

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
і.м. М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СЕВЕРИНЮК Валентин Матвійович

УДК 32+159.9.019.4+303.01+303.42

**ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА
ЯК ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант:

доктор політичних наук, професор

ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ЯК ПОНЯТТЯ Й ПРЕДМЕТ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	17
1.1. Біхевіористський напрям у політології: сутність, традиції, еволюція	17
1.2. “Політична поведінка” як інтеграційна категорія політичної науки	44
1.3. Концепція системного біхевіоризму	74
1.4. Загальна система детермінант політичної поведінки	82
1.5. Методологічні засади класифікації політичної поведінки	101
Висновки до першого розділу	112
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ПЕРСОНІФІКОВАНО-ЕЛІТАРНОЇ	
Й МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ	117
2.1. Поведінкові особливості політичного лідерства	117
2.2. “Елітарність” політичної поведінки	130
2.3. Масова політична поведінка й поведінка “маси”	145
2.4. Політичне відчуження як специфічний рівень політичної поведінки	162
Висновки до другого розділу	181
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ КОМПОНЕНТИ	
ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ	187
3.1. Партийна діяльність і партійна поведінка	187
3.2. Поведінка парламентських коаліцій: компроміси й конфлікти	203
3.3. Типологія та детермінація опозиційної поведінки	218
3.4. Ціннісне та інструментальне значення стратегії й тактики політичної поведінки	234
3.5. Національна єдність – суспільно ціннісна складова політичної поведінки	244
Висновки до третього розділу	260

РОЗДІЛ 4. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ	
ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	267
4.1. Психологічне підґрунтя індивідуальної політичної поведінки	267
4.2. Індивідуально-поведінкові типи: конформізм і нонконформізм	279
4.3. “Людський чинник” політичної конфронтації	295
4.4. Насильство: між політичною необхідністю та людською мораллю	314
4.5. Гуманістична складова політичної поведінки.....	347
Висновки до четвертого розділу	353
ВИСНОВКИ.....	360
ДОДАТКИ.....	368
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	372

ВСТУП

Актуальність теми. Ознаки суспільного прогресу виявляються через характер змін, що з плином часу накопичуються в процесі життєдіяльності тієї чи іншої людської спільноти. Сукупність таких змін свідчить про певну культуру суспільства як історично досягнутий рівень розвитку матеріальних і духовних цінностей, форм і субстанцій. Надзвичайно важливо не лише зафіксувати цей рівень та намагатися його примножити у кращих зразках, але й зрозуміти, у який спосіб слід діяти для втілення намічених цілей, на яких напрямках зосередити головні зусилля, яким чином досягти відповідності між замислом суспільних дій та їх видимими формами. Вихід на новий рівень культури чи зміна її якості залежать, зрештою, від того, як саме буде відбуватися взаємодія між окремими компонентами в ланцюгу суспільних трансформацій: реальний стан – ресурси – потреби – мета – результат. Це фактично означає, якою буде реальна поведінка суб'єктів процесу. Отже, цілком закономірно, що сучасні соціально-гуманітарні науки (з погляду і культурологічного, і онтологічного) базовим складником і показником культури всього суспільства та будь-якого окремо взятого соціального суб'єкта називають його поведінку, у випадку політичної культури – політичну поведінку.

У політичному та соціологічному аспектах політична поведінка постає одним з найочевидніших та водночас найскладніших явищ суспільного життя. Найочевидніших тому, що вона властива всім суб'єктам політики – від діячів, що перебувають на вершинах політичного лідерства, до зовсім аполітичних громадян, від індивідуумів до найвищих інституцій – органів державної влади. Найскладніших, бо це поняття характеризує все різноманіття реакцій (відгуків) на функціонування політичної системи, сукупність будь-яких форм взаємодій політичних суб'єктів – і з приводу безпосереднього здійснення влади на професійному рівні, і лише як вплив на

її утворення та діяльність, і навіть у ситуаціях очевидного і тривалого відсторонення деяких громадян від сфери політичного.

Складність явища політичної поведінки зумовлена тим, що в ньому тісно переплітаються закономірності й випадковості, структурно-інституціональні, формально-нормативні та індивідуально-ціннісні, емоційно-психологічні аспекти, статусно-зобов'язальні приписи й кон'юнктурні регулятори. Як і будь-яка соціальна дія, поведінка політичних суб'єктів містить, з одного боку, риси раціонального, прагматичного, доцільного, а з іншого – це сфера несподіваного, суперечливого, незрозумілого. Крім політологів, вивчення політичної поведінки потребує участі й інших фахівців – соціологів, філософів, психологів, істориків, правознавців, антропологів.

Об'єктом наукового інтересу політична поведінка стала ще в першій половині ХХ ст., насамперед у США, а згодом у країнах Західної Європи. Найбільш інтенсивно цей напрям досліджень – політичний біхевіоризм – розвивався в 1940–70-і рр. Його зачинателями стали Ч. Мерріам, Г. Госнелл [401], С. Райс [404], Х. Тайнгстен [407], П. Лазарсфельд, Б. Берельсон [398], В. Кі, Ф. Мангер [395], Е. Даунс [394], Г. Саймон [405], Дж. Клаппер [397], Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс [393], С. Верба, Г. Алмонд [408] та ін. Щодо Східної Європи, то тут слід назвати публікації польських учених Т. Бодіо [21], Т. Клементевича [134], М. Карвата, В. Мілановського [125].

Останніми роками окремі практичні та методологічні аспекти політичної поведінки розробляють українські дослідники: О. Бабкіна [257], Т. Блистів [19], С. Білоусов [17], В. Бортніков [31], Л. Герасіна [62; 63], В. Горбатенко [74; 76; 77; 78], М. Гордієнко [80], І. Грабовська [82], Д. Дмитрук [93], О. Додонов [95], О. Донченко, Ю. Романенко [100], Н. Іванова [110], Г. Ігошкін [111], Ю. Ірхін, Б. Шендеров [118], Б. Канцелярук [121], В. Котигоренко [142], Л. Кочубей [144; 145], І. Кресіна [148], М. Лепський [172], Ю. Мацієвський [199; 200], А. Мисуно [212],

В. Москаленко [215], А. Нальотов [222], М. Обушний [230], В. Пазенок [240], А. Пахарев [244; 245], О. Перекальська [248], О. Проскуріна [271], М. Розумний [280; 281], Н. Ротар [283], Ф. Рудич [286; 287], О. Ткач [329], В. Цветков [360], А. Чемшит [362], В. Чигрин [365], І. Шаблінський [369;370], М. Шаповаленко [372], П. Шляхтун [376] та ін. У сучасній російській політології відповідна тематика представлена в працях таких учених, як: Н. Анохіна [5], М. Афанасьєв [7], Ф. Бурлацький [38] А. Галкін [56], В. Гончаров, І. Гоптарєва [73], А. Демидов [87; 88], Д. Зеркін [107], Б. Капустін [123], С. Кара-Мурза [124], Є. Мелешкіна [204; 205], А. Мурадян [217], А. Назаретян [221], В. Пастухов [243], Г. Почепцов [269], Г. Пушкарьова [274], К. Сулімов [321], А. Фатенков [343], Д. Фельдман [344], М. Холмська [355], А. Хренов [358], М. Хевеші [354], Н. Чувашова [367], Є. Шестопал [374] та ін.

Головною темою подібних публікацій є переважно електоральна поведінка та інші окремі форми політичної участі. Вітчизняна політологія лише починає досліджувати явище політичної поведінки. Актуальними для вивчення є цей напрям загалом і багато окремих питань. Давно назріла потреба в поєднанні емпіричних і теоретичних результатів. Традиційні здобутки політичного біхевіоризму, попри всю їхню значимість, уже не задовольняють вимог сучасного рівня науки.

У літературі спостерігається надзвичайна строкатість у визначенні самого поняття “політична поведінка” та його методологічної функції. Це не дає змоги встановити належне місце політичної поведінки в системі політологічних категорій та спричинює появу численних класифікацій, що суперечать одна одній. Зокрема, плутанина виникає при використанні таких параметрів, як “тип”, “форма”, “вид” та ін., через що буває складно і навіть неможливо відрізнити формальні ознаки політичної поведінки від її сутнісних, якісних рис. Таке становище створює додаткові труднощі при дослідженні та оцінюванні реальної ролі тих чи інших суб’єктів політики в суспільному житті.

Частково теоретико-методологічним проблемам політичної поведінки приділяється увага в деяких працях із загальних питань політології та в навчальних виданнях. Як правило, про політичну поведінку побіжно йдеться в загальному руслі тематики політичної культури, політичного процесу, конфлікту, політичних технологій, політичного менеджменту тощо. Відсутність спеціальних, а тим більше комплексних досліджень явища політичної поведінки в плані теорії та методології політичної науки зумовила вибір теми дисертації, її мету, завдання та структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах планової теми кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії”; науковий напрям “Дослідження проблем гуманітарних наук”, затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 року).

Мета дослідження полягає у встановленні теоретичних та методологічних особливостей і засад, які необхідно враховувати науковцям при вивченні явища політичної поведінки, а також у визначенні місця поведінкової проблематики в загальному предметі політології та специфічних рис політичної поведінки з погляду різних рівнів і форм політичної суб'єктності.

Хід дослідження спрямовано на вирішення таких **завдань**:

– визначення сучасного теоретико-методологічного стану проблеми та ступеня вивчення її окремих питань шляхом порівняльного аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених;

– виявлення в політологічній літературі найбільш дискусійних, недостатньо висвітлених, суперечливих моментів при тлумаченні та обґрунтуванні сутності політичної поведінки, формулюваннях цього поняття та його базових складових;

– встановлення найбільш доцільного місця для поняття “політична поведінка” в ієрархії категорій політичної науки, виходячи з необхідності довести його реальну методологічну функцію та можливості при вивченні процесів політичної діяльності, участі та явищ політичного абсентеїзму;

– систематизація наявних у політологічній літературі класифікацій політичної поведінки, визначення їх позитивних сторін та недоліків і на цій основі надання пропозицій для більшої уніфікації класифікаційних параметрів; реалізація методологічної потреби в обґрунтуванні сутнісних критеріїв для типології політичної поведінки;

– усунення смислової нечіткості, багатозначності стосовно базових понять і термінів, що мають принципове значення для дослідження теми; обґрунтування та логічне доведення наукової доцільності особисто пропонованих автором формулювань;

– структурне упорядкування системи детермінант політичної поведінки; установа їх видів та специфіки і залежно від цього – механізму взаємодії різних детермінант (мотивів і регуляторів);

– визначення характерних особливостей політичної поведінки залежно від суб’єкта політичного процесу; головне завдання при цьому – виявлення залежностей між типами й формами політичної поведінки, схожих та відмінних рис в поведінці різних суб’єктів;

– дослідження ролі, яку відіграють при формуванні типів і форм політичної поведінки суто антропологічні чинники – психологічні та морально-етичні, що трансформуються під впливом інституціонально та ситуаційно зумовлених обставин, зокрема залежать від характеру взаємодії індивідуальних, групових та масових форм політичного процесу;

– аналіз гуманістичної складової політичної поведінки як однієї з домінантних умов формування психології соціального оптимізму, громадянської солідарності та демократизації суспільного життя.

Об'єкт дослідження – явище політичної поведінки як складова політичної культури суспільства; інституціональні, соціально зумовлені, нормативно-ціннісні та антропологічні компоненти політичної поведінки.

Предмет дослідження – ступінь, напрями та перспективи теоретико-методологічного вивчення політичної поведінки як об'єктивної реальності в структурі політичної системи; інтеграційні можливості різних суспільно-гуманітарних наук у дослідженні цього явища.

Гіпотеза дослідження містить припущення, що сучасний рівень політологічних знань створює підстави та можливості для критичного переосмислення наявних в літературі підходів та інтерпретації стосовно методологічного забезпечення досліджень з політичної поведінки. Автор усвідомлює потребу вийти за межі звичних для українських науковців, але малопродуктивних для сьогоденного рівня науки посилок на традиції західної політології біхевіористського напрямку. Представники вітчизняної політичної науки повинні докладати більше власних зусиль для узагальнення та розвитку відповідних теоретичних знань.

Методи дослідження. Виходячи з характеру теми, тобто поєднання в ній теоретичних, практичних та методологічних аспектів, у дисертації використано комплекс дослідницьких методів, що включає:

– системний метод, застосування якого дало змогу проаналізувати в одній методологічній площині співвідношення між такими поняттями, як “політична поведінка”, “політична діяльність”, “політичне функціонування”, “політична іммобільність”, “політичне відчуження” тощо і в результаті запропонувати авторську концепцію системного біхевіоризму;

– структурно-функціональний метод, за допомогою якого визначено структурні рівні політичної поведінки, що залежать від функціональних можливостей різних суб'єктів політики та їх реального виявлення за тих чи інших умов;

– історіографічний метод, тобто вивчення усього історичного шляху біхевіористського напрямку в політичній думці та практичній політології,

його еволюцію від класичних до модерністських форм, а також відображення його специфіки в сучасній політологічній літературі;

– аналітичний метод, реальне застосування якого виявилось, зокрема, у вивченні різноманітних наукових публікацій з поведінкової проблематики та в детальному дослідженні концепцій їх авторів. Крім того, було проаналізовано зміст низки політологічних понять з метою виокремити в них специфічно поведінкові аспекти;

– метод синтезу й синергетики, що виявив доцільність поєднання методики і результатів різних суспільно-гуманітарних наук для отримання інтегрованого знання стосовно різноманіття причин, способів виявлення та наслідків політичної поведінки;

– порівняльний метод, що ліг в основу висновків про наявність у сучасних публікаціях з поведінкової проблематики значної кількості підходів, інтерпретацій та дискусій, але разом з цим – і не аргументованих різночитань та взаємовиключних суджень;

– метод герменевтики, який автор застосував, зокрема, для дослідження тексту Універсалу національної єдності від 3 серпня 2006 р. шляхом зовнішньої та внутрішньої критики цього документа, тлумачення його окремих положень;

– квантитативний метод, що став особливо доречним при дослідженні проблеми класифікації політичної поведінки, коли виявилось, що суттєва складність при виконанні цього теоретико-методологічного завдання полягає у використанні різними науковцями надзвичайно великої кількості терміноодиниць, якими вони характеризують типи і види політичної поведінки.

Крім вищезазначених, у дисертації були використані: загальнонауковий діалектичний метод (пошук істини через встановлення зв'язку між суперечливими позиціями та виявлення нової якості знання шляхом аналізу достатньої кількості джерел), методи формальної логіки – індукції, дедукції тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передовсім у тому, що виконане дослідження є першою в українській політології дисертацією, яка спеціально присвячена питанням теорії та методології політичної поведінки. Запропоновано загальну структуру комплексного підходу до теми та логіку послідовного висвітлення й аргументації окремих питань. На думку автора, завдяки зосередженню саме на поведінковій проблематиці, були виявлені можливості корекції загальнонавчаних політологами, але дещо трафаретних формулювань, що містять характеристики таких інституціональних суб'єктів політики, як політичний лідер, еліта, партія, парламентська коаліція, опозиція тощо.

Таким чином, в контексті проблем, викладених у дисертаційному дослідженні, *уперше*:

– проведено спеціальний аналіз якісного стану висвітлення поведінкової тематики в українській та російській політології. Обидві складові за змістом і рівнем приблизно однакові, там і там домінує інтерес до електоральної поведінки. Розгляд загальнотеоретичних аспектів (стосовно явища в цілому) представлений, як правило, у навчальній літературі та енциклопедичних і довідкових виданнях;

– підтверджено гіпотезу про те, що поняття “політична поведінка” володіє більшими методологічними можливостями порівняно з іншими, спорідненими з ним, поняттями – такими, як: “діяльність”, “участь”, “активність”, “функціонування”, “абсентеїзм” тощо. Не заперечуючи специфіки та змістовності цих понять, аргументовано висновок про правомірність визнання за категорією “політична поведінка” ролі інтеграційного, родового поняття для усіх вищезазначених;

– запропоновано при аналізі політичної поведінки застосовувати характеристики, якими оперує теорія систем, зокрема поняття внутрішньосистемних зв'язків та закономірностей функціонування систем – стабільності, динамізму, зворотного і кореляційного зв'язку, самозахисту тощо;

– уведено в науковий обіг та пояснено термін “структура політичної поведінки”, що є методологічно необхідним при дослідженні та оцінюванні реальних політичних процесів. Термін містить такі основні елементи: суб’єкт; детермінанти; форми (способи) реагування; типи (характер) поведінкової взаємодії; наслідки політичної поведінки. Нововведенням є також термін “функціональні рівні політичної поведінки”, що охоплює такі поняття, як “політична діяльність”, “політична участь” та “політичне відчуження (абсентеїзм)”;

– акцентовано увагу на тому, що політична поведінка часто виявляється як реальність, що існує в символічному полі політики. Таке становище, на думку автора, є результатом одночасної взаємодії основних та значної кількості так званих “проміжних статусів”, носіями яких виступають політичні суб’єкти, особливо політичні еліти, партійні блоки та коаліції. Впливи різних статусів бувають відкритими й прихованими, збігатися або заперечувати один одного. Ця динаміка, що опосередкована поведінкою суб’єкта, може бути настільки глибокою і різкою, що дає підстави говорити про дію в процесах здійснення політичної влади своєрідного “закону підміни статусів”;

– систематизовано в кількісному і якісному відношенні наявні в літературі характеристики політичної поведінки, за допомогою яких науковці визначають її типи, види, стилі, моделі, зразки, модифікації і т. ін. Показано недоцільність вживання надмірно громіздкої сукупності класифікаційних термінів та запропоновано власну уніфіковану систему класифікаційних параметрів;

– на основі комбінованого аналізу соціологічного, психологічного та політологічного підходів зроблено висновок про необхідність розрізнення в теоретико-методологічному дискурсі (коли йдеться про поведінку політичних суб’єктів) понять “маса” і “натовп”. Перший з них при визначенні типів політичної поведінки запропоновано вважати нейтральним (несамостійним), оскільки масовість вказує не на тип, а на вид поведінки;

– створено теоретичні моделі виникнення різних типів політичної поведінки на рівнях політичної участі та політичного відчуження, що за умов конкретної автономної ситуації, у якій опиняється політичний суб'єкт, можуть одночасно характеризувати його або як учасника процесу, або як абсента;

– дослідження методологічних і теоретичних аспектів явища політичної поведінки поєднано в спільному контексті з практичними питаннями політичної влади, лідерства, демократії, диктатури. Їх розглянуто крізь призму людської психології, моралі, волі, механізмів деіндивідуалізації, політичного конформізму й нонконформізму, прагнення до свободи, ненасильства та гуманізації суспільно-політичних відносин.

У дисертації *набули подальшого розвитку*:

– узагальнення здобутків біхевіористського напрямку в політології, питання становлення його наукових шкіл, еволюції, різновидів: класичного біхевіоризму, необіхевіоризму, постбіхевіоризму, радикального біхевіоризму. Уперше спеціально досліджено питання про значення методології німецького вченого Макса Вебера як певної ланки, що утворилася між біхевіоризмом – відгалуженням експериментальної психології – та біхевіоризмом політичним;

– аналіз змісту поняття політична поведінка шляхом співставлення різноманітних дослідницьких концепцій. Запропоновано власне визначення цього суспільно-політичного явища. З метою більш точного відображення сукупної проблематики та сучасного розуміння комплексу завдань, що пов'язані з вивченням політичної поведінки, запропоновано увести до наукового обігу термін “системний біхевіоризм”;

– структурне дослідження терміна “детермінанти політичної поведінки”. Зокрема, визначено, що роль мотиву полягає не лише в тому, що він є передумовою появи психологічного імпульсу готовності до політичної дії (на цьому будуються деякі концепції політичної участі та діяльності), але й іншого поведінкового стану – політичного недіяння, відчуження;

– концепція політичного лідерства як окремого випадку політичної поведінки. Показано дію чинників, що корегують поширені в політології терміни “персоніфікований суб’єкт політики” та “демократизм лідерської поведінки”. Зупинено увагу на проблемі конфлікту між формальною і неформальною поведінкою політичного лідера, пояснено, чому харизматичність не слід вважати окремим типом політичної поведінки;

– розуміння поведінкових особливостей політичних еліт, що надало можливість критично розглянути деякі сучасні характеристики еліт та наголосити на важливості й неодмінності таких поведінкових ознак елітарності, як інтенсивність та соціально корисна результативність діяльності еліт. Обґрунтовано думку, що, навіть зважаючи на деяку аморфність поняття “політична еліта”, його не можна вважати нейтрально-описовим терміном суспільствознавства, позбавленим ціннісного смислу;

– концепція парламентської коаліційності та опозиційності крізь призму українських реалій. Автор дійшов висновку, що реальна поведінка політичних сил доводить недоцільність та неможливість інституціонального і нормативного ототожнення понять “парламентська коаліція” і “парламентська більшість”;

– проблеми політичної конфронтації, конфлікту, сили, насильства, тероризму. В аспекті відносин політичної влади розвинуто тезу про відмінність між поняттями “насильство” і “агресія”, визначено риси “агресивного насильства” і “насильства без агресії”

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть стимулювати інтерес до поведінкової тематики вітчизняних політологів, соціологів, культурологів та представників інших галузей соціально-гуманітарного знання, надати поштовх новим дискусіям і пошукам. Окремі аспекти, досліджені в дисертації, будуть корисними для професійних політиків і рядових громадян, оскільки політична поведінка властива всім реальним і потенційним суб’єктам політичного процесу. Положення, оцінки та висновки достатньо адаптовані для їх безпосереднього

використання викладачами і студентами вищих навчальних закладів, при написанні магістерських і аспірантських праць, а також у системі підготовки управлінських кадрів різного рівня державних та самоврядних органів. Матеріали дисертації у вигляді навчально-методичних розробок уже задіяні в навчальному процесі Закладу післядипломної освіти “Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій” при Київській обласній державній адміністрації. Відповідним чином вони використовуються при викладанні навчальної дисципліни “Політологія” в Класичному приватному університеті (м. Запоріжжя), а також входять до загального методичного фонду кафедри політичних наук Інституту політології і права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова як частина опублікованих кафедрою навчальних посібників.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основна проблематика, структура, положення та результати дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Інституту політології і права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, до якої дисертант був прикріплений як здобувач. Про хід підготовки дисертації автор неодноразово доповідав за місцем своєї роботи – на кафедрі гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), виступав з повідомленнями на науково-методичних семінарах.

Різноманітні проблемні аспекти дослідження були оприлюднені у виступах та матеріалах республіканських, міжнародних і вузівських науково-теоретичних та науково-практичних конференцій і читань, зокрема: “XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства” (Київ, 2006, 2007), “Дні науки” (Запоріжжя, 2006, 2007, 2008), “Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес” (Київ, 2007), “Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний

досвід та аналіз тенденцій” (Київ, 2007), “Стратегічні питання світової науки” (Дніпропетровськ, 2007), “Науковий прогрес на межі тисячоліть” (Дніпропетровськ, 2007), “Кадровий потенціал управління соціальної сфери Росії: теорія і практика формування” (Москва, 2008), “Динаміка досліджень-2008” (Болгарія, Софія, 2008), “Науковий потенціал світу-2009” (Болгарія, Софія, 2009).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 38 праць: монографія “Політична поведінка: проблеми теорії та методології” (19 авт. арк.), 22 статті в українських наукових журналах і збірниках, що є фаховими за спеціальністю “Політичні науки”, зокрема в таких виданнях: “Політологічний вісник”, “Віче”, “Держава і право”, “Нова парадигма”, “Грані”, “Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв”, у міжнародному міжвузівському збірникові наукових праць “Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії і практики”, у матеріалах наукових конференцій, колективних навчальних посібниках з політології, окремими тематичними брошурами.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, чотири розділи, висновки, додатки, список використаних джерел. Текст викладено на 410 сторінках, з них 367 сторінок основного тексту, 4 сторінки додатків і 39 – списку використаних джерел (408 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ЯК ПОНЯТТЯ Й ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

1.1. Біхевіористський напрям у політології: сутність, традиції, еволюція

Виникнення біхевіористського (поведінкового) напрямку в науці пов'язане з розвитком психології на початку ХХ ст. Витоки біхевіоризму історики психологічної науки простежують у працях таких психологів, як Е.Л. Торндайк та І.П. Павлов, котрі започаткували дослідження в галузі умовних рефлексів.

Засновником класичного біхевіоризму частина фахівців у цій галузі незаперечно вважає американського психолога Джона Б. Уотсона (1878–1958), проте інші кажуть про Уотсона лише як про “каталізатора” певного наукового напрямку (який ще до нього почав набирати силу) – розвитку психології від “свідомості” до “об’єктивізму”. У їхньому розумінні, Дж. Б. Уотсон не був абсолютно оригінальним ні в термінології, ні в основах того нового підходу, який він назвав біхевіоризмом.

Попри зазначені розбіжності в оцінці наукового внеску відомого вченого, неможливо заперечити, що біхевіоризм як самостійний напрям наукового знання остаточно заявив про себе саме після публікації в 1913 р. однієї із статей Дж. Б. Уотсона, що стала своєрідним “маніфестом біхевіоризму”. Учений, зокрема, зазначав: “Психологія, якою її бачить біхевіорист, є абсолютно об’єктивною експериментальною гілкою природознавства. Її теоретична мета полягає в передбаченні поведінки та контролі за нею. Інтроспекція не становить сутнісної частини її методу, а

отримані за допомогою інтроспекції дані не мають жодної наукової цінності, оскільки досить легко зазнають інтерпретації на мові свідомості” [147, с. 61].

Класичний (методологічний) біхевіоризм базувався на таких принципах:

1) психічні явища і процеси – це реальність, однак психіка практично не може бути доступною для спостереження та наукового вивчення.;

2) науковими слід вважати факти, що піддаються фіксації як публічні й відкриті явища, на кшталт руху планет або хімічних реакцій, за якими можуть спостерігати всі дослідники;

3) досвід свідомості завжди виявляється суто особистісним і внутрішнім. Інтроспекція може його описати (часто неточно), але не здатна зробити його відкритим для загального огляду. Це означає, що свідомість, незважаючи на її реальність і привабливість, з методологічного погляду, не слід вважати предметом наукової психології;

4) щоб стати наукою, психологія повинна займатися вивченням тільки публічної і відкритої поведінки та відкинути інтроспекцію [174, с. 60].

Отже, у часи свого зародження біхевіоризм являв собою нову школу експериментальної психології, котра вважала, що сутність та виключну наукову основу психологічних даних і досліджень (тобто основний предмет психології) має становити не самосвідомість людини (інтроспекція), а її поведінка – цілісне явище, яке об’єктивно можна спостерігати. Засновники біхевіоризму особливо підкреслювали роль оточення як поведінкової детермінанти, а власне саму поведінку людини (і тварини) розглядали як сукупність її фізіологічних реакцій на чинники зовнішнього середовища.

Біхевіористи виходили з того, що людина – це фактично *tabula rasa* (“чиста дошка”), яка існує, діє за принципом автоматичного реагування на зовнішні подразники: отримуючи вхідний сигнал (стимул), вона відповідає на нього вихідним сигналом (реакцією) (формула $S \rightarrow R$). Усі невидимі (психічні, розумові) процеси, що відбуваються між стимулом і реакцією (установками та певною поведінкою), мають характер припущень,

ідеалістичних конструкцій, а тому об'єктивно не можуть бути враховані наукою.

“Золотим віком” теорії біхевіоризму стали 1930–1940-і рр. Поступово в ній сформувалося кілька різновидів: формальний, неформальний та радикальний, що сукупно отримали назву “необіхевіоризм”.

Формальні біхевіористи (жорсткий варіант теорії) віддано дотримувалися ортодоксальних основ своєї науки. Та водночас вони не відкидали геть-чисто доцільності для психології враховувати процеси, що безпосередньо не піддаються спостереженню. Дослідники-практики можуть спиратися на теорію, що оперує саме такими невидимими логічними категоріями. Але їм потрібно відводити не першу, а другорядну, підпорядковану роль, і в цьому розумінні існує можливість використовувати їх для пояснення головного об'єкта науки – явищ, котрі незаперечно є сферою видимого спостереження, тобто поведінки.

Неформальний біхевіоризм, або “лібералізована теорія $S \rightarrow R$ ”, демонстрував більшу гнучкість у ставленні до прихованих психоемоційних та раціоналістичних процесів головного мозку (формування пам'яті, мови тощо). Його представники допускали можливість аналізувати їх як цілком реально існуючі явища, але все-таки не більше ніж проміжні чинники, які не виходять за межі основних зв'язків, що виникають відповідно до законів детермінованої взаємодії різноманітних $S \rightarrow R$ пар. Такий підхід дав змогу значно розширити перелік форм поведінки, яка розглядалася в термінах $S \rightarrow R$.

Результатом еволюції неформального біхевіоризму стала теорія соціального навчання. Її розробники створили своєрідний синтез концепцій $S \rightarrow R$ та деяких поглядів З. Фрейда, розглядаючи досліджені цим ученим психічні механізми як приховані змінні, що опосередковують людську поведінку.

Значний внесок у теорію навчання та дослідження не тільки індивідуальних, а й більш складних – соціально-групових – форм людської

поведінки зробив американський психолог Беррес Ф. Скіннер (1904–1990). Система його поглядів відома під назвою “теорія оперантного (інструментального) навічіння”, або “радикальний (метафізичний) бїхевіоризм”. За оцінками, що існують у сучасній психології, радикальний бїхевіоризм Б.Ф. Скіннера найбільше з усіх різновидів необїхевіоризму споріднений з класичною теорією Дж. Б. Уотсона. На сьогодні цей напрям залишається єдиним варіантом бїхевіоризму, що має серйозний вплив у психологічній науці. Інші його різновиди стали надбанням історії. Більшість теперішніх інтелектуальних нащадків батьків-засновників бїхевіоризму вже не поділяють теоретичних поглядів своїх ортодоксальних попередників [174, с. 61].

Теорія радикального бїхевіоризму заснована на таких положеннях:

1) так само, як природничі науки відкидають демонів, духів і богів, так і психолог повинен відкинути – як міфічні – психічні явища й психічні процеси;

2) сформульований вище постулат, однак, не означає, що такі ментальні форми, як “ідея”, взагалі позбавлені сенсу (хоча це може бути й так). За їх допомогою можна описувати певні поняття (наприклад, міфічних істот), але при цьому не обов’язково стверджувати, що такі істоти насправді існують або існували;

3) так само стосовно соціального (і політичного) життя можна описувати умови, за яких люди використовують “ідею” або якесь інше ментальне поняття, та пояснити, чому вони вірять в те, що володіють розумом або душею (психікою). Але цього недостатньо для переконання, що “ідея”, “розум” та подібні до них поняття насправді мають стосунок до того, що існує як реальність, за винятком хїба що певних дій та певних стимулів. Отже, оскільки неможливо дослідити те, що не існує, психологія (соціальна психологія) має бути бїхевіористичною: бо все, що реально існує, – це тільки поведінка;

4) почуття, настрої є “культурними міфами”, що позбавлені об’єктивних підстав; вони не відіграють автономної ролі в детермінації поведінки, а являють собою лише супровідні побічні продукти впливу на людину з боку зовнішнього середовища та попередньої результуючої поведінки індивіда [174, с. 60–61].

У концепції радикального біхевіоризму для поведінки особи і соціальної групи головне значення мають так звані “ситуаційні стимули”, що є зовнішніми наслідками попередніх поведінкових акцій. Механізм, який породжує подібні стимули, діє так: якщо певні ситуації в житті індивіда повторюються, то вони викликають ефект закріплення тих чи інших типів і форм його поведінки. Іншими словами: поведінка особи завжди залежить від очікуваних нею наслідків своєї поведінки, а уявлення про такі наслідки дає людині її особистий досвід – він є результатом неодноразового впливу на неї одних і тих самих стимулів. Викликана цими, умовно кажучи, стандартними стимулами поведінка (X) створює підстави сподіватися, що її наслідком буде конкретний, прогнозований, результат (Y).

Виходить, що поведінка є інструментом, який вносить зміни в елементи зовнішнього оточення, але тільки в тому разі, якщо сама вона є наслідком-реакцією на дію підкріплювальних позитивних стимулів.

Б.Ф. Скіннер доводив, що всі поведінкові акції, результатом яких є приємні для індивідів наслідки (життєві нагороди), мають тенденцію до повторення. Приємні наслідки виступають у ролі позитивних підкріплень. Отже, підкріплення можна визначити як практичний інструмент, наявність якого підвищує імовірність (стимулює) повторення дії, що йому передувала. Висновок радикального біхевіоризму простий, але достатньо важливий: люди навчаються робити те, що виправдовує їхні зусилля, і перестають робити те, що не має ніякої віддачі або тягне за собою небажані наслідки [108, с. 61].

Механізм поведінки в теорії соціального научіння можна методологічно подати у вигляді ситуації кругообігу, логічного ланцюжка

причинно-наслідкових інтеракцій у межах фундаментального для біхевіоризму відношення “поведінка – оточення”:

реагування індивіда на зовнішнє середовище → (“→” позначено момент переходу в інший стан, якість)

поведінка як попередня апробація соціальної ролі →

початковий досвід та його диференціація (позитивний – негативний) →

перші ситуаційні стимули →

ефект закріплення як повторення позитивного досвіду →

поведінка, детермінована очікуванням конкретних, бажаних для індивіда наслідків →

настання результату, адекватного позитивним очікуванням →

посилення дії підкріплювальних стимулів →

формування звички до усталених типів і форм поведінки, її стандартизація, інструментальність (оперантність) →

вплив індивіда на оточення з метою досягти нових бажаних для себе наслідків (життєвих нагород). Зміни, що виникають унаслідок такого впливу в зовнішньому середовищі, породжують новий досвід, і ситуація повторюється за вищенаведеною схемою.

Хоча Б.Ф. Скіннера, як уже було зазначено, і вважають найвиразнішим послідовником Дж. Б. Уотсона, він досить суттєво розвинув погляди класика біхевіоризму. Адже Дж. Б. Уотсон досліджував лише так звану респондентну поведінку, що виникає внаслідок простої відповіді індивіда на той чи інший стимул, тобто автоматично. Натомість концепт інструментальної (оперантної) поведінки Б.Ф. Скіннера передбачає момент зумовленості поведінки підкріплювальними, повторювальними стимулами, орієнтацією індивіда на віддалений результат, елементи якого вже були ним особисто апробовані в ході попередньої соціальної практики.

Оригінальним науковим відгалуженням теорії соціального навчіння стала концепція соціально-когнітивного навчіння іншого американського вченого Альберта Бандури. На відміну від Б.Ф. Скіннера, який розглядав

процес наuczіння (засвоєння певних типів поведінки) переважно як наслідок дії підкріплювальних стимулів, сформованих на основі особисто набутого індивідом досвіду, А. Бандура пропонує більш складну систему взаємодій (взаємних змін) між людиною, її пізнавальною сферою, поведінкою та оточенням.

Головним переконанням для нього є те, що поведінка людини формується через спостереження за наслідками, які є похідними не так від її особистих учинків, як від дій інших людей. Саме це, на думку А. Бандури, пояснює велику різноманітність поведінкових акцій одного й того самого індивіда залежно від різних ситуацій та стосовно різних людей і їх соціальних ролей. Для поведінки людини мають суттєве значення не лише її особисті очікування, але й знання (когніції) про соціальну матерію в цілому, сукупний досвід суспільства. І якщо ігнорувати таку залежність і йти простим емпіричним шляхом (особистий стимул – особиста реакція), то можна пояснити події, які вже сталися в житті особи, але передбачити її поведінку мало ймовірно [Див.: 215, с. 83].

Отже, у методологічній тріаді Бандури “особа (її знання) – поведінка – оточення” наголос поставлено на внутрішніх детермінантах людської поведінки – знаннях індивіда про зовнішнє середовище (наuczіння через спостереження), що не передбачає домінуючої ролі зовнішніх підкріплювальних стимулів, у чому був переконаний Б.Ф. Скіннер.

А. Бандура підкреслював здатність людини до саморегуляції за рахунок впливу на оточення засобами власної поведінки. Взаємозв’язок між особою, поведінкою і оточенням являє собою постійну еквівалентну взаємодію, у якій кожний елемент впливає на інших два і, своєю чергою, зазнає впливу з їхнього боку. Ця детермінованість, однак, не є надто жорсткою. Адже справедливо й те, що деякі думки й почуття індивіда не виявляються в його зовнішніх діях. Так само буває, що люди вчиняють деякі дії автоматично або бездумно і при цьому не відчують зворотного зв’язку, який би вплинув на їхній внутрішній стан. Таким чином, деякі зразки

поведінки можна змінювати напряму, без попереднього змінювання внутрішніх процесів, і відповідно, зміна деяких установок та уявлень може ніяк не позначитися на поведінці [108, с. 62–63].

Поєднання концепцій Б.Ф. Скіннера і А. Бандури та їх проєкція на проблематику політичної поведінки є дуже важливим методологічним принципом. Він сприяє кращому (хоча й не повному) розумінню сутності поняття “детермінанти політичної поведінки”, у системі яких можна виділити два основних типи: екзогенні (зовнішні регулятори (чинники впливу)) та ендогенні (внутрішні мотиви). (Див. детальніше в підрозділі 1.4).

Перші ознаки політичного біхевіоризму з’явилися вже в 1920-х роках і в подальшому його проникнення в політичну науку стає все помітнішим. Основоположником нового наукового напрямку в політології та, відповідно, – специфічної методології політичних досліджень вважають американського ученого з Чиказького університету Чарльза Мерріама (1874–1953). У 1925 р. він від імені учених-політологів висловив таке переконання: “Настане день, і ми візьмемо на озброєння, як це роблять інші науки, інший підхід, що відрізняється від формального, та будемо вважати політичну поведінку одним з важливих об’єктів дослідження” [Цит. за: 358, с. 16]. Отже, Ч. Мерріам висунув положення про політичну поведінку як одну з центральних категорій політології, він запропонував виявляти специфічні риси політичної поведінки індивіда, тих чи інших соціальних груп, а також масових феноменів емпіричним шляхом, кількісними методами, поєднуючи в політичній науці дослідницькі прийоми емпіричної соціології та соціальної психології [Див.: 262, с. 248–249].

Майбутнє повністю підтвердило припущення Ч. Мерріама про перспективність поведінкових досліджень. Після Другої світової війни біхевіористський підхід до політики стає панівним спочатку в США, а незабаром і в багатьох західноєвропейських країнах. Якщо раніше представники політичної науки акцентували увагу на формально-юридичному аналізі державно-правових і політичних інститутів

(інституціональний підхід), то об'єктом дослідження біхевіористської політології стали механізми, заховані в природі людини, але які стають очевидними в різноманітних аспектах поведінки учасників політичного процесу – насамперед рядових громадян.

У 1944 р. П. Лазарсфельд та його колеги з відділення прикладних соціальних досліджень Колумбійського університету опублікували перше академічне дослідження виборів, у якому головна увага була приділена окремим виборцям [398]. Вважається, що це дослідження відкрило нову епоху у вивченні політичної поведінки [127, с. 235, 260]. Незабаром поведінкові дослідження набули такого поширення й активності, що цей процес стали називати “біхевіористська революція”. Поведінковий напрям безумовно домінував у західній науці упродовж 1940–1960-х рр.

Принципи й методи досліджень, властиві біхевіоризмові, виявляють його тісний зв'язок з позитивістською методологією в науці. З позицій позитивізму, суспільні науки мають бути “чистими науками”, що засновані не на абстрактно-теоретичних розмірковуваннях про життя суспільства, а на “об'єктивному знанні” про нього.

У 1920–1930-х рр. у середовищі науковців, особливо в США, розгорнулася полеміка між прибічниками й противниками так званого сцієнтизму (< лат. scientia – знання) – методологічного підходу, згідно з яким, політологія має будуватися виключно на “точних знаннях” – даних, які піддаються кількісній обробці (квантифікації). Для цього слід чітко відмежовувати поняття наукових фактів від різноманітних ціннісно-ідеалістичних конструкцій. Нормативні, ціннісні установки потрібно вилучити з політології, “звільнити” її від морально-етичних, філософських, ідеологічних нашарувань, абстрагованих роздумів про закономірності суспільного розвитку, позаяк останні, за твердженням позитивістів, реально не існують. Знання про політику мають відображати не імовірнісний, а дійсний стан суспільства. Їх необхідно верифікувати (перевіряти на достовірність). З цією метою політологію потрібно озброїти точними –

емпіричними – технологіями досліджень, на зразок тих, якими послуговуються природничі науки.

Отже, політичному біхевіоризмові в його класичному вигляді властиві такі риси:

1) ослаблення наукового інтересу до державних інститутів влади, що визначають офіційний зміст політики;

2) зосередження уваги дослідників на реальних політичних акціях (фактах), а політичні факти – це поведінка індивідів у конкретних політичних ситуаціях;

3) вироблення “універсальної” та “досконалої” методики збору емпіричних даних (опитування громадської думки, тестування, анкетування тощо);

4) сувора систематизація накопиченого матеріалу з метою встановлення моментів регулярності та закономірності в політичній поведінці людей;

5) обов’язкове підтвердження висновків фактами, що базуються на кількісних показниках та можуть бути математично обраховані;

6) відмежування суто аналітичних висновків від ціннісно-ідеологічних оцінок, концептуальних висловлювань;

7) незалежність наукових досліджень від апарату політичної влади та офіційної ідеології.

Політичний біхевіоризм заснований на переконанні, що суспільне життя має в першу чергу індивідуальний вимір, а уявлення про групові соціальні феномени, у тому числі й політичні, можна вивести з узагальнення поведінки окремих індивідів, поєднаних груповими зв’язками. Такий “методологічний індивідуалізм” став підґрунтям досить популярної політологічної “теорії раціонального вибору”, згідно з якою, суб’єкти політики (“актори”) завжди мають на меті максимізацію своїх матеріальних та інших інтересів. Дотримуючись подібних поглядів, американський дослідник Е. Даунс своєю працею, що вийшла в 1957 р. [Див.: 394],

започаткував відому в політології економічну теорію демократії. (Книгу Е. Даунса дехто почав називати “Біблією теорії раціонального вибору”).

Отже, важливий предмет біхевіористських досліджень становили індивідуальні мотиви (стимули) політичної поведінки людини, які та переносить на соціальні об’єкти. Поступово в біхевіоризмі сформувалася концепція так званих “внутрішніх цінностей” індивіда, що відіграють домінуючу роль у процесах політичної участі.

Однак з часом біхевіоризм почав виходити за межі аналізу виключно внутрішньо вмотивованих чинників політичної поведінки особи. Русло концепції “внутрішніх цінностей” було значно поглиблене з початком вивчення соціальних, економічних, національних, релігійних та інших агентів впливу на політичну поведінку громадян. Уже в 1950–1960-х рр. у різних університетах США – Колумбійському, Йельському, Мічиганському, Чиказькому та інших – сформувалися три провідні дослідні школи біхевіоризму: соціальної психології, політичної соціології та політекономії. Особливо плідно в галузі політичного біхевіоризму працювали такі американські вчені, як: П. Лазарсфельд, Г. Лассвелл, Е. Кемпбелл, Г. Саймон, Е. Даунс та інші. Усі вищеназвані наукові школи об’єднував інтерес до окремого виборця. Кожна з них, хоч і по-різному, ставила питання про здатність окремих громадян діяти в умовах демократичної політики, насамперед шляхом участі у виборчих кампаніях. Тим самим було визначено головний напрям поведінкових досліджень на кілька подальших десятиліть.

Біхевіоризм сприяв формуванню та розширенню предмета політології як науки. Формально-інституціональний, нормативно-юридичний світ політики був доповнений “людським чинником”: почуттями, пристрастями, самовизначенням особи. У поле зору прибічників біхевіористського напрямку потрапили неформальні чинники влади: зацікавлені групи, лобі, корпоративні інтереси, засоби масової інформації тощо.

Політична поведінка людини в концепції біхевіоризму постала впливовим чинником функціонування політичної системи суспільства, хоча

сама як системне явище не розглядалась. Праці учених-біхевіористів відіграли помітну роль у встановленні та зміцненні важливих міждисциплінарних зв'язків політології: з антропологією, культурологією, соціологією, історією та іншими гуманітарними науками. Методологія поведінкових досліджень сприяла проясненню багатьох питань: наприклад, чи існують особливі ознаки, властиві виключно тій чи іншій нації, специфічні “національні характери”? Чи поділяються народи на особливі субкультури, і якщо так, то якою мірою? Чи мають чіткі орієнтації в політиці соціальні класи, функціональні групи, і яку роль у формуванні таких орієнтацій відіграє політична соціалізація?

Тут, як ми переконані, потрібно зробити деякий відступ від характеристики власне біхевіористського напрямку в політичній науці та розглянути питання, яке до цього часу не було предметом аналізу сучасних політології чи соціології. А саме: місце дослідницької методології німецького соціолога, політолога, економіста М. Вебера (1864–1920) як певної методологічної ланки, що утворилася між біхевіоризмом – відгалуженням експериментальної психології – та біхевіоризмом політичним. (Одразу наголосимо, що хоча М. Вебер і намагався у своїх працях відмежуватися від даних психологічної науки на користь соціологічного та політологічного інструментарію досліджень, але повністю уникнути впливу психології не зміг).

Основний предмет соціології, за М. Вебером, становить “соціальна дія”. Цим поняттям він характеризує людську поведінку (байдуже, зовнішнє чи внутрішнє діяння, недіяння або перетерплювання), що передбачає два моменти:

- а) суб’єктивну мотивацію індивіда або групи;
- б) орієнтацію на поведінку іншого (інших).

Найперше, чого вимагає оцінка соціальної дії, це розуміння мотивів індивіда (чи деякої групи індивідів). У цьому наголосі М. Вебер схожий до психолога, проте він воліє рішуче заперечити таку подібність, наголошуючи,

що “дією називається людська поведінка у тому випадку і настільки, якщо і наскільки діючий індивід або діючі індивіди пов’язують з нею суб’єктивний смисл” [Цит. за: 55, с. 12]. *Осмислена цілеспрямована дія* не є визначальною для предмета психології, позаяк мета, яку ставить перед собою індивід, не може бути зрозумілою, якщо виходити лише з аналізу його душевного життя, що роблять психологи.

М. Вебер визнає, що ідеальний (цілеспрямований) тип соціальної дії у чистому вигляді на практиці зустрічається рідко, а тому пропонує класифікацію із шести “типів дії” залежно від ступеня їхньої цілераціональності. За цим принципом (оскільки *раціоналістичний метод не тотожний раціоналістичному змістові* самої соціальної реальності) М. Вебер змушений брати до уваги соціальні дії, що зумовлені “втручанням незрозумілих елементів... психічних або фізичних фактів, які пов’язані “з” або “в” людині непомітними переходами” [55, с. 15]. Подібний підхід залишає в теорії Вебера помітний простір для психоаналізу та соціальної психології, чого сам дослідник не визнає. Це також означає, що психологія індивіда опосередковує зв’язок між метою та засобами його соціальної дії. Звісно, чим ближче дія до цілераціональності, тим меншим є коефіцієнт психологічного переломлення, тим “чистішим”, раціональнішим виявляється зв’язок між метою і засобами. Але як це встановити? Шлях один – показником співвідношення між “душевним” і “раціональним” життям людини (при тому, що тільки останнє робить існування індивіда осмисленим) є конкретний тип соціальної дії, тобто *поведінка* як справжня реальність, котра тільки й може цікавити соціального (у контексті державної влади – політичного) аналітика.

Крім пошуку смислу, мети та раціональних засобів соціальної дії (поведінки) концепцію М. Вебера з майбутнім (відносно його періоду наукової діяльності) політичним біхевіоризмом ріднило положення про виключно індивідуалістичний смисл соціальних процесів. Єдиним реальним суб’єктом соціальної дії, на його думку, є індивід – і ніщо інше – ні сім’я, ні

нація (народ), ні держава, ні армія. (Тут М. Вебер мав би визнати суперечливість подібного тлумачення, хоча б з огляду на те, що саме державу він вважав *монополістом у застосуванні легітимного фізичного насильства* [Див.: 43, с. 645]. То виходить одне з двох: або насильницька дія з боку держави не є соціальною дією (тоді чому?), або, якщо легітимне насильство (монопольне!) все ж необхідно визнати такою дією, то як її може вчинити держава, не будучи суб'єктом соціальної дії?

Нарешті, ще одна паралель між поглядами М. Вебера та засадами політичного біхевіоризму, що безпосередньо впливає з його “методологічного індивідуалізму”. Згідно з М. Вебером, суспільні інститути (право, держава, релігія) мають вивчатися в тій формі, у якій вони стають значущими для окремих індивідів, у якій останні реально орієнтовані на них у своїх діях [Див.: 55, с. 17]. Очевидно, що тут існує відмінність між цінностями, які людина індивідуально усвідомлює і утилітарно засвоює, та цінностями, що сформульовані політичними філософами й ідеологами. Соціальне значення останніх (їх потрібність) М. Вебер заперечує. Така позиція не в останню чергу була спричинена його полемікою з марксизмом.

К. Маркс та Ф. Енгельс у своїх працях прагнули зрозуміти суспільство як деяку цілісність, використовуючи метод переходу від абстрактного до конкретного, за допомогою якого можна відтворити цілісність у понятті. Іншими словами: наукові поняття здатні відбивати сутності існуючих реалій. Натомість М. Вебер виступав проти тих істориків і соціологів, котрі оперували цілісними структурами, такими як конкретна нація, держава, установа тощо. Подібні поняття він вважав суто умовними, неадекватними до об'єктивної політичної реальності. На його думку, жодна теорія неспівмірна з дійсністю, а всі поняття, застосовувані в науці, є лише мисленневими утвореннями (“утопіями”), що пояснюють досліджуване явище тільки в середовищі мови, але не можуть визначати сам об'єкт, його внутрішню структуру.

Отже, головним методологічним інструментом для М. Вебера стала винайдена ним категорія “ідеального типу”. Ця мисленнєва конструкція являє собою лише розумовий засіб і не є метою пізнання. Спочатку вона служить для розкриття генетичного (локального, одноразового) зв’язку історичних явищ (це так звані “генетичний ідеальний тип”), а потім за її допомогою мають бути встановлені більш загальні закономірності подій безвідносно до їх просторово-часового визначення, так звані “чисті ідеальні типи” – засоби виявлення зв’язку, що існує завжди. У такий спосіб М. Вебер намагався розрізнити історичний (емпіричний) та соціологічний (ідеально-раціональний) підходи до аналізу дійсності, однак насправді однозначного вирішення цієї проблеми не знайшов [Див.: 55, с. 9–11, 17].

Конструкція “ідеальних типів” (умовних понять), яку відстоює М. Вебер, має, на його думку, виконувати роль засобу дослідження, що “незалежний від цінностей”, тобто захищений від можливого й згубного впливу політичної діяльності та ідеології [Див.: 55, с. 39–40]. Як буде показано далі, саме такі настанови являли собою засадничі постулати політичного біхевіоризму в період його розквіту.

То, можливо, М. Вебера насправді потрібно вважати прямим предтечею біхевіоризму в політології?

З першого погляду здається, що головна відмінність між веберівською “теорією соціальної дії” та “поведінковими теоріями” полягає в тому, що в основі першої лежали операції з мисленнєвими утвореннями – “ідеальними типами”, які були покликані замінити конкретні “структури реальності” “ідеалізованим простором”. Біхевіористи ж прагнули перетворити на головний інструмент своїх досліджень “максимально реалістичні” (позитивні) емпіричні дані.

Свої “ідеальні типи” М. Вебер не виводив з емпіричної реальності, а конструював їх як теоретичні схеми. Він відмовлявся при вивченні соціального життя керуватися методом “безпосереднього вживання” у середовище. Спочатку “емпірична методика” біхевіористів начебто доводила

свій цілковито “антивеберівський” характер, однак у міру накопичення матеріалу в ході великомасштабних опитувань об’єктом дослідження почав ставати “середній громадянин”, узагальнений “єдиний архетип виборця”, що призводило до висновків, котрі мало враховували життєвий досвід реальних людей. У підсумку абстрактний “єдиний архетип”, запропонований біхевіористами, усе більше скидався на “ідеальний тип” М. Вебера, хоча й не став його двійником.

На користь такого висновку, як виглядає, свідчила, зокрема, методика дослідження причинності електоральної поведінки, яку запропонували у 1960 р. вчені Мічиганського університету і яка відома під назвою “воронка причинності” [Див.: 392]. Особливість цієї методики полягає в тому, що внутрішні й зовнішні чинники впливу на виборців розглядаються як певна послідовність подій – причин і наслідків – причому дослідник у ході такого аналізу поступово виключає ті наслідки, які, на його думку, з плином виборчого процесу помітно втрачають свій вплив. “Воронка”, таким чином, за ефектом конвергенції чинників “звужується”, “сходиться” в одній точці. Тобто кількість наслідків (як суми певних причин) починає зменшуватися до кількох основних, котрі й розглядаються як безпосередні (основні) причини того чи іншого результату голосування.

Подібні моделі (звуження масштабів чинників у міру наближення до результатів) не без успіху використовуються політологами й сьогодні. На думку російських фахівців, “воронка причинності” є прикладом пошуку такої собі “золотої середини” між дослідницькими моделями, що являють собою вкрай універсальні, “ідеальні” конструкції, утворені шляхом виділення найбільш типових рис широкого кола явищ і які не мають прямих аналогів у реальному житті, та моделей, створених на основі описування окремих випадків. Вибір між цими двома позиціями, зауважує Є.Ю. Мелешкіна, – “це вибір між універсальністю та унікальністю” [205, с. 47].

Підкреслимо, що багато досліджень учених-біхевіористів побудовані на індивідуалістичній традиції та мікросоціологічних моделях, походження

яких самі біхевіористи пов'язують з М. Вебером [Див.: 127, с. 246]. Однак вивчення в межах такої традиції моделей соціального впливу, заснованих, зокрема, на довірі та взаємодії, що властиво згуртованим соціальним утворенням (наприклад, родинам, у яких близькі люди високо цінують одне одного), виявило, що близькість і довіра є головними складниками політичного впливу і, таким чином, вплив не має особливого стосунку до мотиву і мети. Такі висновки вочевидь відрізнялися від тих характеристик, які М. Вебера брав за основу визначення смислу соціальної дії (раціональність, цілеспрямованість, мета).

Узагальнюючи сказане, слід зазначити, що методологію М. Вебера та постулати політичного біхевіоризму, як бачимо, єднають такі риси:

- 1) концепція “соціальної дії” – людської поведінки, що є головним предметом наукового аналізу;
- 2) пріоритетна методологічна настанова на вивчення “соціально дієвого індивіда”, що є носієм “особисто значущих цінностей”;
- 3) дослідження узагальненого “раціонального смислу” соціальної дії та пошуки “мислячого виборця”;
- 4) відмова від ідеологічно-нормативних оцінок в ході наукових досліджень;
- 5) орієнтація на “ідеальні наукові типи” та “чисте, математично доведене наукове знання”.

Отож, на поставлене вище запитання: “Чи був Макс Вебер ідейним провісником політичного біхевіоризму?” відповідь може бути тільки компромісною: і так, і ні. Методологія німецького вченого не передбачала майбутньої емпіричної практики біхевіористів. Вихідними пунктами і основними засобами його аналізу були теоретичні узагальнення – “типоутворення”. Однозначно тлумачити погляди М. Вебера як складову наукових надбань політичного біхевіоризму у тому значенні, як цей напрям себе виявив пізніше – у 40–60-х рр. ХХ ст., немає достатніх підстав, проте окремі елементи веберівської концепції “соціальної дії” засвідчують

наявність такого зв'язку, що є достатньо очевидним і який не варто ігнорувати.

Дослідники, котрі простежують увесь історичний шлях політичного біхевіоризму, насамперед американського, наголошують, що, попри незаперечні успіхи у вивченні співвідношення людини і суспільства, аналітичні дослідження біхевіористів мали відверто вразливе місце: засновані на чіткому дотриманні принципу “методологічного індивідуалізму”, вони починалися й закінчувалися аналізом або індивідуальної психіки, або раціонального розрахунку індивіда [Див.: 127, с. 246]. Зміст центральної для політики проблеми – забезпечення єдності приватного і публічного інтересу – в тлумаченні класичного біхевіоризму зводився до розуміння політичного інтересу як продукту приватних мотивів, перенесених на публічний об'єкт.

Здобутки біхевіоризму: дотримання чіткості й точності дослідницького інструментарію (статистичні узагальнення), технічне забезпечення досліджень (репрезентативне анкетування, машинна обробка інформації), конкретика висновків, практичне застосування результатів тощо породили на деякий час серед частини науковців думку про начебто абсолютні переваги логічного позитивізму над теоретичним аналізом і навіть про “смерть” політичної філософії як академічної науки [52, с. 37].

Але подібні твердження були явним перебільшенням. Як згодом виявилось, емпіричні спостереження за політичною поведінкою окремих громадян і навіть певних груп не могло дати ученим-біхевіористам “точного знання” про політику.

Результативні можливості суто емпіричних методів дослідження обмежені їхньою специфікою. Вона, зокрема, полягає в тому, що дослідник, який намагається зробити висновок про політичну поведінку великої кількості об'єктів спостереження (індивідів) – кілька тисяч і навіть мільйонів, – не має можливості зробити це безпосередньо, а отже, працюючи реально з меншими групами людей, завжди ризикує припуститися неправильних

висновків стосовно великих соціальних спільнот. Застосування при цьому процедури формування репрезентативної вибірки може виявити поведінкові тенденції, але вони так само є поняттям імовірнісного, можливого, але не фактичного. Інша проблема, на яку, зокрема, вказують зарубіжні політичні соціологи Дж. Б. Мангейм та Р.К. Річ, пов'язана з ризиками так званих реактивних способів виміру політичних явищ і фактів, яких непросто уникнути при емпіричних дослідженнях, – це небезпека того, що сама по собі процедура збору даних або особа дослідника можуть змінити поведінку об'єктів спостереження настільки відчутно, що кінцеві результати виявляться серйозно хибними [191, с. 32–33].

Виходячи зі сказаного, стає зрозумілим, чому, зробивши незаперечний внесок у вивчення механізмів електоральної поведінки – здатності окремих громадян діяти в умовах демократичної політики, біхевіоризм так і не спромігся пояснити закономірностей колективних, масових форм політичної участі, особливо таких сучасних рухів, як антиглобалізм, фемінізм, екологізм тощо.

Зокрема, запропонована біхевіористами модель “незалежного громадянина”, яка ефективно спрацювала в межах методології “індивідуалізму”, суперечила даним політичної соціології, заснованої на розумінні політики в її групових формах; з іншого боку, політичні психологи зіткнулися з дефіцитом політичних знань відносно “типового громадянина”, а прибічникам концепції “раціонально мислячого індивіда” (Е. Даунс) важко давалось пояснення, чому високоосвічені громадяни не ухиляються від участі у виборах, хоча краще за інших усвідомлюють, що їхній індивідуальний внесок навряд чи стане важливим і визначальним для суспільства і для них самих, а отже, виконання ними громадянських обов'язків безпосередньо не матиме наслідку, який міг би забезпечити їхні особисті інтереси. Не мали особливого успіху спроби моделювати рішення виборців, зокрема довести, що різні умови життя громадян змушують їх використовувати різні парадигми прийняття рішень [Див.:127, с. 236, 238; 208, с. 304].

Окрім того, поступово ставало очевидним, що позитивізм, спроби прихильників біхевіоризму “математизувати” суспільні науки та заперечити необхідність досліджень, що присвячені проблемам ціннісних, філософських аспектів політики, прогнозуванню політичних процесів, насправді самі випадають з контексту наукового знання, підмінюють реально-різноманітний зміст політичної сфери позбавленими життя формулами й схемами, необґрунтовано вилучають з наукового аналізу явища, котрі хоч і важко піддаються верифікації, проте дають змогу виявити тенденції суспільного розвитку, наблизитися до розуміння його закономірностей.

Примарний ідеал “чистої науки” як начебто “математично доведеного знання” почав вихолощувати з політології дух творчості. Недооцінка проблем політичних цінностей, питань, пов’язаних з вивченням перспектив суспільних змін, зосередженість виключно на аспектах стабільності й інтеграції, політичних “фактах” на шкоду узагальненню чинників, що комплексно детермінують суспільний поступ, виявили зрештою консервативну, охоронну функцію біхевіоризму щодо існуючих соціальних та політичних порядків.

Особливо слабо біхевіоризм враховував ситуації суспільних криз, оскільки в таких умовах політичні проблеми потребують прийняття рішень стосовно цілей, меж і смислу політики, коли різко видозмінюється й стає більш рельєфною поведінка політичних акторів, раптово втрачають сенс одні та виникають інші форми взаємодій, модернізуються традиційні цінності, формуються нові ідеали тощо. Такі важливі чинники політики, як політична етика, проблема морального вибору, політична риторика, сакралізація влади, маніпуляція свідомістю, політичне насильство тощо, дія яких (особливо під час кризових ситуацій) відчутно посилює напруженість політичних відносин, біхевіоризм, керований установками на ціннісну та ідеологічну “нейтральність”, зводив по суті в ранг понять, які начебто ніяк не стосуються політичного аналізу.

Важливо, однак, зазначити, що навіть у часи найбільшого захоплення біхевіоризмом представники так званої “критичної хвилі” серед західних учених (Ч.Р. Мілс, Е. Фромм, Ю. Хабермас та ін.) не припиняли активних досліджень в галузі політичної філософії, соціальної психології, історії політичних вчень, класичних надбань марксизму тощо. На відміну від прибічників емпіричного біхевіоризму, послідовники нормативізму продовжували наголошувати на необхідності для політології займатися такими проблемами, як справедливий суспільний устрій, суспільне благо, цінності демократії, перспективи розвитку тощо. З’являлися праці з порівняльного аналізу політичних інститутів та процесів у різних країнах та регіонах світу. Значною подією стало відоме дослідження Г. Алмонда та С. Верби (1963), присвячене проблемам політичної культури [Див.: 390].

Першого відчутного удару по традиційних засадах біхевіоризму завдав метод системного аналізу, що почав застосовуватися в політології паралельно з позитивістською методологією. Його засновниками вважають Т. Парсонса і Р. Мертона, а одним з найпродуктивніших послідовників та інтерпретаторів – американо-канадського вченого Д. Істона. Саме Д. Істону належить обґрунтування категорії “політична система”. Застосування системного підходу при дослідженні суспільних процесів (хоча попервах він також був закорінений в емпіричній методології природничих наук) дало змогу політологам розпочати пошук відповідей на запитання про механізм функціонування соціально-політичного організму як цілісної системи. Складовою цієї роботи була уніфікація та систематизація понятійного апарату суспільствознавчих наук. Зокрема, все помітнішу роль у методологічному арсеналі науки стали відігравати такі терміни, як: “компоненти”, “цілісність”, “структура”, “зв’язки”, “функції”, “взаємодія”, “зворотний вплив”, “ефективність”, “стабільність”, “еволюція” тощо.

У 1969 р. Д. Істон, виступаючи на 65-му з’їзді Американської асоціації політичних наук як її президент, висловив ключові тези нової дослідної методології, що отримала назву “постбіхевіоризм” та була покликана

переглянути застарілі постулати біхевіоризму й водночас продовжити розвиток його позитивних начал [111, с. 528–529].

Своєю помірковано-прагматичною позицією Д. Істон фактично закликав до раціонального поєднання в поведінкових дослідженнях емпіричного та ціннісно-нормативного аналізу. Він, зокрема, висловлював думку, що “поведінковий підхід є надзвичайно великою заслугою політології в дослідженні людини, насамперед особистісних відносин або такого типу агрегованої поведінки, як голосування. Невеликі групи й організації зі своїми внутрішніми структурами та процесами, а також деякі чітко визначені спільноти являють собою ті максимальні межі, для яких цілком годилися неперервні методи дослідження, що гармонійно узгоджувалися з установками біхевіоризму. Однак ця методика стає менш надійною, а результати менш обґрунтованими, коли мова заходить про відносини таких інститутів, як партійні системи, законодавчі органи, виборчі системи і партії, або про аналіз впливу альтернативних правових механізмів на підбір і висунення керівних осіб” [Цит. за: 358, с. 19–20].

Головна ідея постбіхевіоризму полягала у відновленні в політологічних дослідженнях престижу та когнітивної, раціонально-пізнавальної ролі теоретичних досліджень, зорієнтованих на усвідомлення реальних потреб людини й політики, значення нормативно-ціннісних, ідеологічних, моральних аспектів суспільного життя. Ця парадигма була сформульована в таких положеннях:

1) на першому місці має стояти соціальний смисл дослідження. Напрямок пошуку повинна визначати наукова гіпотеза, що потребує доведення, а не суто емпірична технологія з її формально-логічними, математичними підходами;

2) не можна обмежувати реальне різноманіття політичної проблематики вивченням лише електорально-поведінкових реакцій індивідів і груп. Потрібно зосереджуватися на значно ширшому спектрі нагальних потреб суспільства, особливо в періоди криз, аналізувати політику як

складний, системний утвір, у контексті історії та еволюції суспільних і державно-політичних форм;

3) політологія не може вважатися нейтральною наукою. Невід’ємною частиною вивчення політики мають бути дослідження проблем політичних та соціокультурних цінностей: їх реальне існування або припущення та прагнення досягти потрібно брати за критерій оцінювання важливості, значимості й результативності суспільних процесів;

4) суспільствознавці, зокрема політологи, повинні відчувати свою громадянську відповідальність перед суспільством як творці об’єктивного знання про політику. Для цього їм потрібно активніше залучатися до участі в реальній політиці, однак вони не повинні перетворюватися на зряддя ідеологічної пропаганди окремих політичних сил та виконавців кон’юнктурних політичних замовлень.

У руслі вищезазначених тез варто ще раз звернутися до концепції “радикального біхевіоризму” Б. Скіннера, але тепер під кутом зору її не психологічної, а політологічної спрямованості.

Б. Скіннер та його послідовники-необіхевіористи причину розладу між особистістю й соціальним середовищем, а відтак, і соціальних конфліктів вбачають не в характеристиках самого соціуму (як-от: особливості суспільно-політичного ладу, система морально-етичних цінностей, панівні ідеологічні концепції тощо), а в суто поведінкових реакціях індивідів на оточуюче середовище. Отже, на їхню думку, якщо взаємодію між людиною і соціумом можна виразити як процес типу “стимул → реакція”, то за допомогою техніки підкріплення (заохочення або покарання) суспільство має виробити чітку, “загальнокорисну” систему стимулів та забезпечити “правильну” реакцію на них з боку членів суспільства. Над поведінкою індивідів і соціальних груп можливо встановити жорсткий контроль і за допомогою спеціальних методів модифікувати поведінку громадян у заданому напрямі. Результатом такої роботи має бути “керований індивід” зі стійкою “автоматично правильною поведінкою”.

На перший погляд, може здатися, що наміри радикальних біхевіористів цілком “благородні”: прищепити суспільству “раціональне мислення”, встановити “диктат розуму”, виховати “законослухняного громадянина”, який би сповідував ідею соціального блага, служіння громадським інтересам, дотримувався суворої дисципліни, культивував звичку до наполегливої праці тощо [248, с. 145–147]. Але справжня сутність таких настанов полягає в іншому: у них чітко проступають орієнтації на підміну рис людської особистості (творчих устремлінь, свідомого ставлення до соціального й політичного буття, самостійного формулювання життєвих цілей) суто технократичним мисленням, психологією підданства, готовністю пристосуватися до будь-яких вимог політичної системи, тобто тими якостями, що характеризують людину як об’єкт маніпулювання, формують у неї стійкі типи мобілізованої, конформної, виключно конвенціональної поведінки незалежно від політичної ситуації та режиму влади.

Можна погодитися з тим, що окремі ідеї необіхевіоризму мають позитивне значення для регулювання суспільних процесів, виховання й соціалізації особи, протидії соціальній апатії та політичному радикалізму. Але в цілому їх неможливо визнати перспективними для демократичного поступу суспільства, оскільки в руках політичних шахраїв або ідеологів тоталітаризму вони легко можуть перетворитися на засіб досягнення злочинних, антигуманних цілей. Варто підтримати думку американського соціолога Д. Бенсона, який називає ідеї радикального біхевіоризму, перенесені на широке соціальне тло, “утопією”, “рецидивом репресивної тоталітарної псевдонауки” [248, с. 146].

Так, досягнення емпіричного біхевіоризму насправді дуже вагомі. Проведення масових опитувань електорату та використання цих результатів у політичній науці й політичній соціології стало великим кроком уперед. Однак ціна, яку довелося заплатити за недооцінку біхевіористами політико-філософських, ідейно-ціннісних пріоритетів суспільства, виявилася досить високою.

Закономірність подібного результату деякі провідні вчені світу передбачали ще в 70-х рр. минулого століття. У 1972 р. видатний австрійсько-німецький учений-етолог, соціобіолог і філософ Конрад Лоренц, котрий невдовзі став лауреатом Нобелівської премії, у передмові до своєї книги “Вісім смертних гріхів людства” писав: “Кажучи про біхевіористську доктрину, я вважав, що вона, безумовно, “несе чималу частку вини за моральний і культурний розпад, який загрожує Сполученим Штатам”. Між тим у самих Сполучених Штатах Америки пролунали досить енергійні протести проти цього лжевчення. З цими протестами ще борються всіма засобами, але їх чути, а правду можна придушувати, тільки заглушивши її голос. Епідемії духовних хвороб нашого часу, починаючись в Америці, зазвичай досягають Європи з деяким запізненням. Зараз, коли в Америці біхевіоризм пішов на спад, він лютує серед психологів і соціологів Європи. Можна передбачити, що ця епідемія поступово згасне ” [180, с. 39–40].

Очевидно, закономірним стало те, що у 80-х рр. ХХ ст. серед дослідників політичної поведінки на зміну захопленням від результатів своєї роботи прийшло розчарування і навіть творчий застій, що переріс у кризу. Сучасний аналіз проблеми виявляє такі основні її причини:

1) помилкове уявлення про те, що винятково електоральна поведінка та її емпіричні й теоретичні узагальнення можуть дати “унікальний ключ” до розуміння фундаментальних процесів сучасної політики;

2) сприйняття політичного життя як незмінного, однорідного, унаслідок чого дослідники електоральної поведінки не бачили необхідності докладно зіставляти відповіді респондентів та безпосереднє політичне середовище того часу, коли проводилося опитування;

3) прагнення до тотального охоплення предмета дослідження (поведінки електорату), надання переваг загальнонаціональним опитуванням. Глобалістські підходи, зорієнтовані на максимально агреговані сукупності даних, досягли межі своїх можливостей;

4) припускалося, що головним мотивом усіх досліджень політичної поведінки має бути пошук “єдиного оптимального алгоритму прийняття рішень”, за допомогою якого, начебто, можна вичерпно охарактеризувати розстановку політичних сил і поведінку виборців у цілому. Але навіть така номінальна зацікавленість у “теоретичному” розумінні проблеми фактично не мала результату. Замість цього переважали найпростіші комп’ютерні порівняння різноманітних поєднань можливих чинників. Отже, серед біхевіористів ніколи серйозно не обговорювалося створення єдиного “повного” алгоритму прийняття рішень як способу відповіді на серйозні питання, тобто дослідити реальне різноманіття мотивів електорального вибору;

5) намагання оперувати загальними, змодельованими за допомогою комп’ютерної техніки та відірваними від контексту даними, при незначному аналізі їх змістовного боку, що призводило до упереджених, поспішних висновків, які не знаходили підтвердження в реальних процесах. Такий електоральний аналіз насправді давав дуже мало для розуміння множинності способів політичного мислення та дії (адже, до прикладу, голос виборця, відданий за яку-небудь партію, ще не є переконливим доказом справжньої підтримки цієї партії та її ідеологічних пріоритетів, оскільки не можна ігнорувати таких чинників, як обмежені можливості індивіда самостійно аналізувати й контролювати увесь партійний спектр, його вагання, зміну настроїв, політичну маргінальність, апатію, маніпуляційні впливи тощо);

б) спроби шляхом масштабних опитувань теоретично вивести так званий “єдиний архетип виборця” – образ абстрактної особи, як правило, чоловічого роду. Як наслідок – ігнорування контексту життєвого досвіду реальних людей, зневаження “малозначущими”, “випадковими зв’язками” (регіональними, гендерними, етнічними особливостями).

На думку американського дослідника Ж.-Ф. Ліотара, учені-постбіхевіористи (“модерністи”) “досить дорого заплатили за мрію вивчити всіх разом і кожного індивіда окремо” (Lyotard J.-F. The postmodern condition.

– Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. – P. 81) [Див.: 85. 294, 296].
Англійський учений П. Данліві вказує на спад колишнього оптимізму у вивченні політичної поведінки та на зовнішню втрату інтересу до результатів досліджень. Він також підкреслює, що політологи, які займаються проблемами соціального вибору, теорією держави або дослідженнями політичних партій та соціальних рухів, “все більше обговорюють політичну поведінку без досліджень, оснований на емпіричних опитуваннях, так, наче їх рамки видаються їм занадто вузькими <...> Ключовим елементом сьогоднішнього дослідження є спроба описати і нанести на карту відносини, процеси і зв’язки, які самі громадяни вважають важливими, незалежно від того, чи мають вони негайні політичні наслідки” [85, с. 282, 294].

Отже, при поглибленому погляді стає очевидним, що “біхевіористський підхід”, безумовно, важливий і аргументований, виявляється все ж недостатнім для проведення повноцінних досліджень поведінкових явищ у політиці. Слід визнати, що біхевіоризм і постбіхевіоризм становлять лише частину загальної теорії і методології вивчення політичної поведінки.

Провідна тенденція біхевіоризму – розглядати феномен політичної поведінки переважно як проблему електоральної участі громадян засвідчує, що цей науковий напрям не пропонує положень, які б встановлювали співвідношення поняття “політична поведінка” з іншими політологічними категоріями. Позитивно, що новітня політологія при розгляді політичної поведінки вже не задовольняється суто біхевіористським підходом і поступово відмежовується від “чистого” біхевіоризму [Див.: 118, с. 492; 212, с. 60].

Очевидно також, що потребує корекції використання в політології самого терміна “біхевіоризм”. Без сумніву, цим терміном та похідними від нього – “постбіхевіоризм”, “необіхевіоризм” – потрібно послуговуватися в конкретному науковому дискурсі, адже вони визначили назву і дали поштовх розвитку одного з найважливіших напрямів суспільствознавства –

політико-поведінкових досліджень. Та водночас необхідно визнати, що для інтеграційних потреб сучасної політичної науки вони є недостатню адекватними (як з методологічного, так і з тематичного погляду). На доведенні цієї тези ми зосередимося в наступній частині нашого дослідження.

1.2. “Політична поведінка”

як інтеграційна категорія політичної науки

Однією з принципів засад будь-якої науки, у тому числі й політології, є наявність чіткого, системно узгодженого понятійного апарату. Від цього безпосередньо залежить зміст предмета дослідження, структура наукового аналізу та його результативність. Варто підтримати думку російського науковця К.С. Гаджієва, що “питання, пов’язані з мовою та розробкою понятійно-категоріального апарату, посідають одне з центральних місць у політичній науці” [52, с. 59.].

Однак практичні результати дослідної роботи у цьому напрямі поки що незначні. Сучасна політична наука стикається з серйозними проблемами методологічного характеру стосовно адекватного відображення сутності об’єктивних процесів політики у відповідних наукових поняттях, категоріях. Важко знайти приклад, коли б одне й те саме поняття не мало кільканадцять визначень.

З одного боку, таку ситуацію можна зрозуміти й виправдати, адже реалії суспільного життя за своєю складністю набагато переважають можливості найвдаліших теоретичних формулювань, а тому будь-яка спроба дати “абсолютно правильне” визначення науковому поняттю в політології навряд чи може досягти вирішальних переваг над іншою.

Однак непокоїть та обставина, що далеко не завжди науковці демонструють системне бачення проблеми, рідко прагнуть до того, аби встановити підпорядкованість та співвідношення між найчастіше уживаними

поняттями. Це породжує нечіткість, суперечливість, багатозначність, невиправдану синонімію понять і термінів, що негативно позначається на загальному рівневі наукових праць. У багатьох публікаціях часто можна спостерігати порушення логіки наукового викладу, дублювання, аморфність формулювань і висновків. Понятійно-лексична основа, мовна філософія політичної науки, як правило, випадають з поля зору авторів. Тим більше доводиться констатувати, що спеціальних праць, у яких би розроблялась подібна проблематика, в українській політології надзвичайно мало.

Означена проблема є злободенною не лише з погляду власне наукових розробок. Вона виглядає ще більш непривабливо в ситуації, коли йдеться про різні навчальні видання, що іноді містять украй протилежні положення. Звичайно, альтернативність концепцій є природним станом науки, але дидактичне призначення навчальної літератури зобов'язує фахівців до більшої узгодженості поглядів щодо висвітлення одних і тих самих явищ або хоч би чіткішого обґрунтування своїх позицій.

Поняття політичної поведінки можна розглядати як один з багатьох прикладів на підтвердження щойно сказаного. Серед учених немає єдності щодо розуміння самої сутності політичної поведінки – і як суспільного феномену, і як наукової категорії. Окремі спроби визначення її структури та класифікації спираються на неоднорідні критерії, виявляються незавершеними та суперечливими.

Чи не найголовнішою причиною цього є недостатня увага до проблеми ієрархічної залежності між категорією “політична поведінка” та іншими спорідненими поняттями, що перебувають у стані тісної взаємодії, такими як: “політична участь”, “політична діяльність”, “політична дія”, “політична активність”, “політичне функціонування” тощо. Найбільшу кількість різночитань викликає питання про співвідношення понять “політична участь” та “політична діяльність”. Зупинимося на цій проблемі детально, бо саме її вирішення слугує ключем до розуміння дійсної методологічної ролі поняття “політична поведінка”.

У політології існує чотири основних підходи до вирішення проблеми, що пов'язана з визначенням рівня та форм присутності (участі та діяльності) індивіда в політиці:

- 1) фактичне ототожнення понять “політична участь” і “політична діяльність”;
- 2) надання категорії “політична участь” статусу узагальнюючої, яка вбирає в себе поняття “політичної діяльності”;
- 3) підпорядкування поняття “політична участь” загальному контекстові політичної діяльності;
- 4) розмежування цих понять за різними критеріями: рівнями, суб'єктами, формами.

В основу подальшого викладу матеріалу ми покладемо аналіз перших трьох методологічних підходів, а четвертий використаємо як обґрунтування власної позиції. При цьому зауважимо, що такий аналіз виглядає досить показово, якщо обрати об'єктом дослідження насамперед навчальну політологічну літературу для вищої школи, оскільки в подібних виданнях їхні автори одночасно використовують багато різноманітних термінів і визначень, а тому чіткіше проступають “плюси” й “мінуси” різних інтерпретацій, через що з'являється хороша можливість для їх аналітичного зіставлення та виявлення основних тенденцій.

Головна дискусія у площині вищезазначеної проблеми викликана непродуктивними, як з нашого погляду, спробами багатьох авторів встановити, яке з двох понять відносно іншого (“політична участь” чи “політична діяльність”) виконує роль базового, загального, а яке є похідним. Відповідно, ставиться запитання і в практичному сенсі: чи політичну участь потрібно тлумачити як “масову”, “непрофесійну” частину політичної діяльності, чи політичну діяльність слід розуміти як різновид політичної участі?

Синонімія понять “політична участь” і “політична діяльність” закорінена в давньогрецькій політико-філософській традиції. З погляду

античного суспільства, бути учасником політичних подій означало не що інше, як займатися політичною діяльністю.

Підвищений інтерес переважної більшості грецьких мислителів до цієї теми був зумовлений особливостями тодішнього способу виробництва, що базувався на своєрідній громадсько-індивідуальній формі земельної власності та полісному (автономно-територіальному) устроєві держави, а також впливав із характеру політичної свідомості давньогрецького суспільства, у якій ідеї колективізму громадян поєднувалися з індивідуалізмом, високою цінністю особистості. При цьому панувало переконання в пріоритетності державного інтересу, переважанні цілого над груповим та індивідуальним. Поліс (місто-державу) давні греки сприймали як солідарну спільноту всіх вільних громадян перед лицем рабів, варварів, чужоземців та жителів інших грецьких міст. Звідси впливала ідея колективної відповідальності, обов'язкової участі громадян поліса в управлінні державними справами. Тому участь як залучення людини до політики, причетність усіх громадян до здійснення загальнодержавних справ уже в ті часи стала однією з центральних категорій політичної філософії [260, с. 112].

Давньогрецька політико-філософська думка і практика передбачали можливість участі в управлінні полісом навіть нижчих верств населення, що володіли правами вільних громадян. Це створювало передумови соціального миру, стабільності суспільства, але породжувало проблему реальної здатності тих чи інших осіб до створення законів та ефективного управління.

Загальною, однак, була думка, що люди неосвічені – “неуки”, “невігласи” – не повинні брати участі в державних справах. Владу всіх (крайню демократію) Платон ототожнював з нерозсудливим натовпом, “величезним звіром”, “божевіллям більшості” [260, с. 111]. Цю суперечність – між загальносуспільними потребами та ідеалами свободи й правової рівності – Платон намагався вирішити, доводячи свою теорію одвічного поділу суспільства на “елітарну” й “масову” частини. На його погляд, лише

еліта, “найкращі”, “наймудріші” люди, справжні добродійники, самим Богом покликані брати участь в управлінні державою. На особистісні якості індивіда орієнтувався й Аристотель, але не виводив з цього, як Платон, жорсткого соціологічного закону нерівності. Він вважав за краще говорити про певні відмінності між людьми та про їх “рівність по достоїнству”. Аристотель встановлював пряму залежність між мірою цього достоїнства (мораллю, інтелектом, активністю людини) та політичною участю: чим більшою є міра участі громадянина у вирішенні спільних справ, тим більш добродійним він має бути, “правити мають ті, котрі здатні правити найкращим чином”.

Проблему політичної участі давньогрецькі мислителі розглядали в контексті досить широких теорій: “ідеальної” держави, “найкращої” форми правління, способів функціонування окремих політико-управлінських інституцій. Однак незначні розміри міст-полісів, давні традиції воєнної демократії, недостатній розвиток загальної політичної культури тодішнього суспільства не сприяли появі ідей, які уточнювали б зміст поняття “політична участь” та створювали уявлення про ієрархію різних її форм, – “політика” у той час мислилась як спосіб існування усього суспільства, зливалася з ним. Давні греки не могли ще чітко диференціювати політичні функції; замість цього вони, дотримуючись формально тверджень про “свободу і рівність” громадян, диференціювали саме суспільство, намагаючись визначити у ньому “кращих” людей або ті соціальні верстви, що є найбільш продуктивними з політичного погляду.

Однак з плином часу, у міру розвитку та ускладнення форм політичного життя європейських країн, поняття “політична участь” поступово стало втрачати свій античний універсалізм.

Розвиток капіталізму в XVII – XVIII ст., боротьба буржуазії проти феодално-монархічних порядків зумовили формування нового типу політичної свідомості, що спиралася на ідеї індивідуальної свободи й громадянської рівності. Проте за Нового часу, як і в античну епоху,

найважчим виявилось узгодити теорію з практикою. Розуміння демократії у строгому значенні цього слова не збігалось з реаліями життя. Очевидною залишалася соціальна й майнова неоднорідність суспільства, зростало усвідомлення складності політичного процесу, специфіки управлінської діяльності як окремої сфери в суспільному поділі праці тощо.

Зародження представницьких (парламентських) установ актуалізувало проблему політичної участі, з'явилися спроби структурувати цей феномен. Зокрема, Ш.-Л. Монтеск'є та інші мислителі почали виділяти два види політичної участі: участь у державному управлінні (законодавча й контрольна діяльність парламенту) та участь у виборах до представницького зібрання. Це, своєю чергою, продовжило за давніми пошуками “надійних” критеріїв відбору для управління “народними справами” “найбільш придатних”, “кращих” демографічних груп соціуму та їх представників. Теоретики й політики з різних ідеологічних таборів і країн, як правило, зводили політичну участь до проблеми можливості брати участь у політиці залежно від певного цензу, як-от: володіння власністю, достатній рівень освіти, релігійні переконання, національність, статеві ознаки тощо.

Дискусії з означених вище питань не припиняються й сьогодні. У всіх випадках формальною сполучною ланкою між методологічно й світоглядно суперечливими теоріями виступає поняття демократії, точніше, тлумачення її сутності. Зв'язок між процесами політичної участі та демократії у загальному плані виглядає як можливість здійснення основних варіантів взаємодії держави й суспільства:

а) з позицій марксизму, це максимально широка (мобілізаційна) політична участь соціально однорідних “мас”, що, власне, і є ознакою розвинутої демократії;

б) з ліберального погляду, ідеалом “справжнього народовладдя” є якомога більша свобода особистості, автономія особи відносно державної влади й “тиранії більшості”.

Компромісним варіантом співвідношення означених процесів та понять можна вважати “процесуальне” розуміння демократії, запропоноване ще у 40-х рр. ХХ ст. американським політологом Дж. Шумпетером (книга “Капіталізм, соціалізм і демократія”, 1943), як “інституційної організації для досягнення політичних рішень, за допомогою якої індивіди у конкурентній боротьбі за голоси народу набувають владу в прийнятті рішень” [260, с. 120].

Паралельно з концепцією “процесуальної демократії” Дж. Шумпетера, П. Лазарсфельд, Б. Берсельсон та інші дослідники почали відстоювати елітистсько-демократичний напрям інтерпретації політичної участі, згідно з яким, для стабільної представницької демократії достатньо лише добровільного голосування громадян на виборах. Натомість прибічники “партисипаторної демократії” (демократії фактичної участі) (П. Бахрах, К. Пейтман, Б. Барбер та ін.) виступають проти “символічної політики”, зосередженої в руках суспільної еліти, політичних лідерів. На їхню думку, “партисипаторна демократія” покликана усунути бар’єри між рядовими громадянами та виборними чи посадовими особами, політичними лідерами. Цього можна досягти за рахунок децентралізації процесу прийняття рішень та безпосереднього залучення до правотворчих і управлінських процедур простих громадян. У працях відомого американського ученого Р. Даля (“Хто управляє”, 1961; “Поліархія: участь і опозиція”, 1971) політична участь досліджена передусім як засіб досягнення підконтрольності лідерів з боку суспільства. Участь породжує демократію, а демократія потрібна, щоб уряд не втрачав чутливості до уподобань своїх громадян.

Теорія “безпосередньої демократії” оснований на ідеї тотожності волі народу й державної влади. Сучасна політична наука визначає такі позитивні сторони безпосередньої демократії: вплив на всебічну демократизацію суспільства, соціальну емансипацію й самореалізацію особистості; ширші, порівняно з представницькими інститутами, можливості для вираження інтересів і волі народу; забезпечення стійкості легітимації влади; подолання політичного відчуження громадян і, як наслідок, зростання стабільності

політичної системи й ефективності управління; забезпечення контролю за функціонуванням політичних інститутів та діяльністю посадових осіб; подолання зловживань владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва та ін.

Однак режимові безпосередньої демократії притаманні суттєві недоліки, а саме: низька ефективність і безконтрольність політичних рішень внаслідок прийняття їх широким загалом; реальна загроза виникнення тоталітаризму або популістського авантюризму, пов'язана з властивою масам схильністю до ідеологічного впливу й утиснення свободи в ім'я ідеалу рівності; складність і дорожнеча практичного здійснення; неможливість залучити більшість громадян до систематичної участі в управлінні без примусу через небажання основної маси населення займатись політикою [75, с. 48].

Суспільно-політична практика багатьох країн доводить, що сам по собі факт участі населення у політиці не є визначальним показником демократичності політичної системи в цілому. Просте розширення обсягів політичної участі не варто розглядати як універсальний засіб для досягнення загальносуспільного блага, хоча її цінність як базового елемента громадянських прав та гарантії їх здійснення в рамках демократичного процесу не викликає жодного сумніву.

Водночас суспільство має убезпечити себе від ситуацій, коли на надмірній політичній активності громадян, скориставшись недостатньою компетентністю "рядових членів суспільства", їх неготовністю адекватно, раціонально оцінити хід складних політичних процесів, можуть зіграти "у свою гру" політичні демагоги, авантюристи тощо. У зв'язку з цим показовим є приклад фашистської Німеччини, коли саме активізація раніше аполітичних прошарків населення країни стала одним з чинників, що привів до влади Гітлера. Це той випадок, коли можна сказати: "Не слід будити сплячого собаку". Іншим небажаним наслідком зростаючої політичної участі, навіть в умовах дійсно демократичного режиму, може стати системне напруження,

імовірність дезорганізації публічного управління різних рівнів. (Навпаки, у випадку, коли йдеться про тоталітарну чи диктаторську систему правління, подібний стан суспільства може сприйматися громадянами як позитивний, оскільки він може означати початок демонтажу консервативно-реакційного політичного режиму).

Спеціальний аналіз проблем демократії не є метою нашої роботи, однак ми торкаємося цієї теми, аби звернути увагу на одну досить суттєву обставину. А саме: надто широке розуміння змісту поняття “політична участь” змушує дослідників максимально поєднувати аналіз цієї політологічної категорії з проблемами демократії як такої і через це фактично “розчиняється” в них, шукати прямі відповіді на запитання, котрі, безумовно, є надзвичайно важливими, але в цьому випадку невиправдано обтяжують предмет дослідження. Це такі запитання, як: чи потрібне й можливе максимально повне залучення індивідів до процесу формування реальної політики? Якщо так, то якими мають бути відповідні механізми й форми, аби забезпечити бажання одних займатися суспільними справами та водночас не посягати на право інших у їх небажанні звертати на політику щонайменшої уваги? Якщо ж масова участь громадян не є обов’язковою, то які саме суспільні верстви чи групи апріорі слід вважати політично більш адекватними, а які мають виконувати в політичному процесі, так би мовити, “допоміжні функції”, і чи не означатиме це втрату демократичних цінностей?

Пошук відповідей на поставлені та подібні до них запитання можна здійснювати з трьох методологічних позицій, що різняться також мірою своєї наукової результативності:

- 1) і надалі намагатися досліджувати питання політичної участі в контексті “вічних” проблем демократії;

- 2) обмежуватися загальною постановкою проблеми, що означає задовольнятися (замість наукового результату) суто схоластичними висновками, коли вважається “нормальним” жонглювання поняттями,

підміна їх одне одним без спроб визначити реальне співвідношення між ними;

3) виявити суперечності в існуючих підходах, проаналізувати й узагальнити різні погляди, систематизувати найбільш аргументовані положення і на цій основі наблизитися до об'єктивного знання згідно з реаліями сучасної політики.

Очевидно, що останній із зазначених варіантів є найбільш продуктивним. Але щоб його реалізувати, необхідно уточнити методологічний статус поняття “політична участь”, визначити його дійсне місце в системі політологічних категорій. І тоді (на наше переконання) звична для деяких авторів теза про те, що політична участь є “центральною категорією політичної науки” [197, с. 224], не сприйматиметься як незаперечна.

Типовими для багатьох політологічних видань є твердження, що поняття “політична участь” можна застосовувати “не лише при аналізі політичної системи, політичного режиму, але й при дослідженні політичної влади, державного управління і самоуправління, політичного розвитку, політичної соціалізації, діяльності політичних партій та інших політичних організацій і рухів тощо” [260, с. 121]; “політичні відносини охоплюють і сферу політичної діяльності громадян, що пов'язана з участю громадян в управлінні справами суспільства і держави, у здійсненні державної влади” [260, с. 163]. Із вищенаведеного випливає, що поняття “участі громадян” та їх “політичної діяльності” фактично ототожнюються, а політична поведінка характеризується як конкретні форми вияву цих процесів, що детерміновані явищами політичної свідомості.

Про рівнозначне розуміння понять “політична участь” і “політична діяльність” йдеться і в навчальному посібнику, підготовленому фахівцями Харківського університету [Див.: 233]. “Політичну діяльність особи, – пояснюють автори, – ми розуміємо як участь людини у реалізації владно-політичних відносин або протидію їх здійсненню” [233, с. 269]. Справедливо

зауважено, що в науковій літературі немає єдності щодо виділення різних форм політичної участі. Серед можливих варіантів класифікації автори наводять п'ять таких форм – від електоральної участі до виконання політичних функцій в інститутах державної влади. Розмежування основних форм участі особи у політичному процесі є, на їхню думку, важливим для розуміння “внутрішньоособистісного рівня процесу входження людини в політику” [233, с. 270].

В інших публікаціях [Див.: 273] звертається увага на те, що політологи по-різному розуміють саму ідею необхідності участі людей у політичному житті. Це питання належить вивчати не абстрактно, а з урахуванням конкретного стану суспільства, бажання та готовності тієї чи іншої особи до виконання певних політичних функцій. “Очевидно, варто визнати, що потреба і ступінь залучення громадян до політики залежать від конкретної ситуації, духовного клімату в суспільстві, а також від стану і політичної системи, і самої людини. Але зрозумілим є й те, що в цілому в реальному житті більшість громадян не мають ні засобів, ні можливостей для постійної участі в політиці. Для людей, які *не бажують* робити професійну кар'єру політика (курсив наш. – В.С.), ця сфера життя, що потребує додаткових сил, знань, психологічної готовності до суперництва та інших внутрішніх властивостей і зусиль, найчастіше не є внутрішньо привабливою” [273, с. 287].

Не можна не погодитись з такою думкою. Політична участь – це, дійсно, поняття, що може позначати лише певні форми залучення людини до політики з конкретною метою і, як правило, не є ознакою професійної політичної діяльності. “Воно характеризує всі дії окремих осіб і груп громадян, котрі прагнуть вплинути на зміст і характер політичних рішень органів та інститутів державної влади у загальнонаціональному масштабі або на місцевому рівні” [273, с. 288].

Д.В. Гончаров та І.Б. Гоптарєва [Див.: 73] також інтерпретують поняття політичної участі як насамперед інструментальну (усвідомлену, формально-

процедурну) активність, засобами якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він здійснював бажану для них політику. “Участь охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають чи намагаються впливати на результати її діяльності” [73, с. 146]. При цьому автори уточнюють, що під “громадянином” чи “рядовим членом політичної системи” вони розуміють будь-яку людину, “активність якої з того чи іншого політичного питання *не пов’язана з її службовими обов’язками*” [73, с. 146]. (Курсив наш. – В.С.).

Ми поділяємо такі погляди і вважаємо, що на сучасному рівні знань не слід вважати політичну участь “синонімом поняття політичної діяльності”. Інакше, якщо зараховувати політичну участь до розряду базових політологічних категорій та надавати їй пріоритетного значення стосовно таких понять, як “політична діяльність”, “політична неучасть”, “політична поведінка”, то виникають серйозні труднощі методологічного узгодження цих понять між собою, про що й свідчить термінологічна плутанина, властива сучасним публікаціям. Це призводить також до суперечливих тлумачень змісту та оцінки впливовості різноманітних детермінант політичного процесу.

Лише на перший погляд може здатися, що поняття політичної участі належить до розряду “універсальних”. Насправді ж воно такою властивістю не володіє. Якщо більше заглибитися в розуміння проблеми, то стане очевидно, що її суть полягає в тому, що “політична участь” методологічно не в змозі охопити все різноманіття реальних і можливих варіантів присутності людини в сучасній політиці, рівнів занять політикою, стадій політичної соціалізації, ціннісних та емоційно-психічних реакцій на процеси політичного життя – від діяльнісно-активних, нормативно-правових, професійних до активно-протестних, екстремістських чи апатично-абсентних.

На думку Д.П. Зеркіна [Див.: 107], проблема політичної участі лежить у площині “взаємозв’язку діяльності політичних інститутів, установ та

неорганізованої більшості членів громадянського суспільства”. Саме ж це поняття означає “різноманітні види індивідуальної або групової непрофесійної діяльності, що пов’язана з політикою, яка вписується у функціональне відношення до існуючої політичної системи та сприяє її зміцненню” [107, с. 322]. Як бачимо, автор вказує на основну відмінну рису політичної участі – непрофесійний рівень заняття політикою.

Але, з нашого боку, викликає заперечення інший момент – розуміння автором політичної участі як лише таких процесів, що “сприяють зміцненню політичної системи”. Останнє зауваження вважаємо суттєвим, оскільки із наведеного тлумачення, по-перше, впливає думка, що, очевидно, не всі політичні процеси можна охарактеризувати “універсальним” поняттям “політична участь”, а по-друге, постає принципове запитання: які саме політичні явища лежать за межею методологічної дії цього поняття? Ось яку відповідь можна зустріти в інших публікаціях.

Так, Г.А. Белов [Див.: 16] під “політичною участю” розуміє “будь-яке сприяння політичній системі у виконанні нею її функцій, впливовий вияв громадянином, його групами своїх інтересів та позицій відносно влади” [16, с. 233]. У суспільстві є люди, продовжує дослідник, чия активність характеризується як “поведінка відхилення”. Це – антиучасники. Їх методи – “погроми й вуличні безлади, заколоти й революції, терор і злам старого державного апарату”. Отже, політичну участь автор асоціює з *функціональним* типом поведінки, а “неучасть” і “антиучасть” (“поведінку відхилення”) називає *дисфункціональними* відносно політичної системи [16, с. 233, 234, 253].

Такий підхід виглядає недостатньо обґрунтованим. Якщо ним керуватися, то будь-яку протестну акцію, спрямовану на “злам старого державного апарату”, тобто “антисистемну”, треба виводити за межі політичної участі. Це неправильно хоча б з огляду на те, що в реальній політиці навіть різко протиборчі сторони (наприклад, озброєні повстанці та урядові війська) мають в принципі однакове право називатися учасниками

політичного процесу. “Антиучасники” – це також учасники, тільки з протилежними намірами. “Антиучасть” стосовно конкретної влади – не є тим самим, що політична “неучасть”, яка синонімічно найближчена в першу чергу до поняття “відчуження”. На наше переконання, у такому разі лише категорія “політична поведінка” є єдино можливим методологічним засобом, що узгоджує між собою розглянуті вище поняття: “участь”, “неучасть” і “антиучасть” та поєднує їх спільним логічним смислом.

Таким чином виходить, що прагнення деяких авторів підтримувати “універсальний” статус політичної участі як категорії, що вбирає в себе насамперед поняття професійної політичної діяльності, викликає насправді протилежний ефект – призводить до звуження її дійсного змісту.

Дослідники, які дотримуються думки про “базову” роль поняття “політична участь”, очевидно, й сам відчувають “незручність” такого підходу. Так, Г.А. Белов (і не лише він) при зіставленні політичної участі з поняттям “політична діяльність” вказує на існування так званих “низьких” і “високих” рівнів участі, й тим самим фактично визнає неможливість ототожнення понять “політична участь” і “політична діяльність”. “Кандидат, що став депутатом думи (автор посилається на російську дійсність. – В. С.), виходить із простору участі, включається в діяльність іншого порядку (курсив наш. – В.С.), стає частиною політичної еліти” [16, с. 234].

Змішування понять “політична участь” і “політична діяльність” породжує також труднощі й недоречності при класифікації цих явищ за рівнями й типами.

На недосконалість таких класифікаційних методик звертає увагу, зокрема, українська дослідниця Н.Ю. Іванова [110, с.174–176.]. Авторка наводить приклади спільних реєстрів “типів участі в політичній діяльності” й зауважує, що в них фігурують “такі нерівнозначні ні в кількісному, ні в якісному відношеннях” процеси, як реакція (позитивна або негативна) на імпульси, що надходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов’язана

з необхідністю високої активності людини, епізодична участь у політиці та професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність [110, с. 175].

Неодмінно виникає питання про різні суб'єктні рівні присутності людини в політиці. Повний спектр таких рівнів характеризує політичну культуру різних членів суспільства – від людей з мінімальним політичним впливом (аж до аполітичності), які не піднімаються вище статусу об'єкта політики, до політично активних рядових громадян і політичних лідерів, професійних політиків, для яких політична діяльність є основним заняттям, головним покликанням життя, джерелом засобів для існування. “Такий розподіл людей, – зауважує Н.Ю. Іванова, – дещо умовний. Головне, що впливає з наведеної системи рівнів включення, це той факт, що перебування на кожному зі ступенів залученості в політику потребує від людей як різних політичних якостей, так і різного ступеня підготовки” [110, с. 176]. Від себе додамо: а також передбачає різні можливості впливу, обсяг прав та функціональних обов'язків, інституціоналізації політичних ролей.

Не потребує доведення, що кожен політичний діяч є учасником політики, але ніяк не можна погодитися з тим, що будь-яка участь у політичному процесі означає те саме, що й політична діяльність. Насправді функції політичних діячів виконує незначна кількість учасників, тоді як більшість громадян реально до такого статусу навіть не прагне. Отже, у теоретико-методологічному плані політичну “участь” і “діяльність” слід неодмінно тлумачити як самостійні поняття.

І дійсно, останнім часом у політології все помітнішою стає тенденція до розгляду поняття “політична участь” у більш вузькому сегменті категорій політичної науки. При цьому наголошується, що участь – це та частина політичного процесу, яка розвивається поза сферою професійної політичної діяльності. Політичною участю доцільно вважати проведення громадянами, суспільними групами, спільнотами певних акцій, заходів з метою демонстрації інтересів, позицій, вимог, настроїв підтримки чи протесту стосовно влади, здійснення впливу на формування органів влади та

прийняття ними політичних рішень, а також різні форми контролю за діяльністю державних органів та громадських організацій.

На жаль, навіть ті автори, які наголошують, що політична участь, є “непрофесійною політичною діяльністю”, бувають непослідовними.

Так, В.М. Піча та Н.М. Хома [Див.: 250] серед *непрофесійних* форм політичної діяльності чомусь називають “участь у діяльності державних органів влади” [250, с. 172, 173]. Як розуміти таке твердження? Якщо наведена цитата не є випадковою авторською опискою, то виходить, що діяльність державних органів влади треба апріорі вважати “непрофесійною” сферою політики, але ж це, з погляду політичної теорії, є абсолютно неможливим.

Ще приклад. Ф.М. Юрій [Див.: 384] також зазначає, що поняття “політична участь” використовується “для позначення різноманітних форм *непрофесійної* (курсив наш. – В.С.) політичної діяльності, показуючи ступінь реального впливу громадян на інститути влади і процеси прийняття рішень” [384, с. 256]. Але трохи раніше цей самий автор, посилаючись на М. Вебера, говорить про “три можливих рівні участі у політиці” – “професійне заняття”, участь “за сумісництвом” і “за випадком” [384, с. 255]. Очевидно, що одне твердження суперечить іншому, отже, без обов’язкового в подібних випадках пояснення, читачеві нелегко зрозуміти, до якого ж сегмента політики – професійного чи непрофесійного, чи до обох одразу – потрібно застосовувати поняття “політична участь”.

Ми, однак, не схильні стверджувати, що головна причина суперечливості наведених вище прикладів криється в прикрій неуважності деяких вітчизняних авторів до власноруч написаного. Суть питання закорінена глибше. Показово, що зарубіжна політична наука, перш за все американська політологія, представники якої вже багато десятиліть розробляють теоретичні основи політичної участі, так само містить багато неоднозначних за змістом визначень, інтерпретацій, класифікацій цього поняття, хоча все ж таки очевидно, що головним об’єктом подібних

досліджень на Заході є структура, способи, виміри, форми (типи форм) політичної участі стосовно основної маси рядових громадян, а не політиків-професіоналів [Див.: 258, с. 188–196].

Отож проблема вимагає свого вирішення в принципі: українським політологам та їх російським колегам треба нарешті перестати змішувати поняття політичної “участі” й “діяльності”, відмовитися від спроб встановити, яка з цих двох категорій відносно іншої відіграє роль загального, а яка – особливого: чи політична участь є частиною (“масовою”, “непрофесійною” тощо) діяльності, чи політична діяльність є частиною участі. На наше переконання, ці поняття треба порівнювати за іншим критерієм – як різні *функціональні рівні політичної поведінки*, коли другий рівень – політична діяльність, на відміну від першого – політичної участі, – означає професійно-функціональне заняття політикою.

Не менш своєрідний погляд на проблему демонструють також прихильники “діяльнісної” концепції політичного процесу. У ній основне методологічне навантаження переноситься на категорію “політична діяльність”, і вже в її контексті розглядаються поняття “політична поведінка”, “політична участь” та ін. Але чи дійсно означена категорія здатна виконувати матричну роль, котру їй відводять? Проаналізуємо кілька видань.

У 1995 р. вийшла праця російських дослідників А.І. Демидова та А.А. Федосєєва [Див.: 88]. Ми виділяємо її з-поміж інших, оскільки ця книга в аспекті, що розглядається, згодом помітно вплинула на зміст багатьох публікацій інших авторів у Росії та Україні. Наведений у книзі матеріал (у цілому, варто наголосити, досить ґрунтовний) А.І. Демидов пізніше конспективно використав у колективному курсі лекцій з політології за редакцією Н.І. Матузова і А.В. Малько [Див.: 89, с. 524–535].

Уже сама послідовність розстановки понять у формулюванні назви лекції – “Політична поведінка і політична діяльність” – виразно вказувала на певну результативність у пізнанні дійсного місця “політичної поведінки” в межах загальної системи політологічних категорій. Та все ж не можна

сказати, що авторові вдалося чітко простежити специфіку обох понять та визначити ієрархію між ними.

Винятково “діяльнісний” критерій покладено в основу класифікації форм (видів) політичної поведінки, котрі автор розрізняє за такими характеристиками, як (у скороченому формулюванні): “реакція” (дії у відповідь), “участь”, “діяльність”, “виконання функцій”, “відвідування” (політичних зібрань), “вплив” (на політичні процеси) тощо [88, с. 113.]. У контексті висвітлення проблеми А.І. Демидов зазначає, що для характеристики політичної поведінки дослідники (тут автор посилається на книгу: Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан. – М., 1985. – С. 217) використовують, зокрема, узагальнюючий термін “політична іммобільність”, котрим прийнято позначати “різномірні *стани діяльності* людей” (тут і далі курсив наш. – В.С.), як-от: *виключеність* з політичних відносин (наприклад, через низький рівень суспільного розвитку); політична *апатія* (неприйняття політичної системи); політичний *бойкот* (вираження активної ворожості до політичної системи); *аномія* (зникнення, руйнація норм, що регулюють політичну поведінку) [88, с. 115, 116].

Щодо змісту виділених понять ми висловимося дещо згодом (див. підрозділ 2.4, присвячений проблемі політичного відчуження) – з ними можна повністю або частково погоджуватися, конкретизувати чи уточнювати, але принципове заперечення викликає те, що у наведеному формулюванні всі вони об’єднані поняттям “діяльність”. У ситуації, коли йдеться про *політичну* сферу, такий підхід деформує правильне розуміння головної суті політичної діяльності, реально її збіднює. Адже важко уявити, у чому конкретно може полягати “політична діяльність”, наприклад, при “виключеності” й “аномії”? Крім того, досить сумнівно вважати політичний бойкот станом політичної іммобільності, оскільки кампанії бойкоту можуть набувати досить *активних* протестних форм.

Впадає в око й інша суперечність позиції автора. Спочатку А.І. Демидов серед “найважливіших рис політичної діяльності” справедливо

називає “зосередження зусиль на загальних проблемах, потребах існування соціальної цілісності; погляд на державу, її інтереси як основні інститути вирішення цих проблем; використання політичної влади як головного засобу досягнення поставлених цілей” [88, с. 183, 184]. Отже, цілком зрозуміло, що політична діяльність немислима поза контекстом таких понять, як “суспільно значимі проблеми й цінності”, “державні інститути”, “використання політичної влади” тощо. То ж чи логічно в руслі таких оцінок одним із видів політичної діяльності зазначати, як це далі робить автор, “політичне відчуження”, адже смисл останнього полягає в “неприйнятті й запереченні політики”, коли зусилля індивіда зосереджені на вирішенні “проблем особистого життя при їх відриві та протиставленні життю суспільному, політичному” [88, с. 193]?

Подібні запитання не виникали б, якби дослідники в методологічному плані акцентували увагу на тому, що поняття типів і форм політичної поведінки, з одного боку, та політичної діяльності й участі, з іншого, – це не одне й те саме, точніше вони не завжди збігаються. Так, для нас є очевидним, що поняття “політичне відчуження”, “політична пасивність” чи “політична активність” суть характеристики різних рівнів і типів політичної поведінки, а не видів і форм політичної діяльності.

Також привертає до себе увагу обставина, котра видається не випадковою та зайвий раз підтверджує актуальність досліджень у галузі політико-лінгвістичної аналітики – це те, що деякі автори одні й ті самі формулювання використовують для характеристики різних політологічних категорій.

Так, у цитованій вище праці А.І. Демидова та А.А. Федосєєва читаємо: “Вивчення цього боку політики (політичної діяльності – *В.С.*) дає змогу виявити залежність політичних подій та процесів від стану, спрямованості думок і дій тих людей, які залучені до політики, <...> зосередити увагу в аналізі політики на найбільш рухливому, динамічному аспекті – різноманітних діях людей, спрямованих на реалізацію тієї чи іншої

політичної мети” [88, с. 183, 184]. А в курсі лекцій за редакцією Н.І. Матузова і А.В. Малько, що вийшов чотирма роками пізніше, цю саму характеристику А.І. Демидов у повному обсязі застосовує вже до іншої категорії – “політична поведінка” [89, с. 524]. І це, на нашу думку, правильно, ми підтримуємо таку зміну наголосу.

“Політична діяльність і поведінка” – так озаглавлено одну з лекцій у вже згадуваній книзі Д.П. Зеркіна. Віддаючи належне зусиллям дослідника, яких він доклав для з’ясування методологічного й сутнісного значення цих понять, мусимо одразу вказати на певну суперечливість авторських аргументів та дещо некоректне використання окремих термінів. Наприклад, поняття “політична діяльність” і “політична дія” Д.П. Зеркін вживає як ідентичні, хоча цілком очевидно, що вони мають різне функціональне навантаження. (Така позиція, на жаль, є властивою для більшості прибічників “діяльнісної” концепції, коли будь-яка суб’єктна дія в межах політичного поля тлумачиться ними як вияв політичної діяльності та класифікується в значенні того чи іншого виду останньої). Глибоко сумнівним виглядає також правильність ототожнення категорій “політична діяльність” і “політична активність”.

Спробуємо прояснити, наскільки важливими є зроблені зауваження для чіткого розуміння суті проблеми.

Політична діяльність, зазначає Д.П. Зеркін, “являє собою сукупність *організованих* (тут і далі в цитатах курсив наш. – В.С.) дій суб’єктів як усередині політичної системи, так і поза нею, що підпорядковані реалізації загальних соціальних інтересів і цілей... Її суть – управління людьми, людськими спільнотами”. Але чи узгоджується в контексті наведеного визначення з поняттям “загальних соціальних інтересів і цілей” такий вид політичної діяльності, як діяльність, “спрямована на руйнацію даної політичної системи... неінституціоналізована діяльність (наприклад, екстремізм)” [107, с. 308]? Або таке положення: “Палітра видів політичної активності широка в плані різноманіття форм її організації та

використовуваних методів. Її утворюють легальна і нелегальна, відкрита і прихована, організована і *стихійна* інституціоналізована та неінституціоналізована, добровільна і мобілізована діяльність” [107, с. 320]. Виникає риторичне запитання: як авторові вдається суміщати характеристику “стихійна” з раніше сформульованим теоретичним положенням про те, що “суттєвою ознакою політичної діяльності є її раціональність <...>, усвідомлена зорієнтованість на політичні інтереси, цілі і цінності...” [107, с. 313]?

Ми повністю погоджуємося з останньою тезою й тим, що “*політична дія* не вичерпується раціональністю. У ній залишається місце для ірраціонального як відхилення від цілеспрямованості” [107, с. 313], але наголошуємо, що тут ідеться саме про політичну *дію*, під якою слід розуміти конкретну політичну акцію, вчинок, окремий політичний факт, котрий сам по собі ще не є виявом політичної діяльності. Цілком природно, наприклад, казати про “стихію масових дій”, але чи може йтися про “стихійність масової діяльності”?

Звісно, стихійність може спостерігатися в окремих вчинках політичних діячів як вияв неупорядкованості, очевидної непродуманості їхньої політичної поведінки, але якщо визначення “стихійна” застосовувати для узагальнюючої характеристики певних типів політичної діяльності як такої, то остання починає втрачати свої головні ознаки – системність, інституціональність, раціональність, тобто за своєю природою перестає бути політичною діяльністю у строгому розумінні її смислу, “не може вважатися діяльністю”, як справедливо зауважує харківська дослідниця Л.М. Герасіна [64, с. 406.].

Д.П. Зеркін звертає увагу на те, що в літературі немає однозначного розуміння ні категорії “політична поведінка”, ні її специфіки, ні потреби розрізняти її з категорією “політична діяльність”. Він здійснює спробу самостійно проаналізувати проблему, але спочатку інтерпретує деякі

положення з праці польського політолога Т. Бодіо (1991) [Див.: 21, с. 169–186]:

- а) політична діяльність охоплює будь-яку політичну активність;
- б) поняття політичної діяльності, порівняно з поняттям “політична поведінка”, є найширшим, воно охоплює політичні дії і поведінку;
- в) політична поведінка, як і діяльність, є вираженням активності людей у політичній сфері, яка (активність) може бути зі знаком плюс або мінус (участь – неучасть, згода – незгода);
- г) політична поведінка – це насамперед суб’єктно-суб’єктне відношення, а в політичній діяльності на першому плані стоїть суб’єктно-об’єктне відношення;
- д) поняття “поведінка” стосується будь-яких політичних дій. Цей тип (в іншому місці – “вид”. – *В.С.*) активності спрямований на самого суб’єкта, характеризує стан суб’єкта під час діяльності, здатність людини пристосовуватися до умов політичного буття, тоді як дія пов’язана із свідомим наміром здійснити зміни в політичному бутті.

Сам Д.П. Зеркін пропонує таке визначення: “Політична поведінка – це безпосередня взаємодія учасників політичної діяльності”. Очевидно, що в даному випадку під політичною поведінкою розуміється в першу чергу і в основному суб’єктивний бік політичного процесу, те, що дає змогу “розкрити стан суб’єктів різних рівнів і модифікацій в різноманітних процесах політичної діяльності”, конкретизувати “суб’єктивний аспект і його об’єктивацію в зовнішніх проявах” [107, с. 326, 327, 329.].

Поміркуємо над вищезазначеним.

З нашого погляду, продуктивність такого підходу виглядає глибоко сумнівною. Адже раніше й сам автор наголошував, що зміст будь-якої політичної дії можна зрозуміти тільки за умови, якщо враховувати її загальносоціальні характеристики, а не лише особливості поведінки окремих людей. “Відправний пункт політичного аналізу – не окремий політичний індивід, а колективно-груповий суб’єкт політичної діяльності <...>

Незалежно від того, йдеться про інституціональну форму чи позаінституціональну, політична дія в будь-якому випадку є дією груп людей (а не окремих, розрізнених індивідів), які об'єднані певною загальною метою та керуються спільними правилами “гри” [107, с. 310, 311].

Отже, якщо головним діячем у політиці виступає “колективно-груповий” суб’єкт – група, спільнота, маса тощо, то це вже є певна *об’єктивна* реальність, тому намагання дослідити поведінку цих *соціальних* суб’єктів політики тільки в межах “суб’єктно-суб’єктного відношення” може означати в кращому випадку жест ввічливості в бік давніх традицій біхевіористичного напрямку в політології, згідно з яким, нагадаємо, політична поведінка характеризує процеси і явища, породжені насамперед психологічними, емоційними реакціями людини, почуттями, настроями, стилями спілкування залежно від тих чи інших індивідуальних умов і обставин.

Поняття “політична поведінка”, безумовно, є значно ширшим за поняття “політична діяльність”, адже цілком очевидно, що існує велика кількість суб’єктів, котрі виявляють свою присутність у політичному житті через дії, вчинки, реакції, які неможливо співвіднести з системною, інституціоналізованою практикою, тобто їхня поведінка у функціональному аспекті перебуває поза сферою реальної політичної діяльності (за тієї, звісно, умови, якщо не спрощувати останню до поняття “політична дія”).

Ще однією особливістю “діяльнісного” підходу до характеристики політичного процесу є твердження (котрі нерідко зустрічаються також і в працях українських авторів) про те, що політична діяльність – це специфічна сфера суспільної діяльності, яка, на їх думку, “охоплює *все* (тут і нижче курсив наш. – В.С.). політичне життя суспільства”; її здійснюють люди, соціальні верстви, класи, нації та інші суб’єкти політики; це “*вся* сукупність дій, у яких реалізуються політичні суспільні відносини”, “*вся* багатоманітність дій людей у сфері політики як у персоналізованих, так і в інституціоналізованих формах” [234, с. 82; 376, с. 414].

Політична діяльність при такому підході тлумачиться як діяльність у *широкому* розумінні слова. Управління ж соціально-політичними процесами та інституціями (прийняття законів, інших рішень загальнодержавного масштабу, боротьба політичних партій, дипломатична практика та ін.) означає “*власне* політичну діяльність”, тобто у *вузькому* розумінні слова [234, с. 82; 224, с. 145.].

У структурі політичної діяльності пропонується розрізнити політичну *участь* і політичне *функціонування* [234, с. 84; 110, с. 174; 70, с. 465 – 466]. Можна загалом погодитись з таким, наприклад, визначенням політичного функціонування: це – “здійснення управління діяльністю різних політичних інститутів (державних закладів (правильніше було б казати “органів”. – В. С.), політичних партій, організацій тощо), управління спільними справами, процесами, задоволення нагальних потреб суспільства та соціальних груп. Це професійна апаратна політична діяльність” [234, с. 84].

Виходить, що під “політичним функціонуванням” фактично розуміється те саме, що й “власне політична діяльність”. Якщо це так, то, мабуть, правильно об’єднати ці два поняття в одне – “політична діяльність”, тобто професійний, системний рівень занять політикою, і таким чином відділити його від рівня політичної участі, метою і змістом якої є інші форми й інші результати.

Відмова від поділу політичної діяльності на діяльність у “широкому” та у “вузькому” розумінні слова дає можливість уникнути невиправдано громіздкої політологічної конструкції, чіткіше визначити критерії, за якими політична діяльність професіоналів відрізняється від політичної участі рядових громадян. Зв’язок між цими близькими поняттями (так само, як і специфіка кожного з них) мають досліджуватися не в контексті “вузького” і “широкого” розуміння слова “політична діяльність”, а в межах дійсно родового для них обох поняття – “політична поведінка”.

Сформульоване вище положення ми адресуємо й тим авторам, котрі виділяють у політичній діяльності “два основних рівні”: а) елітарний рівень

функціонування владних структур; б) рівень масової участі (рівень масової політики) [255, с. 86.]. Наведений варіант – це фактично різновид того самого тлумачення політичної діяльності у “широкому та вузькому розумінні слова”. Він також не виправдано змушує дослідників при вивченні політичної діяльності вказувати на такі її риси, як: “співвідношення виявів вмотивованої цілеспрямованої активності політичного суб’єкта й різних форм неусвідомленої, спонтанної участі людей у політиці, раціональних та ірраціональних спонук і складників політичної діяльності” [255, с. 82].

Про недоліки такого бачення проблеми вже йшлося, але розглянутий приклад дає привід ще раз наголосити, що вести мову про “бездіяльність”, “неусвідомлену, спонтанну участь” чи “ірраціональність” політичних суб’єктів – означає мати на увазі не їхню політичну діяльність (інакше спотворюється сутність цього поняття), а їхню політичну поведінку.

“Вузьке”, “широке”, “елітарне”, “масове” (і подібне) розуміння політичної діяльності свідчить про намагання дослідників, які оперують подібними термінами, зменшити залежність поняття “політична діяльність” від категорії “політична участь” і, так би мовити, звільнити його від надмірної методологічної ноші, зумовленої невластивим йому статусом “універсальності”. Проте обраний для цього підхід треба визнати безперспективним, оскільки властивий йому імператив “уся сукупність політичних дій” зобов’язує включати в зміст поняття політичної діяльності абсолютно невластиві їй характеристики.

У політичному процесі існує широкий спектр поведінкових акцій і станів громадян, котрі засвідчують особливості їхньої політичної культури, однак безпосередньо не можуть бути віднесені ні до явищ і фактів, що визначаються поняттями “політична участь”, ні до рівня “політична діяльність”. Для позначення таких станів у політології застосовують низку понять: “політичне відчуження”, “абсентеїзм”, “неучасть”, “аполітичність”, “політична іммобільність” і таке інше, що по суті характеризують одне й те

саме явище – неприйняття, заперечення політики. (Див. детально підрозділ 2.4).

Упродовж свого життя одна й та сама людина за конкретних обставин чи на різних стадіях політичної соціалізації може опинитися в усіх трьох станах: політичного відчуження, участі й діяльності. Людина, незалежно від того, є вона політичним лідером чи рядовим громадянином, чий рівень політичної суб'єктності ніколи не піднімається вище за епізодичні висловлювання або окремі міркування на тему політики, – *завжди демонструє певний рівень і тип своєї політичної поведінки*. Так само в суспільстві одночасно існують найрізноманітніші групи, спільноти, утворення, що породжують незліченну кількість взаємодій, типів і форм ставлень одне до одного на різних рівнях політичного життя, за допомогою різних засобів, одним словом, так чи інакше, але постійно виявляють свою поведінку в політиці.

Нерідко в широкому політологічному значенні вживається термін “політична активність”. Похідним від нього є поняття “активність зі знаком мінус”, під яким його автори пропонують розуміти “неучасть в якихось політичних кампаніях <...>, незгоду з тими чи іншими політичними акціями властей” [107, с. 326] або ж “активність антиучасників” (погромників, заколотників тощо) [16, с. 233].

Ми вже звертали увагу на те, що подібні тлумачення виглядають недостатньо аргументованими. Більш доцільно вважати, що політична активність є синонімом будь-якої політичної дії, вона характеризує стан мобільності, динамізму, момент реальної участі суб'єкта в якихось процесах, але замінити собою поняття “політична діяльність” і “політична поведінка” не може. Саме по собі поняття активності вказує не на конкретні форми, а на певний тип поведінки учасників політичного процесу. Отже, щоб уникнути плутанини понять, змодельовані вище ситуації так званої “активності зі знаком мінус” краще називати (залежно від конкретних подій) “абсентеїзмом”, “політичним нігілізмом” або “політичним екстремізмом”, що

можуть містити ознаки політичної поведінки типу: “конфліктна”, “неконвенціональна”, “насильницька” тощо.

Наскільки буває складно дослідникам визначитися в ієрархії політологічних категорій, зокрема у взаємозалежності між такими поняттями, як: “політична поведінка”, “політична діяльність”, “політична участь”, “політична активність”, проілюструємо за допомогою кількох цитат, узятих із одного досить авторитетного вітчизняного видання останніх років.

Поняття “політична поведінка”, на думку його автора, “однопорядкове (тут і нижче курсив наш. – В.С.) з такими поняттями, як “політична активність”, “політична участь”; “поняття “політична участь” використовується в політології для позначення тих форм політики, які не пов’язані з професійною політичною діяльністю... Під політичною поведінкою розуміють будь-яку форму участі у здійсненні влади або протидії її здійсненню. Це поняття розкриває структуру й механізм політичної діяльності”; “політична поведінка особи як *активна політична дія* може проявлятися в інституціоналізованих та позаінституціональних формах” [376, с. 414, 417]. В іншому місці автор, посилаючись на думку польських дослідників, пише, що в межах “відкритої політичної поведінки” (синонім політичної дії) особа може виконувати, зокрема, роль професійного політика, політичного лідера [376, с. 415].

З останніми тезами не можна не погодитись. Але тоді, по-перше, треба визнати, що політична поведінка є поняттям не тотожним, а ширшим за поняття політичної участі, адже участь, як пише сам автор, не охоплює сферу професійної політики. По-друге, якщо вести мову про закритий тип політичної поведінки, тобто *бездіяльність* (імобільність), і розуміти під цим, зокрема, “*виключеність* з політичних відносин” [376, с. 415, 416], то це знову ж таки суперечить висновку про начебто “однопорядковість” понять “політична поведінка” і “політична активність”, бо очевидно, що стан “виключеності” з політики, “байдужості” до діяльності політичних інститутів і лідерів несумісний зі станом функціональної політичної активності.

Нижче наведемо найбільш характерні приклади визначень політичної поведінки, які найчастіше зустрічаються в політологічній літературі, то (ми виділили курсивом ключові слова, що вказують на головний зміст, структуру цього поняття. – В.С.):

1) політична поведінка є результатом політичної соціалізації людини, виявом участі особи в політиці, її *основні типи – політична діяльність та політична іммобільність* [233, с. 269];

2) це “*сукупність дій та недіян* соціального суб’єкта, зумовлених політичною ситуацією, політичними та культурними традиціями, його особистісними якостями” [161, с. 94];

3) культура політичної поведінки – це “*сукупність* типових для тієї або іншої соціальної спільноти *форм, зразків та норм політичної участі та політичної діяльності*” [256, с. 455];

4) це “*сукупність реакцій* соціальних суб’єктів (соціальних спільнот, груп, особистостей тощо) на діяльність політичної системи. Політичну поведінку можна поділити на *політичну участь і абсентеїзм*” [261, с. 270];

5) це “*сукупність реакцій соціальних суб’єктів* (осіб, груп, спільнот) на певні форми, засоби і напрями функціонування політичної системи; *політичну участь, діяльність, функціонування* розглядають як конкретні, специфічні *форми реалізації політичної поведінки*” [64, с. 402, 403].

Нарешті, енциклопедичне визначення: “Політична поведінка – *взаємодія* суб’єкта з політичною реальністю, яка охоплює його *дії та орієнтації* щодо політичної практики” [118, с. 491].

Ми цілковито підтримуємо тих авторів, котрі вважають, що “поняття “політична поведінка” <...> є змістовно найбільш осяжним та лексично-родовим, материнським щодо “політичної активності, дії, участі, діяльності, функціонування” тощо” [64, с. 402].

Так, саме категорія політичної поведінки є системоутворювальною, родовою стосовно понять “політична діяльність”, “політична участь” та “політичне відчуження”. Вона охоплює та об’єднує їх одним теоретико-

методологічним і функціональним смислом. Зазначена “тріада” понять відіграє роль *первинних структурних елементів* політичної поведінки, Вони утворюють *три функціональні рівні поведінки політичних суб’єктів*.

Виходячи зі сказаного, пропонуємо таке визначення: політична поведінка – це *один з видів соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування (відносин, дій та недіян, раціонально-діяльнісних та емоційно-психологічних станів) усіх суб’єктів політики з приводу функціонування політичної системи суспільства; політична поведінка виявляється на рівнях політичної діяльності, політичної участі та (або) політичного відчуження*.

Крім зазначених функціональних рівнів, структуру політичної поведінки утворюють такі основні компоненти:

а) суб’єкти (їх конкретні види і типи відповідно до контексту дослідження тієї чи іншої практичної ситуації, тобто реальний склад учасників взаємодії);

б) детермінанти (сукупність внутрішніх мотивів суб’єкта та сторонніх чинників впливу на нього);

в) способи (форми) реагування суб’єкта на політичні явища і процеси (це так звані зовнішні характеристики суб’єктних дій і недіян);

г) характер (якість) міжсуб’єктних відносин і взаємодій, що визначає різноманітні типи політичної поведінки (це її внутрішні характеристики, сутність);

д) результати (наслідки) політичної поведінки.

Узагальнимо вищесказане.

1. Очевидно, що існує достатньо підстав аби, по-перше, розглядати категорію “політична поведінка” як таку, що займає дуже вагомe місце в системі політологічних категорій у поєднанні з поняттями “політична система суспільства”, “політична влада”, “політичний порядок”, “політична культура”, “політична соціалізація” та ін.; по-друге, визнати за нею важливу

інтеграційну функцію стосовно таких понять, як “політична діяльність”, “політична участь”, “політичне відчуження”.

2. Визначення трьох вищеназваних рівнів політичної поведінки ставить перед дослідниками цієї тематики завдання: набагато чіткіше (наскільки це можливо в теорії) виділяти типи і форми політичної поведінки залежно від рівня політичної суб’єктності, уважніше ставитися до вибору критеріїв класифікації.

3. Недоцільно намагатися скласти “узагальнюючі” переліки форм “політичної участі” чи “політичної діяльності” з метою “умістити” в них (у статусі “участі” чи в статусі “діяльності”) геть *усе* різноманіття виявів політичної суб’єктності: від політичного лідерства до аполітичності й абсентеїзму. При цьому посилення на критерії “низьких” і “високих” рівнів участі ситуацію не рятують, бо “вкрай низькі” (аж до аполітичності) і “вкрай високі” (політичне лідерство) показники участі поляризують їх спільний реєстр настільки відчутно, що фактично “розтинають” його на дві частини – на ті вчинки й форми політичних дій, що є більш властивими для “участі”, й на ті, що характеризують власне політичну “діяльність”. Кожен з названих рівнів (з урахуванням перехідних станів) має свою специфіку і свої, властиві йому форми, але очевидно, що обидва вони охоплені поняттям “політична поведінка”.

4. Існує певна кореляційна залежність між рівнями, типами й формами політичної поведінки. (Методологічні засади класифікації за означеними параметрами ми розглянемо в підрозділі 1.5). Одні типи і форми є специфічними атрибутами для якогось окремого рівня політичної поведінки (діяльності або участі), інші можуть однаково використовуватися як політичними лідерами, так і рядовими учасниками. Скажімо, політичний лідер або активіст якоїсь партії обов’язково реалізує можливість проголосувати на виборах за представництво своєї партії у парламенті, тоді як громадянин, що байдужий до результату виборів, найімовірніше зовсім не з’явиться на виборчу дільницю. Зате, з іншого боку, учасниками масових

мітингів, як правило, бувають і рядові громадяни, і впливові політичні діячі, особливо з опозиційного табору. Або, скажімо, для рівня політичної діяльності більш типовими характеристиками політичної поведінки є раціональність, усвідомленість, персоніфікація (форми: політичне лідерство, парламентська робота, створення ідеологій і програм тощо); а для рівня політичної участі – масовість (електоральна поведінка), стихійність (вибухи соціального незадоволення), епізодичність (мітинги, пікети) тощо. Рівень політичного відчуження передбачає політичну поведінку типу: фіктивна, пасивна, удавана, апатична тощо.

1.3. Концепція системного біхевіоризму

Наука є теоретичним відображенням, щонайперше, сутнісних, причинно-наслідкових зв'язків, що існують між елементами, частками об'єктивної реальності. Сукупність явищ і процесів, інтеграційна структура, цілісність та закономірності розвитку формують поняття системи – базової категорії для найбільш інтеграційного – *системного* – методу наукового пізнання, яким активно послуговується політологія. Застосування методу системного аналізу в політології дало змогу обґрунтувати категорію “політична система суспільства” (Д. Істон, Г. Алмонд).

Політична система являє собою підсистему ширшої системи, якою є суспільство в цілому, – воно формує середовище існування політичної системи. У нормальному стані політична система суспільства являє собою саморегульований організм, чия життєдіяльність побудована на принципі взаємодії політичної влади із “зовнішнім середовищем” – громадянським суспільством. Система сприймає впливи, що з'являються як соціальні інтереси (запити, потреби, вимоги, підтримка), та реагує на них у вигляді рішень, що мають метою розподіл суспільних цінностей. Вона ж примушує більшість членів суспільства прийняти цей розподіл як обов'язковий

упродовж часу, тривалість якого залежить від конкретної історичної обстановки

Одне з головних положень теорії систем полягає в тому, що політична система володіє внутрішнім механізмом адаптації, реакцій-відповідей на впливи середовища. За допомогою цього механізму вона регулює свою поведінку, перебудовує (модифікує) внутрішню структуру, опрацьовує зовнішню інформацію у вигляді суспільно корисних рішень, тобто демонструє свою відкритість і динамізм, або ж навпаки, не сприймає жодних нововведень, будь що захищає незмінність своїх форм, використовуючи різноманітні ресурси – від маніпуляцій суспільною свідомістю до насильства [156, с. 243; 3, с. 511–512].

Таким чином, у руслі теорії політичної системи суспільства поняття “політична поведінка” також потрібно розуміти значно ширше, ніж поведінка окремих учасників (суб’єктів) політики (хоч би це були індивіди чи суспільні групи). Феномен політичної поведінки необхідно усвідомлювати як певну *систему* реакцій та взаємодій, *сукупність* різноманітних способів існування політики.

Такий методологічний підхід дає змогу охопити цілісним аналізом не лише динамічну частину політики, а й так звані “статичні стани” в суспільстві (політична байдужість, апатія тощо), котрі насправді можуть виявитися зручними (прихованими) умовами визрівання серйозного потенціалу політичної дії. Іншими словами, якщо центральною ланкою в теорії політичної системи суспільства є настанова на вивчення причинно-наслідкових зв’язків, котрі виявляються в характері взаємодії між елементами, що її утворюють, зокрема між інституціональними та неінституціональними суб’єктами політики, то це означає не що інше, як необхідність вивчення політичної поведінки цих суб’єктів.

Без сумніву, між поняттями “політична діяльність”, “політична участь” та “політичне відчуження” існує не лише теоретико-методологічний, а й функціональний зв’язок у руслі загальносуспільного політичного процесу.

Виявом такого зв'язку, на наше переконання, саме і є категорія “політична поведінка”. Пропонуючи подібне бачення проблеми, ми вважаємо за необхідне вийти за межі традиційно-біхевіористського тлумачення політичної поведінки як стану суб'єкта, зумовленого переважно особистісними, емоційно-психологічними характеристиками, що впливають на вибір індивідом тих чи інших форм політичних дій. Звісно, подібні обставини становлять важливу компоненту політичного життя, іноді саме через дію індивідуально- чи колективно-психологічних чинників можна пояснити мотивацію конкретних подій. Однак ми розглядаємо політичну поведінку, в першу чергу, як поняття, що є загальною характеристикою *різних функціональних рівнів* взаємодії суб'єкта з політичною системою. (Концептуально схоже тлумачення подано Ю.В. Ірхіним та Б.В. Шендеровим у сучасному Політологічному енциклопедичному словникові (2004): “Політична поведінка – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики” [118, с. 491]). Отже, у такому розумінні політична поведінка постає одним із видів соціальної поведінки людини. Це – сукупність реакцій на політичну дійсність та їх об'єктивація на певних рівнях і у відповідних формах політичної діяльності, участі або відчуження.

Сучасна теорія політичної поведінки здатна системно відобразити весь механізм практичної політики. Зокрема, вона дає змогу та доводить необхідність дослідження причин і можливих наслідків різкої зміни напряму політичних процесів, розстановки політичних сил, реальних меж та конфігурації політичного поля в широких діапазонах критеріїв та оцінок: “індивідуальне – соціально-групове – масове”, “закономірне – випадкове”, “сутнісне – формальне”, “локальне (обмежене) – масштабне”. Структура політичної поведінки (рівні, суб'єкти, детермінанти тощо) вказує на ступінь політизації суспільства, рівні та форми політичної суб'єктності окремих осіб і спільнот, особливості сприйняття політики представниками різних соціальних верств.

Однією з головних закономірностей існування та умов збереження політичної системи є її *стабільність*, тобто режим постійності й узгодженості з мінімальними відхиленнями. Такий стан називають *політичним порядком*. Однак це поняття не може бути абсолютним показником стабільності системи, бо ідеального порядку в політиці не існує [16, с. 248].

Система завжди відчуває певну напруженість, перебуває у пошуку оптимальних форм політичного життя. Поряд зі стабільністю вона має демонструвати *динамізм*, здатність розвиватися, адаптуватися до змін у суспільстві й реагувати на ці зміни, не досягаючи при цьому не бажаної для себе критичної “точки неповернення” – системної руйнації, а отже, має прагнути до підтримання політичного порядку.

*Показниками ступеня усталеності чи зміни суспільного порядку можуть бути типи і форми поведінки політичних суб’єктів: її нормативність, передбачуваність або, навпаки, новизна, відхилення від прийнятих зразків. У ситуації політичного порядку поведінка загалом унормована, передбачувана, можливість відхилення від “стандартів” виключена або надто незначна. При порушенні порядку поведінка політичних суб’єктів свідчить про нехтування деякою частиною членів суспільства цілями та цінностями політичної системи. Їх поведінка може набувати вираженого *не-* чи навіть *контр*системного характеру, містити елементи нового порядку, нової системи.*

У політичній поведінці знаходять вияв й інші важливі властивості функціонування систем: закономірності *зворотного* та *кореляційного* зв’язку. Оскільки єдність системи передбачає, що її складові поєднані спільною логікою та порядком, то зміни в одних компонентах спричиняють зміни в інших, а іноді й системи в цілому – аж до її руйнації.

Стосовно політичної поведінки подібна ситуація означає необхідність для суб’єктів політики обов’язково передбачати, яку реакцію у суспільстві можуть викликати вчинювані ними дії, чи не будуть вони мати небажаного

ефекту, і яких кроків у відповідь варто чекати від політичних *vis-à-vis*. Наприклад, чи не обернеться нерішучість влади у прийнятті непопулярних, але суспільно необхідних рішень на початок зневіри у її здатності забезпечити порядок та на ігнорування керівних розпоряджень? Навпаки, про стриманість мають дбати прибічникам жорсткої поведінки в політиці, політичного насильства. Адже надмірне захоплення “силовими аргументами” містить підвищену небезпеку і для суспільства, і для самого їх джерела. За ефектом “ланцюгової” (кореляційної) реакції окрема насильницька дія може спровокувати цілу низку відповідних акцій, внаслідок чого той, хто її започаткував, втрачає контроль над засобами застосування насильства, сам стає його жертвою, коли, за висловом американського політолога Х. Арндт, “зброя сама переходить до інших рук” [Arendt H. On violence // Crises of the Republic. – N.Y., 1972. – P. 147].

Політична поведінка невід’ємна від найголовнішої “кровоносної судини” політики – влади. Безперечно, якщо влада є першим питанням політики, то вибір політичної поведінки – другим [16, с. 252]. Поведінковим реакціям належить не останнє місце у визначенні реальних джерел політичної влади за тих чи інших конкретних обставин політичної боротьби. Такими джерелами, часто невидимими з першого погляду, нерідко стають амбітність, властолюбство, егоїзм, агресивність.

Певні типи взаємодії індивідів, груп, спільнот в процесі їх політичної поведінки, застосування при цьому найрізноманітніших засобів і прийомів (іноді, здавалося б, не сумісних з політикою) заради реалізації своїх владних устремлінь, покликали до життя так звану “поведінкову” концепцію у розумінні природи політичної влади. Її прибічники розглядають владу як особливий тип людської поведінки, що є виявом специфічної, домінуючої, риси людської психіки й свідомості – інстинкту влади (або, за словами Ф. Ніцше – “інстинкту зростання”, “волі до влади”).

Політична поведінка входить важливою компонентою в поняття “політична культура суспільства”, що є структурною складовою політичної системи.

Поняття політичної культури дає змогу поєднати ціннісно-нормативні, духовні атрибути політики (знання, ідеали, цінності, почуття) з її поведінковими аспектами, глибше проаналізувати мотивацію політичної поведінки. Характеризуючи зв’язок практичних дій особистості чи суспільної групи з тривалим і нерідко болісним пошуком політичних ідеалів, політична культура відображає найбільш стійкі й виразні (типові) риси людської поведінки, що не чутливі до різких кон’юнктурних впливів ззовні чи внутрішніх емоційних перепадів у психічному стані індивіда. Політична культура значною мірою є *виявом втіленого на практиці внутрішнього кодексу поведінки*, а тому може бути витлумачена як стиль діяльності політичних суб’єктів.

Політична культура формується в процесі політичної соціалізації особистості, що означає входження людини в соціально-політичне середовище, коли відбувається опанування нею певної системи політичних знань, орієнтацій, набуття навичок політичної участі, оволодіння методами політичної діяльності, засвоєння зразків політичної поведінки. При цьому індивід діє вибірково, і саме політична поведінка як рядових громадян, так і представників влади вказує на результати їх соціалізації, визначає зовнішні, практичні обриси політичної культури, свідчить про те, наскільки глибоко і які саме елементи культури засвоєно суб’єктом.

За змістом та психологічними ознаками політичної поведінки можна визначити якість і рівень політичної культури її носія, встановити, до якого типу політичних особистостей він належить – лідерів, активістів, компетентних спостерігачів, критиків, аполітичних громадян та ін. Отже, політична поведінка – *це специфічний спосіб існування політичної культури*.

Щоб точніше відобразити особливості сукупної проблематики та сучасне розуміння комплексу завдань, що пов’язані з вивченням явищ

політичної поведінки, а також з метою дотримання принципу наступності у прирощенні наукових знань, доцільно, з нашого погляду, увести до наукового вжитку термін “*системний біхевіоризм*” – він має підкреслювати не лише надбання, а й перспективи, нові можливості та методологічне збагачення досліджень з проблем політичної поведінки.

У концепції системного біхевіоризму ортодоксальні (класичний біхевіоризм) та існуючі сьогодні наукові підходи (необіхевіоризм) мають бути синтезовані та доповнені методологією, що ґрунтується на таких основних засадах:

1. Політична поведінка є універсальним явищем, що виявляється не лише в електоральних формах політичного процесу, а через усе різноманіття політичних взаємодій. Це – *один із специфічних видів суспільної поведінки, властивий усім політичним суб'єктам*: соціальним, інституціональним, функціональним, первинним, вторинним, індивідуальним, колективним тощо.

2. Політичну поведінку треба аналізувати як *системний утвір*, цілісну структуру, послідовно розкриваючи зміст таких її основних компонентів: *суб'єкт; детермінанти (мотиви й чинники впливу, регулятори); способи реагування на політичні явища і процеси (специфіка дій і не-діянь); характер відносин (взаємодій) з іншими суб'єктами; наслідки (результати) поведінки.*

3. Поняття “політична поведінка” *відіграє роль інтеграційної наукової категорії*. Таке методологічне бачення дає змогу розкрити особливості, схожі та відмінні риси поведінки на різних функціональних рівнях політичної суб'єктності – *діяльності, участі, політичного відчуження*, виявити ієрархічну залежність між зазначеними рівнями, а також узгодити такі поняття, як: “політична дія”, “політична іммобільність”, “політична активність”, “політичне функціонування” та ін.

4. Явище політичної поведінки охоплює *не лише динамічні, а й статичні і навіть перехідні (невизначені) стани суб'єкта*. Механізм утворення та вияву мотивів політичної поведінки, реалізації та зміни її форм,

встановлення результату і наслідків потребує, крім дослідження властивостей динамізму й стабільності, вивчення закономірностей, що притаманні функціонуванню будь-яких систем: *кореляційних та зворотних зв'язків, прагнення до самозбереження, домінування цілого над окремим, "закон маятника" ("граничних станів")*.

5. Наслідки багатьох політичних процесів безпосередньо залежать від типу поведінки її суб'єктів, що виявляється в конкретних формах суб'єктних вчинків і рішень. Тому *визначення типу політичної поведінки постає пріоритетним завданням досліджень цього феномену*. Критеріями класифікації політичної поведінки за типами можуть бути: рівень самостійності (наприклад, автономна, добровільна, мобілізаційна); усвідомленості (раціонально-прагматична, афективна); публічності (відкрита, закрита, прихована); відповідності основним цінностям політичної системи (нормативна, конвенціональна, девіантна, антагоністична) тощо.

6. Типові зразки політичної поведінки разом з політичними знаннями, мисленням, ідеалами, цінностями, почуттями, утворюють домінантну політичну культуру певного суспільства та визначають особливості субкультур окремих соціальних груп. Політична культура – це одна з базових наукових категорій, загальноновизнаних аксіом сучасної політології. Однак найскладніше завдання полягає у вивченні реального механізму взаємодії між різними компонентами політичної культури: *з одного боку, потребує вивчення залежності політичної поведінки від ціннісно-духовних, моральних, ідеологічних аспектів політичної культури, а з іншого – не менш важливим є дослідження механізму формування чи, навпаки, руйнації ціннісних, світоглядних засад особистості та соціальних груп і верств залежно від існування в суспільстві тих чи інших типів політичної поведінки*.

1.4. Загальна система детермінант політичної поведінки

Логіка суспільних подій має суттєву відмінність від процесів розвитку в інших сферах матеріального світу, наприклад, у фізичних чи біологічних. Вона залежить від значної кількості обставин, які дуже складно, а то й неможливо передбачити. Закономірності в суспільному житті існують, але вони не виявляються як однозначність результату, та й сам результат, з першого погляду, очевидний, нерідко містить у собі значні суперечності між видимою формою та прихованим змістом.

Суспільно-політичні закономірності вказують на існування деяких комбінацій імовірних шляхів розгортання подій, що так само приводять, зрештою, до більш-менш очікуваних, але не повністю прогнозованих наслідків. При, здавалося б, цілком усвідомлюваних передумовах кінцеві результати поведінки політичних суб'єктів, як правило, відрізняються від їх первинних цільових настановлень. Дискутувати потрібно не про фактичність таких розходжень, а про його міру та причини. Зокрема, деякі з них можуть бути пов'язані з труднощами в знаходженні та підборі повноцінних засобів для досягнення мети. Головна ж причина полягає, очевидно, в тому, що цілі своєї поведінки визначає сам суб'єкт (звісно, якщо він до цього прагне), а досягати поставленої мети йому доводиться в ході численних взаємодій з іншими суб'єктами, що також демонструють свою автономну політичну волю. Повний збіг різноманітних суб'єктних волей неможливий, оскільки за такого збігу було би втрачене творче начало людської сутності, а отже, не існувало б і поняття мети як первинного елемента, рушія будь-якої творчості.

На щастя, природа запрограмувала людину на постійний пошук можливостей до самооновлення та вдосконалення, і ці зусилля ніколи не можуть бути завершеними. Рух по цьому шляху водночас є і його метою, і смыслом, і головним джерелом соціального оптимізму. Навіть саме лише прагнення відійти від гіршого варіанта розгортання ситуації, позбутися зла, створити деяку (нехай навіть крихітну) частку добра завжди є кроком уперед.

Надія, сподівання на краще становлять закономірність людського існування. Досить точно й виразно щодо цього формулює думку відомий фахівець в галузі політичного прогнозування В.П. Горбатенко: “Постійно сумніваючись у своїх можливостях, розчаровуючись результатами своєї діяльності, не вірячи в можливість визначально вплинути на перебіг завтрашніх подій, людина як істота розумна все одно продовжує пильно вдивлятися в майбутнє” [77, с. 334].

Водночас кожен політичний суб’єкт потенційно постає не тільки мрійником і творцем нездійснених міфів, але й носієм практичних засобів більш досконалого влаштування свого і суспільного життя. Вищезгаданий автор продовжує: “Політика як необхідна й надзвичайно важлива складова життєдіяльності людини, з одного боку, є не запланованим наперед, а стихійним витвором історії, кінцеві результати якого незмінно розходяться з первісними задумами, але з іншого – лише чітке регулювання політичного розвитку здатне в перспективі принести позитивні результати” [77, с. 334–335].

Отже, у суспільно-політичних процесах поняття “закономірність” і “результат”, “причина” і “наслідок” опосередковані величезною кількістю взаємодій, фактів і явищ. Їх природа подвійна: це і об’єктивні обставини, і суб’єктивні чинники – реальні явища суспільно-політичної практики та ціннісно орієнтовані мотиви, характери, емоційно-психічні стани учасників соціальної дії. Людська свідомість, воля здатні суттєво корегувати об’єктивну логіку розвитку подій, відіграючи роль особливої причини в складному комплексі детермінант суспільної еволюції.

Питання детермінації (< лат. *determinare* – визначати, обмежувати) політичної поведінки порушуються в багатьох наукових і навчальних виданнях з політології. Але спроби викласти проблему комплексно, на рівні теоретичних узагальнень того матеріалу, що вже опрацьований окремими науковцями, ще не були здійснені.

Дослідники явищ політичної поведінки, як правило, посилаються на здобутки біхевіористського напрямку в політичній науці. Особливий предмет біхевіористських досліджень становлять мотиви політичної поведінки, пов'язані переважно з психічними станами, емоціями, волею індивіда, перенесеними на соціальні об'єкти. На основі таких методологічних підходів у біхевіоризмі сформувалася концепція “внутрішніх цінностей” індивіда, що відіграють домінуючу роль у процесах політичної участі.

Наукові досягнення біхевіоризму дійсно значні. Проте сучасний рівень знань про політичну поведінку засвідчує, що “логіка біхевіористського підходу”, безумовно, важлива й аргументована, виявляється все ж завузькою для повноцінного дослідження поведінкових явищ у політиці, і це треба враховувати в сучасних публікаціях.

Наслідки багатьох політичних процесів безпосередньо залежать від типу поведінки її суб'єктів, що виявляється в конкретних формах суб'єктних вчинків і рішень. Потреби політичного прогнозування передбачають звернення до методики визначення можливого типу політичної поведінки, що має базуватися на аналізі таких обставин:

1) особливості конкретного суб'єкта поведінки.

Для різних суб'єктів риси поведінки можуть бути як схожими або навіть однаковими, так і різко відмінними: типове для одного може бути абсолютно неприйнятним для іншого. Наприклад, стихійність, ірраціональність є типовими рисами поведінки натовпу, тоді як для політичного лідера такі вияви можливі як рідкісні винятки, що загалом не сумісні з його статусом. Також треба брати до уваги рівень інституціоналізації поведінкового суб'єкта, його місце в політичній системі суспільства, владні, організаційні можливості, наскільки розвинутим механізмом саморегуляції він володіє;

2) сукупність детермінант політичної поведінки.

Це достатньо ємне визначення, під яким розуміється складна система внутрішніх, сформованих на суб'єктному рівні й тією чи іншою мірою

стійких мотивів і стимулів та зовнішніх, у своїх більшості об'єктивно усталених або змінних чинників впливу (регуляторів); останні за певних умов (якщо їхня дія стає тривалою або має стресовий характер: стан суспільної депресії, глибока політична криза, війна, масована пропаганда чи агітація з боку певних політичних сил) здатні помітно корегувати поведінку суб'єкта аж до кардинальної зміни її типу: від толерантності – до агресії, від політичної байдужості й конформізму – до активних, гостро девіантних, екстремістських форм політичної участі.

У політологічній літературі обставини, що викликають ті чи інші поведінкові реакції та впливають на характер взаємодій політичних суб'єктів, прийнято позначати різними термінами: “детермінанти”, “мотиви”, “причини”, “стимули”, “джерела”, “підстави”, “настанови”, “регулятори”, “чинники”. Вони дійсно близькі за значенням, але побудова теоретичних концепцій і висновків потребує їх чіткішої диференціації, хоча би за ознаками “загальне – часткове”, “внутрішнє – зовнішнє”.

З цього погляду, як узагальнюючий пропонуємо розглядати термін “детермінанти”, що включає в себе два поняття: “мотиви” та “чинники впливу” (або “регулятори”).

Мотив розуміється як усвідомлений політичний інтерес, *сукупність сформованих досить стійких внутрішніх настановлень і переконань суб'єкта*, що спонукають його до певної дії. Однак ми не погоджуємося з думкою, що роль мотиву полягає лише в тому, що він виступає передумовою визрівання психологічного імпульсу готовності до дії [88, с. 113]. На жаль, більшість авторів зосереджує увагу лише на цій функції мотиву, через що розгляд питання мотивації політичної поведінки нерідко обмежується формулою: “є мотив – є політична участь (як варіант – діяльність), нема мотиву – нема участі”.

У підрозділі 1.2. було показано, що поняття “політична поведінка”, “політична участь” і “політична діяльність” є методологічно спорідненими, але *не тотожними*. Отже, мотив, з одного боку, може стимулювати суб'єкта

до політичної дії, а з іншого – зумовити поведінковий стан політичного *недіяння* (відчуження), а також видозмінювати поведінку суб'єкта аж до формування полярно протилежних її типів.

Разом з мотивами політичну поведінку визначають “чинники впливу” (регулятори). Їхня дія має характер змінного чи постійного, більшою чи меншою мірою тривалого *зовнішнього впливу на суб'єкта політики*, результат якого може виявлятися по-різному:

1) сприяти подальшому зміцненню і збагаченню існуючої мотиваційної системи індивіда чи групи;

2) так чи інакше, але видимо корегувати політичні уподобання, запити, активність тощо і сприйматися суб'єктом як природний процес. Це створює передумови для усвідомлюваних суб'єктом змін у рівнях та формах своєї політичної поведінки;

3) викликати стан амбівалентності, двоїстості чуттєвих переживань, відчуття своєрідної “політичної депресії” як своєрідної комбінації настроїв зацікавленості, тривоги й протесту, коли суб'єкт потребує певного часу, щоб мати змогу визначитися, як правильно оцінити зовнішні регуляційні впливи: як політичну волю, що є домінантною (неминучою, і з цим треба змиритися), як цінність, корисну для його мотиваційної системи, – чи, може, навпаки, спробувати поставити “загороджувальні бар'єри” перед небажаним для самого суб'єкта проникненням до його внутрішнього мотиваційного “Я” неорганічних, принципово неприйнятних елементів. В останньому випадку можливе формування двох – протилежних за інтенсивністю, публічністю й рівнем відповідності основним цінностям політичної системи – типів політичної поведінки: протестного, антагоністичного або конформістського, що може розвинути до ритуально-символічного, апатичного.

Для зручності аналізу всі детермінанти поділимо на кілька груп: інституціонально-нормативні; ідеологічні; ціннісні; статусно-рольові та персоніфіковані; емоційно-психологічні; соціально-економічні й демографічні; форс-мажорні; глобальні. Звісно, такий поділ має умовний,

методологічний, характер – і щодо послідовності виділених груп, і щодо їх начебто “ізолюваності” одна від одної: насправді ж тільки конкретні політичні процеси й ситуації та їх практичне оцінювання здатні відобразити дійсну картину реальних переплетінь мотиваційних і регулятивних чинників політичної поведінки.

Інституціонально-нормативні детермінанти. Політична поведінка залежить від особливостей політичної системи, стану і форми політико-державних інститутів, системи існуючих політико-правових норм. Налагоджений державний механізм, у якому чітко визначені функції окремих органів влади, сформульовані і дотримуються правові підстави їхньої діяльності, на всіх рівнях політичного керівництва і управління та самоврядування забезпечена виконавча дисципліна, ефективно діє правосуддя, усталена партійна система – усе це виявляє позитивний детермінуючий вплив на поведінку політичної еліти й рядових громадян, зумовлює *нормативні, конвенціональні, автономні* типи поведінки, політичної діяльності й участі.

Впливовим регулятором суспільних взаємодій виступає здійснюваний владою політичний режим. З одного боку, він є безпосереднім виявом певних методів діяльності політичної влади, а з іншого – сам детермінує поведінку суспільних груп, виконуючи мобілізаційну функцію.

Політологи виділяють *змагальну й авторитарну* мобілізацію. Перша не заперечує автономної участі громадян у визначенні та пред’явленні владі суспільних інтересів і вимог, активного впливу на формування політичної еліти. У другому випадку відбувається підміна процесів акумуляції індивідуальних і групових інтересів “політичною просвітою мас”, коли головним інструментом стає мобілізаційний заклик або прямий тиск з боку політичних еліт чи організацій. Будь-які політичні режими передбачають змішування (у різних співвідношеннях) обох зазначених типів мобілізації [73, с. 197, 198].

На мотивацію поведінки політичних суб'єктів суттєво впливає рівень *легітимності* влади. Сама ж влада постійно балансує між поняттями “справедливість” і “ефективність”, “прагматизм” і “моральність”. Від розуміння природи моральних норм у політиці (наприклад, гуманістична, класова чи національна) вирішується питання про доцільність, масштабність і спрямованість застосування політичного насильства. Мораллю можна маніпулювати, перетворивши її на елемент політичної ідеології, або вдавати з себе морального політика, що є однією з ознак *ритуального, прихованого* типу політичної поведінки.

Нормативно-правові вимоги, продиктовані політичною системою, можуть не узгоджуватися з особистими цінностями й настановами суб'єкта політики. Якщо це протиріччя глибоке настільки, що здатне сформувати окрему політичну субкультуру, то його виявом можуть стати *девіантні* чи навіть *антагоністичні* форми політичної поведінки.

Ідеологічні детермінанти. Інститути влади та чинні політико-правові норми є об'єктивними конструкціями політичної системи суспільства. Тим не менш уся їхня будова й функції пронизані духом політичної ідеології – явища значною мірою суб'єктивного, оскільки воно відображає концептуально оформлені уявлення, ідеї та погляди не усього суспільства, а окремих політичних суб'єктів – класів, націй, партій, громадських рухів тощо.

Суб'єктам політики завжди важливо визначитися в своєму ставленні до поточних проблем соціального і політичного життя. Однак політична проблематика не народжується у свідомості більшості громадян сама по собі і, тим більше, не набуває сама по собі ні чітких формулювань, ні аргументації. Ініціатива у висуненні та інтерпретації ключових проблем політики належить елітним групам. Саме вони формують світ політичних значимостей, який потім виноситься на загальний огляд як “природна” й “об'єктивна” проблематика політичного життя [73, с. 172].

Смисл ідеологічної детермінанти полягає в практичному втіленні певних ідей у суспільну свідомість. Ідеологія, не поєднана з цією прагматичною метою, втрачає свій сенс. Коли ідеологічні настанови стають частиною практичної свідомості індивіда чи групи, вони починають формувати безпосередні мотиви суб'єктної політичної поведінки.

Ідеологічні “смаки”, як і будь-які інші, різняться, тому ідеології завжди відображають певний момент зіткнення суспільних, групових, партійних і приватних інтересів, а отже, кристалізація мотивів на ідеологічному ґрунті нерідко породжує *антагонізм, конфлікти, насильство* між політичним суб'єктами.

Регулятивну роль ідеології намагаються абсолютизувати насамперед теоретики радикальних політичних течій, що прагнуть за будь-яку ціну прищепити, фактично нав'язати масовій свідомості “правду” саме своєї ідеології [Див.: 255, с. 253]. З цією метою використовуються різноманітні засоби пропаганди й агітації, маніпулювання свідомістю громадян (популізм, фальсифікації), погрози застосування насильства, створюються умови для штучного поширення ідеології на ті сфери життя, які її об'єктивно не потребують.

Ефективність ідеологічних детермінант, як не дивно, можна пояснити тим, що така прагматична сфера, як політика, буквально заповнена ідеалістичними уявленнями. Споконвіку людство сподівається досягти гармонії суспільного життя, створити ідеальні форми державного правління. Але досягнення ідеалу – це свідчення кінечності розвитку, що не узгоджується з принципами цивілізаційного існування. Ідеал не може бути об'єктивованим як абсолютна реальність, до нього можна лише прагнути. Тому постійний пошук суспільних ідеалів слугує потужним джерелом політичної мотивації, а для окремих політичних сил створює широкі можливості як для апробацій різних форм і типів їхньої власної політичної поведінки, так і для регулятивного впливу на поведінку інших суб'єктів політики.

Ціннісні детермінанти. Політичні ідеї і норми здатні трансформуватися в політичні цінності. Омріяною метою будь-якої політичної сили є результат, коли задекларовані нею ідеї та цілі, правила поведінки будуть сприйняті людьми на глибоко усвідомленому й чуттєво-емоційному рівні, тобто із чинника зовнішнього впливу на суб'єктів політики перетворяться на частину їхньої внутрішньої мотиваційної системи. Це відчутно збільшує можливості політичних цінностей в регулюванні суспільних відносин та значно піднімає їх в ієрархії ресурсів політичної влади й контроліт.

Співвідношення між цінностями і нормами можна визначити як діалектичне. Часто буває так, що спочатку суспільна думка та практика витворюють певні ціннісні ідеали, а вже згодом вони об'єктивуються в конкретних юридичних, політичних чи поведінкових нормах.

Досвід людства і українського народу зокрема показує, як непросто перетворюються формально існуючі норми на реальні цінності, стають складовою внутрішніх переконань членів громадянського суспільства. Це досить нешвидкий, суперечливий, часом болісний процес. Зважаючи на таку діалектику, ми не можемо підтримати категоричність висновку про те, що “процес вироблення норм триваліший, ніж процес засвоєння цінностей” [60, с. 411]. Однак не викликає сумніву, що несформованість чи, іншими словами, відсутність серед певної частини суспільства і політикуму належної культури дотримання правових і моральних норм породжує *іrraціональні* начала в політичному житті [60, с. 417].

Не менш небезпечним є ігнорування політико-правових норм на догоду цінностям (подібне відбувається при ідеологічному типі легітимності влади). У такій ситуації починає домінувати *ціннісно-раціональний* тип політичної поведінки, що ґрунтується на вірі в самодостатню цінність певних політичних дій незалежно від їх результату. Звідси рукою подати до загальновідомої тези “мета виправдовує засоби”. Але прибічникам таких

настанов слід пам'ятати, що неадекватні засоби завжди деформують результат і не сприяють досягненню мети.

Політичні цінності формуються на широкому соціокультурному тлі. За своїм походженням й сутністю вони становлять синтез індивідуальних, соціально-класових, ідеологічних, національно-культурних, загальнолюдських засад.

Серед цінностей загальнолюдського характеру політологи називають такі: мир і злагода у суспільстві й усьому світі; праця й добробут; соціальна справедливість; людська і національна гідність; права і свободи громадянина; демократична державність і національний патріотизм; законність; гуманізм тощо [363, с. 719].

Органічну єдність політики і культури, духовно-свідомих, ідеологічних, нормативно-правових та поведінкових цінностей і зразків розкриває поняття “політична культура суспільства”. Виконуючи в суспільстві надзвичайно важливу *інтеграційну* функцію, політична культура разом з тим завжди містить у собі чимало субкультур, що формуються на різноманітних підставах: ідеологічних, соціально-класових, традиційних, національних, демографічних, регіональних тощо. Індивіди в процесі політичної соціалізації не просто засвоюють певні норми і цінності, а роблять це вибірково. Таким чином, *існування різних політичних субкультур є передумовою різних типів і форм політичної поведінки.*

Належність до певних субкультур здатна породити *апатичне*, байдуже ставлення до поточної політики. На його основі формується *конформістський* (< лат. *conformis* – подібний, відповідний; пристосуванство, пасивне сприйняття норм і правил, панівних думок, некритичне ставлення до авторитетів) тип політичної поведінки. Байдужість формує передумови для *абсентеїзму* (< лат. *absens, absentis* – відсутній) – у деяких випадках практично повного відходу індивіда від політичного життя. Для частини суб'єктів це може бути пов'язано з періодом криз традиційних ідеологій і цінностей, у якому опиняється суспільство.

Крайнім виявом втрати соціально-політичних, духовних, етичних норм і цінностей є стан *аномії* (< грец. ἀνομία, ἀ – не, без і νόμος – закон; беззаконня, відсутність організації). У соціальному плані він сприяє появі маргінальних верств населення (< лат. margo, marginis – край, межа) – громадян, що опиняються “на межі” соціальної ідентифікації. Але навіть випадку їх перебування “на узбіччі” суспільного життя важко говорити про “абсолютну” бездіяльність таких людей та “повну” відсутність у них потенціалу політичної дії. Для частини з них маргіналізація – це тимчасовий стан, і навіть опинившись у подібному становищі вони зберігають здатність до засвоєння нових цінностей та самореалізації; інша частина може послужити слухняним “зряддям” у руках політичних шахраїв та екстремістів, котрі завжди вміло використовують і підтримують *підданський* та *охлократичний* типи політичної поведінки маргіналів.

Важливе місце серед ціннісних орієнтацій політичної поведінки належить *традиціям, звичаям, архетипам, стереотипам, міфам, символам*, що входять до складу політичної культури, становлячи її психологічно-практичну частину. Хоча ці детермінанти за своєю суттю в цілому нерациональні, принаймні в тому розумінні, що не підвладні логіці [52, с. 43], їх не варто недооцінювати: вони важко руйнуються, їх іноді неможливо верифікувати, а за впливом на масову свідомість можуть суперничати з будь-якою ідеологією.

Інтерпретація та вміле використання (засобами пропаганди та емоційного впливу) стереотипів, міфів і символів сприяють формуванню привабливого в очах суспільства “образу влади”, а також детермінують бажані для тієї ж влади напрями суспільних процесів і типи політичної поведінки різних категорій населення, наприклад, *мобілізаційний, підданський, нормативний* тощо.

Національні, патріотичні традиції й символи виконують інтеграційну суспільну функцію, об’єднують соціальні групи і класи навколо вирішення

загальнозначущих проблем, сприяють засвоєнню громадянами *солідарних, конвенціональних* типів політичної поведінки.

Статусно-рольові та персоніфіковані детермінанти. Політична соціологія поняття “статус” (< лат. status – становище, стан) інтерпретує як “сукупність прав і обов’язків, що визначають юридичний стан особи, державного органу чи міжнародних організацій; комплексний показник становища певної верстви, групи чи індивідів у соціальній системі, один з найважливіших параметрів соціальної стратифікації”. Статус формують якості, одержані від народження (соціальне походження, стать, національність), та набуті (освіта, професія тощо) [128, с. 636]. Основними статусами є соціально-економічний, духовно-інтелектуальний і політичний. Високий політичний статус асоціюється з владою і передбачає найвищий функціональний рівень політичної поведінки суб’єкта – здійснення політичної діяльності.

Оскільки людина здатна змінювати і збагачувати свій статус, то основні типи статусів можуть тісно поєднуватися, зливатися в життєвій практиці індивіда в єдине статусне поняття, у якому іноді складно одні характеристики відділити від інших. Це ускладнює встановлення об’єктивної залежності між статусом і типом політичної поведінки. Така залежність далеко не завжди простежується як безпосередня детермінанта.

Політичні суб’єкти, особливо представники політичних еліт, виступають носіями не лише основних, а й великої кількості проміжних статусів, що визначають не меншу кількість їх специфічних ролей у політичному процесі, значна частина яких для широкого загалу залишається *terra incognita*.

На нашу думку, стосовно вищих ешелонів політики можна говорити про дію певного “закону підміни статусів”, або, образно кажучи, статусно-політичне заручництво. Його смисл визначають такі специфічні причинно-наслідкові зв’язки:

1) традиційні статуси можуть надзвичайно швидко руйнуватися, якщо індивід потрапляє в нову для нього політичну обстановку;

2) завжди існує протиріччя між статусами “формальними” і статусами “реальними”. І ті, й інші мають свої переваги, але останні володіють деякою “таємною зброєю” – прихованим, а значить, більш захищеним механізмом впливу, тому саме їхні позиції часто є домінуючими в політичній поведінці суб’єкта.

Під вплив “закону підміни статусів” у першу чергу потрапляють політичні еліти, партійні групи, коаліційні утворення. Їх представники більше за інших суб’єктів політики відчують можливості різних статусних станів, а тому піддаються спокусам обирати найцікавіші та найвигідніші для себе перспективи. Такими принадами можуть бути, наприклад, чільні посади, соціальні блага, матеріальні статки, різні політичні “обереги”: депутатська недоторканність, належність до найближчого оточення політичного лідера, ставка “на сильного” у міжпартійній чи міжфракційній боротьбі тощо.

Передумовами подібних ситуацій є, зокрема, активне входження в політику представників великого капіталу – тенденція, безперечно, злободенна для України. Зважаючи на такі реалії, не викликають подиву ситуації, коли людина з вираженим духовно-інтелектуальним статусом, набувши політичної влади, далеко не завжди у своїй поведінці продовжує керуватися принципами гуманізму та доброчесності, оскільки новий статус обіцяє їй особисто більше переваг, ніж попередній, який поступово починає деформуватися.

Можлива й інша ситуація – з протилежними стартовими умовами, але з однаково несприятливим для суспільства результатом. Якщо для якоїсь особи її колишній соціально-економічний статус мав домінуюче значення, особливо за рівнем матеріальних прибутків, то найімовірніше (хоч і на жаль) така людина, здобувши високу державну посаду, не буде діяти лише в межах обов’язків, передбачених її посадою: скажімо, щиро дбати передовсім про загальнонародні, національні інтереси. У кращому випадку нова статусна

роль сприйматиметься таким діячем як формальна з вимушеним дотриманням конституційних і посадових приписів. У цьому разі є підстави говорити про утворення комбінації *раціонально-прагматичного* і *символічного* типів політичної поведінки, і як гірший варіант – поведінки *індивідуально-інструментальної*, що спрямована на задоволення особистих амбіцій та ще більше матеріальне забезпечення приватних і корпоративних інтересів (за критерієм мотивації таку поведінку можна віднести до *індивідуально- і корпоративно значущого* типу, а за рівнем публічності – до *прихованого, тіньового*).

Вищеописані ситуації спеціально нами змодельовані в граничних варіантах з метою теоретично пояснити неоднозначність детермінантної взаємодії між статусними і поведінковими моментами в політиці. Звісно, це не заперечує можливості виявлення прямих, позитивних і прогнозованих зв'язків між статусом політичного суб'єкта й характером його поведінки, яка максимально відповідає суспільно значущим потребам.

Вияв “закону підміни статусів” залежить від змісту політичної культури індивіда, особливо від її духовно-ціннісної складової, адже стійка, чітко визначена, глибоко вмотивована на конкретному суб'єктному рівні система політичних і соціокультурних цінностей здатна помітно ослабити дію зазначеного закону, принаймні зробити його більш прозорим.

Набагато легше передбачити політичну поведінку суб'єктів, які на перше місце ставлять дотримання проголошених ними принципів, стратегій, домовленостей, навіть у ситуаціях зіткнень різних статусних і кон'юнктурних чинників. Цікаво буває на таких прикладах вивчати проблеми моральності в політиці, з одного боку, та політичного мистецтва – з іншого, оскільки елементом останнього є, зокрема, вміння коректно ухилятися від поведінкових стандартів і приймати неочікувані рішення, продиктовані різкою зміною політичної ситуації. Колись У. Черчілль висловився так: “Політик повинен уміти передбачити, що станеться завтра, за тиждень, за місяць і за рік. А згодом пояснити, чому цього не сталося” [364, с. 22].

Сказане підкреслює думку про важливість впливу політичної поведінки одних суб'єктів на поведінку інших залежно від виконуваних ними персональних ролей (лідерів, активістів, послідовників, теоретиків, організаторів) та характеру особистісних контактів (політична співпраця, тиск, лобіювання, гра, інтрига, фарс тощо). Це впритул підводить нас до загадкової сфери людської психіки, необхідності поміркувати над тим, як поєднуються у політичній поведінці раціональні та ірраціональні начала.

Статусно-рольові та персоніфіковані детермінанти, мабуть, найбільш яскраво засвідчують, що політична поведінка є одним з основних способів існування і самовираження суспільства. Унікальність явища політичної поведінки пояснюється тим, що воно існує в надзвичайно широкому діапазоні політичної суб'єктності: від практично “нульового” рівня до найвищого – політичного лідерства та міжнародної політики, від індивідуального до масового, від раціонально-прагматичного до емоційно-неусвідомленого. Це перетворює політичну поведінку на важливий рушій суспільного розвитку, але водночас робить її податливим об'єктом ідеологічних маніпуляцій, корпоративно-заангажованих технологій. Лише високий рівень особистої політичної та правової культури, а також практичний досвід усвідомленої політичної участі може сформувати в громадян захисні механізми проти розвитку подій за останнім варіантом.

Емоційно-психологічні детермінанти. У політиці багато таємниць, хоч недалекою від правди є думка, що з часом усе таємне стає явним. Але найважче зрозуміти, якою мірою видимі, практичні дії людей, що виглядають як конкретні рішення, стосунки, політико-правові норми, залежать від чинників, котрі сам індивід не здатен свідомо контролювати або такий контроль вимагає від нього серйозних раціонально-вольових зусиль.

Сприйняття навколишнього середовища формує у людини величезну кількість вражень, що викликають як позитивні, так і негативні емоції, котрі сприймаються з різною мірою готовності. Захисну функцію при цьому виконує механізм вибіркового засвоєння інформації. Деякі зовнішні сигнали

взагалі не мають шансів проникнути крізь психологічні, ціннісні, ідеологічні, когнітивні бар'єри особистісного "Я". А ті, котрим "пощастило" здолати "цензуру" індивідуальної свідомості та чуттєво-емоційного сприйняття й стати елементами світоглядної орієнтації людини, іноді досить суттєво відрізняються від "об'єктивних" соціальних образів. Внутрішній світ людини завжди є суб'єктивним аналогом "реального" світу.

Таким чином, кожен індивід, навіть найдосвідченіший політик, відчуває *дефіцит соціального знання*, через що змушений послуговуватися при виборі своєї поведінки внутрішніми відчуттями, механізмом інтуїтивного передбачення імовірних напрямів розвитку подій. Ці аспекти індивідуальної природи людини можуть відіграти роль мотиваційних домінант для прийняття рішень у моменти несподіваного загострення політичної ситуації, коли залишається обмаль часу на глибокі аналітичні оцінки. Залежно від результатів, що настають внаслідок політичних дій, вчинених під впливом подібних обставин, можна говорити про *політичну мудрість* або *політичний авантюризм*.

Як би індивід не намагався захистити себе від регуляційних впливів ззовні, вони завжди наявні та вимагають реакції у відповідь. Якщо їх дія посилюється, скажімо, у формі нав'язливої, невпинної і суперечливої політичної агітації під час виборчих кампаній, унаслідок чого міцнішає небажання суб'єкта їх осмислювати, то способом реагування з боку останнього стають неусвідомлені, ірраціональні протестні дії (наприклад, це може бути публічне знищення виборцем отриманих для голосування виборчих бюлетенів).

Протестні форми поведінки базуються, як правило, на суб'єктивному відчутті незадоволення реальністю – *депривації* (< лат. *deprivatio* – утрата). Такий стан суб'єкта можуть спричинити цілком усвідомлювані ним обставини – низький рівень життя, втрата позитивного соціального статусу, певні дії влади тощо, але саме на рівні психології визріває *імпульс готовності* до конкретних протестних акцій.

Емоційно-психологічні аспекти політичної поведінки особливо виявляються у випадках охлократичних форм політичної участі – *стихийного, некерованого бунту натовпу*, учасники якого єдино можливий спосіб виходу із стану крайнього незадоволення вбачають у застосування насильства щодо дійсного чи підсвідомо уявлюваного “ворога”.

Отже, психологічні мотиви є важливою компонентою в детермінаційній системі політичної поведінки на всіх рівнях – від індивідуальних до масових.

Ще в 30-х рр. ХХ ст. зусиллями американського вченого, одного з класиків політичного біхевіоризму Г. Лассвелла (праця “Психопатологія і політика”) було започатковано психоаналітичну методіку вивчення політичних процесів. Спираючись, зокрема, на результати досліджень З. Фрейда, Г. Лассвелл та його послідовники доводили, що саме психологічний (підсвідомо сформований) тип особистості – специфічні сексуальні переживання, компенсаторні прагнення, особливості темпераменту тощо – генетично впливають на вибір індивідом тієї чи іншої політичної ролі й типу політичної поведінки. (Антропологічний контекст, у тому числі психологічне підґрунтя політичної поведінки, розглянемо у 4-му розділі).

Приділяти вищезазначеним обставинам належну увагу, звичайно ж, потрібно, але в цілому зводити проблематику вивчення мотивів політичної поведінки до “специфіки людської долі” поза контекстом дії інших її детермінант вочевидь недоцільно.

Соціально-економічні та демографічні детермінанти. Дослідження дії цього типу детермінант торкається площини загальнотеоретичних дискусій з приводу вирішення філософсько-світоглядних проблем: що є первинним – матерія чи свідомість, економіка чи політика, духовність і культура чи соціальні блага. Навколо цих питань можна вибудовувати різні теоретико-методологічні схеми, але вирішити їх остаточно неможливо. Окремі відповіді

на них, спираючись на оцінки фактичного матеріалу, конкретних політичних ситуацій, пропонує соціальна практика.

Безумовно, в сучасних умовах не втрачають актуальності положення марксизму про поділ суспільства на класи залежно від місця, яке певні групи населення займають в системі матеріального виробництва, процесах розподілу власності, обміну та споживання; про діалектичну взаємодію в суспільстві відносин *базисних* і *надбудовних*. Відповідна система поглядів отримала назву “теорія історичного матеріалізму”. Оцінюючи її значення, Ф. Енгельс зазначав: “Подібно до того як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, Маркс відкрив закон розвитку людської історії: той, до останнього часу прихований під ідеологічними нашаруваннями, простий факт, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. ін.; що, таким чином, виробництво безпосередніх матеріальних засобів до життя й тим самим кожний даний щабель економічного розвитку народу чи епохи утворюють основу, з якої розвиваються державні установи, правові погляди, мистецтво і навіть релігійні уявлення цих людей і з яких вони через це мають бути пояснені, а не навпаки, як це робилося дотепер” [379, с. 350–351].

Безперечно, що лише суспільство з високим соціально-економічним розвитком нації здатне створити для своїх громадян умови для дійсно демократичного волевиявлення, коли відкрито і усвідомлено можуть бути реалізовані такі типи політичної поведінки, як: *індивідуально і суспільно значуща, автономна, добровільна, прямої дії і представницька, партнерська, нормативна, ціннісна, новаторська* тощо.

Матеріальні умови життя громадян безпосередньо формують їхні політичні уподобання, інтереси, душевно-вольові стани, створюють атмосферу сукупного психологічного настрою. Чим краще матеріально забезпечена людина і чим вищим є її соціальний статус, тим слабше виявляється дія не усвідомлюваних нею мотивів у виборі форм власної

політичної участі й типу поведінки. (Інша справа, якою саме буде ця поведінка).

Звісно, що з такого правила, як і з інших, бувають винятки. Ще одне застереження проти абсолютизації зв'язку між соціально-економічними умовами життя індивіда та його поведінковими реакціями стосується того, що далеко не завжди громадяни, які об'єктивно належать до певної соціальної групи, реально себе з нею ідентифікують та діють відповідно до властивих цій групі норм. Політичну поведінку таких осіб можуть корегувати інші чинники, наприклад, гендерні або демографічні – стать, вік, сімейний стан, місце проживання, особливості виховання та освіти й т. ін.

Стосовно *форс-мажорних* детермінант політичної поведінки треба сказати, що в цьому випадку предметом аналізу має бути специфіка поведінкових реакцій суб'єктів політики в умовах посиленних загроз і ризиків природного, соціального і воєнного характеру, що завжди створює складні комбінації мотивів і відповідей, вносить кардинальні зміни у звичні системи усіх раніше розглянутих видів детермінант.

Глобалізаційні (зовнішньополітичні, планетарні) чинники політичної поведінки – це, так би мовити, “детермінанти загального рівня” – і в тому розумінні, що під їхнім впливом одночасно перебувають величезні маси населення, і в тому, що система політичних відповідей на них може бути ефективною лише за умови вироблення спільних правил політичної поведінки світового співтовариства.

Таким чином, говорячи про зв'язок між типами та детермінантами політичної поведінки, треба наголосити на кількох важливих моментах:

1. *Типи політичної поведінки одних і тих самих суб'єктів політики не залишаються незмінними.* Вони корегуються залежно від конкретної комбінації внутрішніх мотивів і зовнішніх регуляторів.

2. Аби вчасно передбачити можливі напрями поведінкової еволюції та встановити, наскільки вона є глибокою і незворотною, *необхідно серед багатьох детермінант виявити основні* (за термінологією французького

дослідника М. Дюверже, “наддетермінанти”), тобто ті, яким належить вирішальна роль у формуванні характеру й потенціалу політичної поведінки конкретного суб’єкта.

Продовженням цієї тези може бути інша: у політиці досить часто виникають моменти *колізії детермінант*, їх взаємного заперечення, зіткнення інтересів, коли суб’єкт опиняється в ситуації непростого вибору, наприклад, між прагматичним і моральним рішенням, юридичною нормою і доцільністю, особистими ідеологічними уподобаннями і зобов’язаннями – це з одного боку, та ситуативною розстановкою політичних сил – з іншого. А що вже казати про чималі кар’єрні, матеріальні, емоційні спокуси, якими так багата політика і які, наче пастки, чатують на кожному кроці, особливо на політичних лідерів та активістів!

3. *Сила впливу та результат дії одних і тих самих детермінант можуть суттєво різнитися* залежно від особливостей суб’єкта політики (індивідуальний – масовий, політичний лідер – рядовий громадянин) та політичної ситуації в країні (стабільність – криза).

1.5. Методологічні засади класифікації політичної поведінки

Проблема класифікації суспільних явищ з погляду теорії та методики науки завжди залишається актуальним і непростим завданням.

Тут існує досить широке поле для індивідуальної наукової творчості. Проте загальною вимогою при цьому має бути прагнення науковців до якомога більшої чіткості, лаконічності, несуперечності класифікаційних схем. Лише так можна забезпечити якщо не повне, то наближене до однозначності розуміння смислу вживаних понять та дійти переконливих висновків про встановлені наукою закономірності розвитку суспільних процесів. Не досягаючи такого результату, наука втрачає свої ідентифікаційні ознаки.

У цій частині нашого дослідження ми передбачаємо:

- 1) узагальнити дані вітчизняної та зарубіжної політології з проблем класифікації політичної поведінки;
- 2) визначити найхарактерніші для таких публікацій методологічні підходи, тенденції та суперечності;
- 3) запропонувати власну методику подібної класифікації, обґрунтувати її головні засади й критерії;
- 4) визначити методологічне співвідношення між поняттями “рівні”, “види”, “форми”, “типи” політичної поведінки.

Перш за все, наголосимо на кількох принципово важливих моментах, які доводять актуальність досліджуваного питання. Наявні в літературі дані про типи політичної поведінки (а також види, форми тощо – детальніше див. нижче) представлені у вкрай фрагментарному вигляді. Сказане стосується публікацій як вітчизняного, так і зарубіжного походження. Можна стверджувати, що узагальнюючих класифікацій, здійснених з позицій комплексного аналізу явища політичної поведінки, фактично не існує.

Проте основи подібної методики були закладені класиками біхевіористичного напрямку в політології, зокрема такими американськими вченими, як: П. Лазарсфельд, Е. Даунс, Г. Саймон, Е. Кемпбелл та ін. [Див.: 393; 394; 398; 405]. Певний внесок у дослідження проблем політичної поведінки зробили відомі фахівці в галузі політичної культури Г. Алмонд, С. Верба, Н. Най [390; 408]. Підтримку серед науковців здобув варіант класифікації політичної поведінки, запропонований англійським дослідником А. Маршем, що будується на аналізі двох основних типів політичної участі – ортодоксальному та неортодоксальному. В українських та російських виданнях [Див.: 16, с. 254; 107, с. 325; 273, с. 288; 256, с. 448; 197, с. 225; 261, с. 272; 358, с. 373] часто зустрічаються посилання на погляди й інших американських, німецьких, польських науковців (Л.У. Мілбрета, С. Хантінгтона, Дж. Нельсона, А. Раппопорта, М. Каазе, Т. Бодіо), котрі у

своїх працях також певним чином торкалися питань типології політичної поведінки.

Дослідники, з метою класифікації політичної поведінки чи просто для зазначення її певних прикмет послуговуються надзвичайно багатим лексичним арсеналом. Найчастіше зустрічаються такі терміни (систематизовано нами. – *В.С.*): “тип”, “вид”, “форма”, “рівень”, “зразок”, “норма”; рідше – “стереотип”, “стандарт”, “правило”, “стиль”, “модель”; іноді – “модифікація”, “матриця”, “риса”, “ступінь”, “акт”, “стан”, “конфігурація”, “вектор”, “тональність”, “лінія”, “спосіб”.

Наведений вище перелік включає 22 терміни, і на сьогодні ці дані є найбільш повними, але неможливо стверджувати, що їх кількість й надалі не буде зростати. Які ж міркування впливають з такої обставини?

Усі зазначені терміни в цілому можна вважати прийнятними в контексті конкретних політологічних досліджень. Принаймні некоректно було б апріорі заперечувати саму можливість мовностилістичного вжитку якогось із них. Природно, що різні автори вносять у наукову стилістику своїх праць власну індивідуальність, надають перевагу різним вербальним засобам, широко застосовують метод синонімії понять. Та з іншого боку, надмірне захоплення авторським стилем, невиправдане новаторство, навіть дещо легковажне ставлення до результатів досліджень своїх попередників породжують і в окремих публікаціях, і загалом у політологічній літературі серйозні методологічні колізії.

Часто-густо не береться до уваги, що далеко не всі терміноодиниці та далеко не завжди можуть повноцінно замінити одна одну. Найбільше неузгодженостей та недоречностей виникає при вживанні таких термінів, як: “тип”, “вид” і “форма” політичної поведінки.

Проаналізуємо кілька прикладів з політологічної літератури.

Скажімо, чи можна, поняття “активна”, “пасивна”, “ініціативна”, “апатична” поведінка об’єднувати спільним терміном “форма” і вживати його так само, як це доречно виглядає у випадку, коли говориться про

конкретні форми політичної участі – вибори, політичні мітинги, демонстрації, мітинги? [88, с. 414–416]. Очевидно, що ні. Або ж як зрозуміти, про що конкретно йдеться, коли деякі автори просто зауважують, що “найбільш поширені форми політичної участі можуть бути організовані й неорганізовані, систематичні й періодичні, традиційні і нетрадиційні” [273, с.289] і на цьому ставлять крапку? У даному випадку, якщо не розкрито конкретного змісту зазначених прикметників, тобто вони представлені лише як категорії загального, то потрібно визнати, що автори насправді і насамперед мають на увазі не форми, а *типи* політичної поведінки, які можуть виявляти свої характеристичні особливості в різних формах політичної участі (наприклад, зазначених вище).

Можна послатися на чимало інших прикладів, що красномовно свідчать, наскільки заплутаним є питання класифікаційної термінології політичної поведінки. Ця проблема особливо впадає в око при застосуванні методу порівняльного аналізу різних джерел, унаслідок чого можна помітити, що деякі автори, не посилаючись на своїх попередників і спеціально не аргументуючи власних поглядів, наводять одну й ту саму інформацію, але по-різному її інтерпретують.

Так, російські дослідники А.І. Демидов і А.А. Федосєєв, зауважуючи, що політичній поведінці властива значна якісна неоднорідність, називають такі її вияви, як: реакція, періодична участь, діяльність в політичних організаціях, виконання політичних функцій у державних органах тощо. При цьому все зазначене називають спочатку *формами*, потім *видами* [88, с. 112–113]. (Тут і далі курсив наш. – В.С.). У більш пізньому виданні за участю А.І. Демидова той самий перелік однозначно озаглавлений як “найбільш значимі *види* політичної поведінки” [89, с. 524–525]. А ось українська дослідниця Н.Ю. Іванова, незначною мірою інтерпретувавши дані з вищезазначеного джерела, розглядає їх вже як *рівні* і *типи* політичної участі [110, с. 175].

Свобода авторської думки? Це добре. Але де ж істина? Чи “рівень”, “форма” і “тип” – це одне й те саме? На наше переконання, застосовуючи метод класифікації при дослідженні одного й того самого предмета, науковці спочатку мусять дотримуватися єдиного розуміння сутності базових параметрів, і вже на цій основі конструювати різні авторські моделі, не забуваючи при цьому аргументувати власне бачення проблеми.

Класифікацію політичної поведінки за певними критеріями (від рівня суб’єктності до гостроти вияву) запропонувала Л.М. Герасіна [64, с. 406]. Спробу авторки можна вважати однією з небагатьох вдалих в українській політології стосовно проблеми, яка розглядається. Але й ця дослідниця в окремих випадках, вживаючи терміни “тип”, “форма”, “вид” політичної поведінки, невиправдано заміщує їх один одним. Так, внутрішньо суперечливою і, вважаємо, методологічно неправильною виглядає термінологічна конструкція “типологізація видів” [64, с. 406].

Зазначений недолік є досить поширеним у політологічних виданнях: дослідники часто ігнорують відмінності між поняттями “класифікація” і “типологізація”, хоча зрозуміло, що друге має більш вузьке значення і є методологічним елементом першого. Тому в усіх випадках аналізу щодо виявлення сутнісних та формальних відмінностей у політичній поведінці треба дотримуватися правила, що таким чином здійснюється процедура її класифікації, але за різними (залежно від дослідницької мети) чітко визначеними структурно-класифікаційними параметрами – типами, видами, формами тощо.

Ще більшим розмаїттям, ніж це спостерігаємо на прикладі класифікаційно-параметральної термінології, характеризуються визначення, що розкривають якісно-сутнісні характеристики поведінки політичних суб’єктів.

На основі вивчення широкого кола наукових публікацій ми виявили, що в літературі (вітчизняній і зарубіжній) зустрічається більше ніж 170 терміноодиниць прикметникового виду, що вживаються науковцями для

позначення різноманітних поведінкових реакцій, дій і станів, властивих суб'єктам політичного процесу. Вказати точну кількість таких означень практично неможливо, та й немає особливої потреби цього робити, виходячи із завдань розробки загальної методології проблеми. Кількісні дані, однак, мають значення в тому розумінні, що вони змушують поставити запитання: чи насправді існує об'єктивна необхідність використовувати в політологічних працях настільки потужний арсенал термінів?

Щоб спробувати відповісти на сформульоване запитання, потрібно насамперед встановити, які обставини вплинули на появу такого обсягу політико-поведінкової термінології. Для цього увесь її масив умовно поділимо на чотири основних групи термінів.

1. *Терміни-антоніми.* Із зазначеної вище загальної кількості терміноодиниць приблизно два десятки становлять поняття, які вживаються зі своїми протилежними значеннями (антонімами), наприклад: “конструктивна поведінка – деструктивна поведінка”; “закрита – відкрита”, “ортодоксальна – неортодоксальна”; “функціональна – дисфункціональна”, “раціональна – нераціональна” тощо.

2. *Терміни-синоніми.* Це лексеми, які за смыслом фактично дублюють одна одну, що особливо помітно у випадках, коли йдеться про класифікацію одних і тих самих політико-поведінкових явищ, але в інтерпретації різних авторів.

Наприклад, поведінка, яка спрямована на підтримку основних цінностей політичної системи та не порушує чинне законодавство, у різних виданнях має визначення: “ортодоксальна”, “конвенціональна”, “консенсусна”, “солідарна”, “лояльна”, “конформна”, “легальна”, “санкціонована” тощо. Подібного виду розгалужена синонімія до певної міри може вважатися доцільною, якщо вона містить лише ті терміни, котрі є, так би мовити, змістовно наповненими, тобто достатньо виразними для того, аби точно розкрити сутність обраного критерію класифікації. Однак у зазначеному вище контексті вживаються також характеристики політичної

поведінки на кшталт “припустима – неприпустима”, “прийнятна – неприйнятна” [261, с. 272; 64, с. 411], які вочевидь є надто абстрактними. З нашого погляду, їх використання надмірно обтяжує вищенаведений термінологічний ряд і, головне, аж ніяк не поглиблює розуміння суті питання.

3. *Терміни-нейтралі*. Вони, переважно, є породженням явища термінологічної синонімії у його граничних виявах.

Значна частина політико-поведінкових термінів, що застосовуються на позначення типів політичної поведінки, – це прикметники, котрі, як правило, не є необхідними для вжитку з класифікаційною метою, оскільки стосовно проблеми, яка досліджується, вони практично не відіграють ніякої теоретико-методологічної ролі. Їх використання можна виправдати лише у випадках, коли того вимагає специфіка конкретного критерію класифікації.

Наприклад, за способом реагування суб’єкта на політику можна виділити такі типи політичної поведінки: “практично-раціональна”, “учасницька”, “абсентна”, “вербальна”, “психоемоційна”. Очевидно, що останні два терміни абсолютно не належать ні до політологічної, ні навіть до соціологічної лексики, але без них класифікація за вищезгаданим критерієм була б неповною, логічно не завершеною. Очевидного політологічного смислу подібна термінологія набуває стосовно ситуацій, які розглядаються прикладною політологією в контексті реальних політичних процесів і подій.

До термінів-нейтралів належать також визначення політичної поведінки на зразок: “реальна”, “раптова”, “спонтанна”, “імпульсивна”, “випадкова”, “стереотипна” тощо. У деяких публікаціях зустрічаються навіть поняття “патологічна”, “рутинна”, “афективна”, “параноїдальна”, “шизоїдна”, “депресивна” політична поведінка [Див.: 21, с. 174–175; 234, с. 88–89]. За їх допомогою дослідники вказують на психологічні особливості індивідуальної поведінки людини, що можуть виявлятися, зокрема, в діях політичних лідерів.

Нейтрально-політичний зміст властивий і таким “екзотичним” ознакам політичної поведінки, як “гротескна”, “тіньова”, “інстинктивна”.

Повністю заперечувати доречність використання подібних характеристик не варто, більше того, іноді саме вони створюють додатковий ефект об’ємного сприйняття ситуації. Та наголосимо ще раз: робити це потрібно лише при необхідності підкреслити окремі характеристичні особливості суто політологічних, ключових, понять, при розгляді конкретних суб’єктно-поведінкових ситуацій, але вживати терміни-нейтралі як самостійні терміноодиниці при класифікації політико-поведінкових процесів і станів ми вважаємо недоцільним. У будь-якому разі слід мінімізувати таке використання.

4. *Терміни-адекваті.* До цієї групи належать визначення політичної поведінки, які найточніше та найбільш повно розкривають сутність цього явища відповідно до процесів і обставин, що формують основний предмет політичної науки: закономірності функціонування й розвитку політичної системи суспільства, методи та форми здійснення політичної влади, способи її легалізації і легітимації, особливості політичної культури, політичного процесу тощо.

Означена група включає насамперед поняття, які є повністю автономними, не потребують ні особливого синонімічного підсилення, ні додаткового політологічного пояснення. Наприклад: поведінка “індивідуальна”, “групова”, “масова”, “електоральна”, “лідерська”, “партійна”, “статусна”, “законна”, “опозиційна”, “коаліційна” тощо. До розряду термінів-адекватів належить й значна частина термінів-синонімів (за умови, якщо вони, як було сказано вище, не позбавлені реального політичного чи соціологічного смислу), а також практично всі терміни-антоніми.

Отже, група термінів-адекватів має комбінований характер. Вона є основною, найбільшою, найпродуктивнішою для вирішення завдань класифікації політичної поведінки.

Якщо послуговуватися лише адекватною термінологією, то кількість об'єктивно необхідних для класифікації поведінкових визначень може становити приблизно 110–120 терміноодиниць, а то й менше. Цю кількість потрібно розглядати як орієнтовну. Ми апелюємо до неї лише з метою підпорядкувати подібну методику математичних підрахунків вирішенню головного завдання – дослідженню якісного стану існуючих класифікаційних моделей та обґрунтуванню оптимальної методики визначення типів політичної поведінки.

Підкреслимо також, що між зазначеними групами термінів може відбуватися своєрідний “обмін змістами”. Наприклад, такі визначення типів поведінки, як: “учасницька”, “абсентна”, “солідарна”, “протестна” можна зараховувати і до термінів-антонімів, і до термінів-адекватів.

Та повернемося до даних, викладених на початку цього підрозділу дисертації.

Мабуть, не потребує спеціальних доказів теза, що коли різні дослідники вивчають одне й те саме явище, класифікують його, але при цьому послуговуються більше ніж двадцятьма параметрами, та ще й по-різному тлумачать їхній зміст, то це – малоперспективна для досягнення інтегрального наукового результату справа. Тому пропонуємо із 22 згаданих раніше термінів, що вживаються в літературі як параметри класифікації політичної поведінки, обмежитися чотирма основними, а саме: “рівень”, “вид”, “форма”, “тип”.

Під “*рівнями політичної поведінки*” слід розуміти функціональні рівні політичної суб'єктності. Тобто аналізувати поведінку суб'єктів потрібно в першу чергу враховуючи, на якому рівні вона виявляється, – на рівні політичної діяльності, політичної участі чи політичного відчуження (абсентеїзму), оскільки всі три зазначені поняття в методологічному плані входять як елементи до структури категорії “політична поведінка”.

Класифікаційний параметр “*вид політичної поведінки*” також відображає специфічну роль у політичному житті тих чи інших суб'єктів: їх

кількісну та структурну характеристики, рівень інституціоналізації, масштабність. Видами політичної поведінки треба вважати поведінку індивідуальну, групову, масову, електоральну, колективну, корпоративну (партійну, блокову, коаліційну) тощо.

“Форма політичної поведінки” – це конкретні способи реагування суб’єктів на політичний процес, демонстрація ними на практиці свого ставлення до функціонування політичної системи, коли вони за допомогою специфічних методів, вчинків, дій організують та здійснюють політичну владу, впливають на неї, виявляють політичну участь індивідуально чи в складі соціальних груп, спільнот.

Політико-поведінкові форми досить різноманітні, вони можуть прямо залежати від основних рівнів суб’єктності (наприклад, така форма політичної поведінки, як голосування виборців однозначно корелюється з поняттям “політична участь”, так само, як здійснення функцій державними чи партійними лідерами – з поняттям “політична діяльність”) або ж використовуватися спільно (нерідко у повному розумінні слова) різними категоріями суб’єктів, попри те, що ті мають різні інституційно-владні можливості, тактичні й стратегічні цілі. Наприклад: організація та проведення політичних мітингів, демонстрацій, страйків, виборчих кампаній тощо відбуваються за участю як рядових громадян, так і професійних політиків.

“Тип політичної поведінки” – це головна якісна характеристика певного політичного явища чи процесу, що складається із сукупності аналітичних оцінок і висновків стосовно особливостей дій чи недіян політичних суб’єктів. Типологію політичної поведінки здійснюють, враховуючи насамперед фактичні результати взаємодії політичних суб’єктів у тих чи інших формах, очевидні наслідки перебігу конкретних подій, однак принципове значення має також оцінка прихованого потенціалу суб’єктних устремлінь та прогнозування їх можливої спрямованості.

Важливо підкреслити, що рівні, види, форми й типи політичної поведінки – це сукупність елементів цілісного, системного аналізу явищ політики: наповнюваність цих понять конкретним змістом взаємно зумовлена. За певних ситуацій така детермінована залежність виявляється різною мірою, прямо чи опосередковано, але, як правило, може бути встановлена.

Скажімо, для рівня політичної діяльності (за умови її практичної ефективності) типовими характеристиками політичної поведінки є раціональність, усвідомленість, персоніфікація (форми: політичне лідерство, парламентська робота, створення теорій, програм тощо). Для рівня політичної участі у формі електоральної поведінки чи громадських рухів є властивою масовість; у формі нетривалих мітингів, пікетів – епізодичність; у формі раптових вибухів соціального незадоволення – стихійність і т. ін. Рівень політичного відчуження характеризується поведінкою типу: пасивна, нігілістична, апатична, фіктивна тощо.

Узагальнимо вищесказане в плані головних методологічних засад класифікації політичної поведінки.

1. Початком аналізу треба визнати підхід, коли політична поведінка сприймається як явище, що охоплює дії і стани політичних суб'єктів на трьох рівнях політичної суб'єктності – політичної діяльності, політичної участі, політичного відчуження (абсентеїзму).

2. Політичну поведінку найбільш доцільно класифікувати за такими основними параметрами, як: “рівень”, “вид”, “форма”, “тип”, неодмінно беручи до уваги, що між ними існує кореляційна залежність, взаємовизначеність.

Найтісніше такий зв'язок простежується між поняттями “форма” і “тип”: певні форми політичного процесу апріорі передбачають й відповідні типи поведінки, як і навпаки. Іноді форма й тип можуть зливатися в одне поняття. Наприклад, будь-який страйк, що проходить під політичними гаслами, чи бойкот є акціями протесту – і за формою, і за типом поведінки.

Натомість мітинг як одна з форм політичної участі громадян може бути класифікований за абсолютно протилежними типами політичної поведінки: від того ж таки протестного чи антисистемного до конвенціонального, солідарного.

3. Підставами (критеріями) класифікації політичної поведінки за формами виступають види і типи поведінки, а при класифікації за типами – досить складна система ознак, що включає організаційні, інструментальні, ціннісні, динамічні, психоемоційні, результативні моменти (наприклад, класифікувати поведінку можна за ступенем її самостійності, усвідомленості, публічності, відповідності основним цінностям політичної системи тощо).

Кількість таких критеріїв може бути різною, однак не надмірною, інакше можна перевантажити класифікаційну модель настільки, що вона почне втрачати аналітичну функцію. Орієнтуватися потрібно на найбільш сутнісні характеристики політичної поведінки, що вказують на системність цього явища.

4. Характеризуючи типи політичної поведінки, важливо використовувати адекватні поняття, які б підкреслювали політологічну природу предмета аналізу та найточніше відповідали обраному критерієві класифікації. Головне при цьому – визначити ключове поняття (при потребі – кілька таких понять), не зловживаючи синонімічними рядами.

Висновки до першого розділу

1. Об'єктивно явище політичної поведінки існує з часу виникнення самої політики. Питання політичних відносин, функціонування політичної влади, діяльності органів держави, політичного керівництва, лідерства, участі в політиці рядових громадян тощо та спроби їх осмислення політичними мислителями різних країн у різні історичні епохи так чи інакше містили елементи знань про політичну поведінку. У першу чергу, філософське, а згодом і нормативно-раціональне осмислення природи, особливостей та

наслідків політичних дій і учинків відбувалося шляхом різноманітних інтерпретацій суб'єктних прав та обов'язків, що регулюють відносини влади й суспільства, окремих осіб та соціальних груп. Поведінкові аспекти можна виокремити практично у кожній з відомих суспільно-політичних теорій, починаючи з найдавніших філософських учень. Ця обставина розширює можливості для поведінкових досліджень, історико-політологічних екскурсів у дану проблематику, але водночас і створює чимало методологічних труднощів, оскільки дослідне поле виявляється надто просторим. Не варто дивуватися, що й сьогодні науковці не мають спільної думки стосовно самого предмета політичної поведінки, її визначення як політологічного поняття.

2. Темою спеціальних наукових досліджень політична поведінка стала в першій половині ХХ ст. Відповідний напрям отримав назву “політичний біхевіоризм”. Його витoki закорінені в психологічній науці, об'єктом якої є передовсім індивід. Закономірно, що й політичні біхевіористи свою головну увагу спрямували на людину – “політичну істоту”, яка має індивідуальну систему мотивації. На їх переконання, персональні статусні риси (стать, освіта, професія, місце проживання, матеріальне становище, віросповідання та ін.) є визначальними домінантами політичного вибору. Кількісні методи, збір емпіричного матеріалу та його статистичні узагальнення за допомогою комп'ютерних програм стали головним підґрунтям наукової методології політичних біхевіористів. Її дотримувалися всі відомі біхевіористські школи, представлені в першу чергу провідними університетами Сполучених Штатів Америки.

Максимально можливе математичне узагальнення отриманих даних підпорядковувалося меті знайти “єдиний оптимальний алгоритм прийняття рішень”, “єдиний архетип виборця”. Як наслідок – виник парадокс: поведінкові комп'ютерні моделі й прогнози заступили собою реальні політичні процеси – їх суперечливість, конфліктність, ідеологічну неоднорідність, непередбачуваність. Незважаючи на те, що свого часу біхевіоризм став дійсно новаторським, перспективним напрямом політичної

науки, сьогодні спостерігається спад колишнього оптимізму у вивченні політичної поведінки.

3. Суттєва причина кризи поведінкових досліджень (окрім обставин, які визнають самі біхевіористи і про які йшлося в основній частині розділу) криється, на наш погляд, у недостатньому теоретичному осмисленні феномену політичної поведінки. Традиції політичного біхевіоризму, що були сформовані переважно на вивченні електоральної поведінки, потребують оновлення, модернізації. Так званий постбіхевіоризм уже зробив важливі кроки в цьому напрямі, але вони недостатні. Необхідно тісніше поєднувати емпіричну методiku досліджень з інституціональними, нормативно-ціннісними, ідеологічними, антропологічними компонентами сучасної політики. Це неодмінно розширює і по-новому структурує суб'єктне поле політичного біхевіоризму, тобто змушує звертати увагу не лише на електорат, але фактично на всіх суб'єктів політики.

Поведінка – явище універсальне, а отже, універсальність властива й поняттю “політична поведінка”. Шляхом комплексного аналізу проблеми на основі порівняння різноманітних концепцій ми дійшли висновку, що політична поведінка як політологічна категорія виконує об'єднавчу, інтеграційну функцію щодо понять “політична діяльність” і “політична участь”. Вона субординує їх як сукупність політичних акцій на різних функціональних рівнях політичної поведінки. Завдяки такому тлумаченню теоретично усуваються, з одного боку, недоліки змішування та ототожнення понять “участь” і “діяльність”, з другого – проблема пошуків домінантної методологічної ролі одного поняття перед іншим.

4. Розуміння інтеграційної, родової сутності категорії “політична поведінка” передбачає дослідження поведінкових явищ, керуючись системним методом наукового пізнання. У дисертації аргументовано доцільність введення до методологічного інструментарію політології терміна “системний біхевіоризм”. На думку автора, його поява не захаращує вже відомий термінологічний ряд: біхевіоризм, необіхевіоризм, радикальний

біхевіоризм, постбіхевіоризм, а дає змогу краще відобразити процес розвитку сучасних знань про феномен політичної поведінки.

Концепція системного біхевіоризму включає в себе такі основні тези:

а) політична поведінка – це один із специфічних видів соціальної поведінки, властивий усім політичним суб'єктам відповідно до загальноприйнятих класифікацій: інституціональним, соціальним, функціональним, первинним, вторинним, персоніфікованим, колективним тощо;

б) політична поведінка будь-якого політичного суб'єкта повинна досліджуватися в параметрах універсальної методологічної структури, що передбачає визначення самого суб'єкта, виявлення детермінант його поведінки, характеристику способів реагування на політичні події і типу відносин з іншими суб'єктами, а також оцінювання наслідків поведінки;

в) поняття “політична поведінка” відображає як діяльнісний, так і недіяльнісний стани політичного суб'єкта, оскільки політична неучасть навіть маргіналів не є їх абсолютним станом, а скоріше невизначеним, перехідним, що залежить від часу, місця та конкретики політичного процесу. Відчуженість суб'єкта від певних подій ще не означає його повної відсутності в політиці. Отже, слід визнати, що категорія політичної поведінки як системне поняття охоплює три функціональні рівні політичної суб'єктності – політичну діяльність, політичну участь і політичне відчуження;

г) динамічність, статичність і невизначеність (несформованість і потенціал) політичної поведінки дають підстави для її аналізу в плані загальних закономірностей функціонування систем: зовнішніх і внутрішніх впливів, самозахисту, кореляційних і зворотних зв'язків, “закону маятника” тощо.

5. Вивчення політичної поведінки не повинно обмежуватися електоральною статистикою чи констатацією *de facto* вчиненого суб'єктами політики. Необхідно досліджувати залежність політичної поведінки від

ціннісно-духовних, моральних, ідеологічних аспектів політичної культури. У дисертації проаналізовано зміст і структуру терміна “система детермінант політичної поведінки”. Але, маючи відповідь на запитання “чому?”, ще важливіше реалістично прогнозувати “що попереду?”. Отже, досліджуючи політичну поведінку, потрібно аналізувати, яким чином ті чи інші її типи впливають на механізм формування та еволюції ціннісних, світоглядних засад особистості, соціальних груп та суспільства в цілому. Значення політичної поведінки не обмежується її фізичними формами та нормативно визначеними процедурами. Нерідко на перше місце виходять енергійність процесу, імпульсивна спрямованість, мотивація, суспільний резонанс, вольові зусилля учасників, моральні оцінки.

б. Дуже важливим аспектом проблематики політичної поведінки є визначення її характеру – і в плані суспільного сприйняття, громадських оцінок, і в критеріях функціонування інституціональної та нормативно-правової складових політичної системи суспільства. Тут необхідно виявити відмінності між емоційно-оцінними характеристиками та суто науковими визначеннями. Для цього слід виробити чітку систему параметрів класифікації, яка давала б змогу максимально повно враховувати та адекватно характеризувати кількісні і якісні сторони політичної поведінки, вирізняти її форми та змістовне наповнення. На жаль, у літературі часто спостерігається змішування подібних ознак, що призводить до надмірних абстракцій, дублювань і взаємозаперечень. Сьогодні політологи у своїх класифікаціях політичної поведінки послуговуються понад двома десятками термінів-параметрів, що поєднані в найрізноманітніші комбінації. З метою вдосконалення методики поведінкових класифікацій у дисертації запропоновано спростити та уніфікувати подібні методологічні підходи, дотримуючись таких базових параметрів, як рівень, вид, форма, тип.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА ПЕРСОНІФІКОВАНО-ЕЛІТАРНОЇ Й МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Поведінкові особливості політичного лідерства

Згідно з класифікацією політичних суб'єктів політичний лідер вирізняється унікальною характеристикою. Він – єдиний персоніфікований суб'єкт політики. Це означає, що в детермінантах походження та поведінки політичного лідера, його місця і ролі в політичних процесах, діях та результатах діяльності, як ні у жодному іншому випадку, виявляється дуже складний синтез об'єктивних та суб'єктивних обставин, системна взаємодія багатьох чинників: інституціональних й антропологічних, формально-нормативних і особистісних, видимих і прихованих, персональних і групових, раціональних та емоційно-психологічних. Через це дослідникам так не просто дійти спільних висновків навіть щодо найсуттєвіших характеристик явища політичного лідерства: його головних причин, суспільних функцій та значення, критеріїв типології тощо. Різноманітні ідеї й концепції, вмотивовані потребою суспільного та наукового вирішення означених проблем, ведуть свій початок фактично ще з часів Давньої Греції і Китаю. Протягом останнього сторіччя вони сформувалися як окремі наукові підходи: “теорія рис”, “факторно-аналітична”, “ситуаційна”, “теорія конститuentів”, “соціально-економічних детермінант”, “психоаналітична”, “інтерактивного аналізу” та ін. [273, с. 120–125].

Дійсно, представниками різних соціально- й природничо-гуманітарних наук виконана та продовжується величезна емпірична й теоретико-аналітична робота з метою всебічного пізнання явища політичного лідерства. Узагальнено значний обсяг фактичних даних, сформульовано аргументовані

висновки, систематизовано різні теорії й версії. Водночас досить об'єктивними і закономірними виглядають фахові оцінки результативності цих зусиль, які доводять необхідність подальшого поглиблення дослідної роботи, щонайперше в царині головних теоретико-методологічних засад проблеми. Так, багато авторів зауважують, що: “У сучасній політології політичне лідерство не має однозначного тлумачення” [74, с. 309]; “поширена думка, що політичне лідерство є надскладним об'єктом для строгого політологічного аналізу, адже сам цей феномен не може бути чітко формалізованим” [90, с. 30]; “створити єдину універсальну концепцію лідерства, напевне, неможливо” [287, с. 13]; “що стосується політичного лідерства, то й до сьогодні його фундаментальна теоретична основа не розроблена” [336, с. 112].

Тема нашого дослідження не передбачає спеціального й докладного аналізу самих понять “політичний лідер” та “політичне лідерство”. Проте, щоб усвідомити специфіку саме лідерської поведінки, необхідно виокремити із багатьох концепцій лідерства, що існують на сьогодні, найбільш спільні погляди, а також зазначити найвиразніші обставини, на які звертають увагу фахівці з політології, характеризуючи феномен лідерства та дискутуючи з деяких суперечливих питань.

Аналізуючи різні публікації, можна помітити, що, до яких би концепцій і теорій лідерства не схилилися дослідники та які б схеми обґрунтування феномену політичного лідерства не наводили, в абсолютній більшості випадків зустрічаються характеристики, котрі текстуально або ж за головною своєю сутністю зводяться до одного й того самого поняття – “взаємодія” (лідерство як ефект “групової дії”, “соціальної взаємодії”) [Див.: 74, с. 309; 107, с. 332; 173, с. 99; 244, с. 24; 287, с. 7]. Такий підхід до проблеми лідерства має сталу традицію в різних політико-соціологічних школах (М. Вебер, В. Ленін, К. Каутський, Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон та ін.). У понятті “взаємодія”, на якому дуже правильно наголошують дослідники, вбачається перша, найголовніша, особливість і внутрішня

суперечливість явища політичного лідерства: це, з одного боку, як правило, персоніфікація форми суб'єкта лідерської дії (індивід, людська особистість), а з другого, – уможливлення розкриття змісту цієї форми та повноцінна реалізація її потенціалу лише через механізми колективної, групової поведінки.

З погляду політичної теорії, поняття “політичний лідер” і “політичне лідерство” близькі, але не однакові за значенням. Різниця полягає не лише в тому, що перше з них означає особу, а друге – процес. Важливо підкреслити, що поняття “лідер” і “лідерство” виражають *різні види політичної поведінки*: відповідно індивідуальний та груповий, корпоративний. (Наголосимо, що в останньому випадку не йдеться про групове лідерство як таке, наприклад, лідерство політичної партії чи елітарної групи, а про необхідність бачити в індивідуальному лідерстві поєднання персонального й колективного начал). У процесі реальної політичної дії відмінності між рисами персональної та групової поведінки (яку і в тому, і в іншому випадку символізує окремий індивід – лідер) можуть суттєво нівелюватися, утворюючи спільні форми і типи, наприклад, участь лідера та його команди в масовій суспільній акції – солідарній чи протестній. Але ці риси ніколи повністю не втрачають притаманних їм особливостей. Можна сказати, що *персоналізована та інституціоналізована складові – це два рівнозначних крила поведінки політичного лідера*.

Іншими словами, якщо “почет робить короля”, то справжній “король” завжди знайде можливість нагадати своєму “почту”, чиї саме плечі зігріває зшита ним мантия. Образно-символічне поняття “почет” має в політології різні визначення: під ним розуміють “найближче оточення лідера”, “команду односторонців”, “лобі”, “групи інтересів”, “коло послідовників”, “суспільство в цілому” (відома теза: “який народ, такі в нього й правителі”).

У марксистській теорії поняття “послідовники” асоціюється з поняттям класових інтересів. За ленінською концепцією, діяльність, соціальна поведінка політичних лідерів (“вождів”) означає поведінку “більш або менш

стійких груп (курсив наш. – В.С.) <...> найбільш авторитетних, впливових, досвідчених, виборних на відповідальні посади осіб”, котрі “управляють партіями”, що у свою чергу, “керують класами”, сукупність яких утворює суспільну “масу” [170, с. 23]. Сьогодні немає нестачі в різноманітних інтерпретаціях ідеології марксизму-ленінізму, проте, якщо підходити до її аналізу з неупереджених позицій, то, вочевидь, потрібно визнати доречність вищенаведеної думки про важливе значення для процесу політичного лідерства постійно діючого “ефекту групи, спільноти”.

Таким чином, можна зробити висновок, що *характеристика “персоніфікований суб’єкт політики”, яку прийнято вживати стосовно поняття “політичний лідер”, є до певної міри умовною*: вона відображає не що інше як діалектичну єдність категорій окремого і загального.

Безпосередній стосунок до розуміння методологічного смислу дихотомії “персональне – групове” в концепції політичного лідерства та визначення типів лідерської поведінки має усвідомлення того, у якому співвідношенні перебувають поняття “політичний лідер” і “демократія”. Останніми роками в працях вітчизняних політологів часто висловлюється думка, що “в умовах авторитаризму (тим більше тоталітаризму) політичне лідерство не існує” [335, с. 90], що “феномен лідерства <...> варто аналізувати у зв’язку з проявами демократизму, а не елітаризму, як це практикується в сучасних політологічних дослідженнях” [361, с. 64]. Більш м’яко формулює відповідне положення В. Горбатенко: “...за умов тоталітаризму й авторитаризму лідерів у сучасному загальнодемократичному розумінні (курсив наш. – В.С.) не буває, а є диктатори, номенклатура, бюрократія” [76, с. 48].

З нашого погляду, дійсно, потрібно вести мову про необхідність “демократичного наповнення” поняття “політичний лідер”, однак при цьому слід обов’язково робити деякі застереження.

У цілому “демократичний” аспект лідерства ґрунтується на теоретичній аксіомі про те, що політичне лідерство неможливе без таких

атрибутивних ознак, як: авторитетність, легітимність, суспільна підтримка. І справді, зв'язок між сучасним політичним лідерством та процесами демократизації очевидний, його неможливо і не варто заперечувати. Але, з іншого боку, суспільно-політична реальність, історія та зміст конкретно-наукових досліджень переконують, що подібний теоретико-методологічний акцент певним чином десонує з багатьма іншими питаннями лідерства, що не збігаються з ідеалами демократії.

По-перше, науковці наголошують, що політичне лідерство “існує скрізь, де є влада й організація” [273, с. 114], що це – явище, започатковане ще на “зорі історії людства”, воно “вічне, універсальне й неминуче <...>, загальноісторичне” [245, с. 22]. У зв'язку з подібними висновками, перед надто палкими прихильниками винятково “демократичного контексту” лідерства постає дилема: або, говорячи про визначних особистостей минулого, неодмінно намагатися оцінювати їхню діяльність мірками “демократизму”, а це навряд чи можливо, бо очевидно, що до цього часу історія, напевне, в однакових пропорціях породжувала політичних “героїв” і “антигероїв”; або взагалі не розглядати політичну діяльність, періоду, скажімо далеко не демократичної доби середньовіччя, в категоріях лідерства, що також треба визнати неправильним – хоча б тому, що для цього спочатку доведеться заперечити класичний внесок у дослідження феномену політичного лідерства, що його зробив видатний аналітик Н. Макіавеллі своєю працею “Державець”, а заодно також перекреслити здобутки так званої “макіавеллістської школи” в теорії політичного елітизму й лідерства (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) та багато інших визнаних концепцій. Якщо йти цим шляхом, то інакше як паплюженням науки його назвати важко.

По-друге, неупереджений погляд на історію та політику змушує визнати, що за певних обставин (специфіка історичної ситуації, маніпуляція суспільною свідомістю, кон'юнктура політичної боротьби тощо) високого рівня суспільної підтримки нерідко досягають зовсім не демократичні “корманічі”, котрі, однак, за всіма ознаками, які пропонує сучасна теорія

(насамперед за ступенем легітимності владного впливу на оточення), відповідають поняттю “політичний лідер”.

“Рафінованих” (ідеальних типів) політичних лідерів, як і “рафінованої” демократії, не існує. Сам лише факт конституційного закріплення демократичних інституцій та досвіду автономної політичної участі громадян ще не створює достатніх передумов для появи високолегітимного політика-лідера. І навпаки: наявність у політичному режимі авторитарних чи навіть тоталітарних рис автоматично аж ніяк не усуває можливості явища політичного лідерства. Головною детермінантою тут виступають конкретні обставини місця і часу.

Специфічним різновидом політичного лідерства наука визнає *політичний вождизм*. Ідеологія вождизму набула гіпертрофованого значення в гітлерівській Німеччині. Тут вона виявилася в політичній доктрині фюрерства (< нім. *der Führer* – вождь), що ґрунтувалася, зокрема, на ідеологічному постулаті: “Один народ, одна держава, один вождь” [349, с.13]. Вождиськими за своєю природою були також явища культу особи в політиці Й. Сталіна (< лат. *cultus* – шанування, турбота, поклоніння), “дуче” Б. Муссоліні (< лат. *ducis* – вождь, полководець), “великого керманіча” Мао Цзедуна та інших відомих в історії очільників авторитарно-тоталітарних режимів. Політичний вождизм у своїх крайніх формах є синонімом політичного диктаторства, оскільки в його умовах абсолютно неможливим є формування громадянського суспільства. Історія світової демократії неодноразово доводила безперспективність та згубність для суспільного поступу такого виду політичного лідерства, але, на жаль, це не усуває самого факту його існування.

По-третє, говорячи про легітимність як атрибутивну ознаку політичного лідерства, завжди треба її конкретизувати, розуміючи, що за своєю природою вона може бути дуже різною. І в цьому контексті загальнодемократичні механізми – це, хоча й дуже важлива, проте тільки одна з можливих підстав легітимації політичного лідерства, а отже, й

детермінації лідерської поведінки та способів взаємодії політичного лідера з суспільством.

Відомо, що факти – вперта річ. Вони нерідко “поправляють” теорію, особливо, якщо ця теорія надміру академічна, а політика, я відомо, наповнена парадоксами. Наведемо кілька сучасних прикладів, які ставлять під сумнів дуже привабливу, але дещо ідеалістичну тезу про те, що на статус політичних лідерів можуть претендувати насамперед політики, вирощені в “родовому гнізді” демократії.

Так, на думку багатьох фахівців, зокрема відомого російського політолога, наукового директора Інституту права та публічної політики В.Б. Пастухова, колишнього президента Росії В. Путіна справедливо звинувачують “в узурпації влади, потуранні авторитаризмові, утискуванні демократії, бюрократизації суспільного й державного життя” [243, с. 162]. Проте водночас окремі політичні аналітики намагаються довести, що Росія, “у якій сьогодні нема і не може бути демократії” [243, с. 172], об’єктивно зацікавлена в постійному політичному лідерстві В. Путіна, і саме його в 2008 р. необхідно було обрати на посаду президента втретє поспіль, змінивши заради цього відповідні норми федеральної конституції.

Дійсно, за соціологічними даними, “недемократичного” В. Путіна справжнім політичним лідером своєї країни визнає більшість російського суспільства. І це при тому, що, як вважають російські автори, “влада в Росії завжди виломлювалася за межі правового простору, і закон ніколи не був у нас надійною перепоною свавіллю. Навіть теперішній режим, що називає себе демократичним, у чомусь дивно нагадує своїх попередників. Специфіку цього режиму не передає жоден з термінів, які існують у сучасному політичному словникові, отож політологам доводиться винаходити нові: «виборна монархія», «демократура», «керована демократія»” [203, с. 104–113]. На виборах президента у березні 2004 р. Путін здобув підтримку 71,2% виборців, що взяли участь у голосуванні; водночас у майже 70% росіян

сформувалося переконання, що “порядок для Росії важливіший, ніж демократія” [286, с. 5, 6].

Інший “відступник від демократії” (як про те кажуть його політичні опоненти) – президент Білорусі О. Лукашенко, котрий, на думку деяких політологів, звів політичну систему країни фактично “до двох суб’єктів: вождь і народ”, зумів, однак, у березні 2006 р. втретє поспіль посісти найвищу посаду в державі за підтримки 83% виборців [286, с. 6; 287, с. 8].

Тенденція становлення авторитарних режимів спостерігається також у центральноазіатських країнах. Це, однак, безпосередньо не знижує рівня легітимності їхніх керівників. Президента Казахстану Н. Назарбаєва на посаду глави держави уперше було обрано наприкінці 1990 р. Через півтора десятиріччя, на президентських виборах у грудні 2005 р, за нього проголосувало понад 91% виборців, що забезпечило Н. Назарбаєву високі повноваження ще на семирічний термін [286, с. 8, 16].

Вищезазначене та інші подібні приклади, яких чимало знає історія, наводять на висновок, що пов’язувати явище політичного лідерства *в цілому та насамперед* з демократичними початками політичної поведінки, як мінімум, некоректно. Подібний методологічний підхід певним чином порушує науковий принцип історизму, звужує сутність самого явища, обмежує можливості типології поведінки політичного лідера, наприклад, за ознаками характеру взаємодії лідера з іншими суб’єктами політики або підстав його легітимності. На практиці така взаємодія може містити елементи як демократизму, так і бюрократизму, авторитаризму й популізму, співробітництва та навіть деякого примушування, але це жодним чином не може поставити під сумнів реальність існування політичного лідерства ні як суспільно-політичного інституту, ні в персоніфікованому вимірі. (До психологічних передумов діяльності лідерів-демократів ми звернемося в підрозділі 4.1).

Легітимність як ознака політичного лідерства є ключовим поняттям і при дослідженні дихотомії “формальний – неформальний лідер”. У найбільш

загальному розумінні, формальне лідерство означає набуте відповідно до легально-нормативних процедур право політичного суб'єкта виконувати в межах певної суспільної групи чи спільноти функції керівництва та управління (це об'єктивно створює для такого керівника потенційні можливості досягти статусу лідера, тобто поєднати в одній особі *службове становище і якість політичної поведінки*, однак подібне трапляється не завжди). Неформальне лідерство – це юридично не внормована, індивідуально-суб'єктивна здатність та вміння особи здійснювати визначальний вплив на оточення. Іншими словами, це статусно-достатня, легітимована якість політичної поведінки, яка може поєднуватися або ні з посадовим становищем суб'єкта.

Досить непросто визначити, який з двох компонентів – формальний чи неформальний – переважає в процесі легітимації особи як політичного лідера та, власне, надає їй такого статусу. Лише на підставі аналізу суб'єктної політичної поведінки, що виявляється в конкретних формах і типах групових та колективних взаємодій, та головно її наслідків (результатів) можна встановити співвідношення між формальними й неформальними аспектами політичного лідерства.

Неформальний лідер може досягти або й ні формального статусу, натомість формальне лідерство обов'язково підживлюється неформальними джерелами своєї легітимації. В останньому випадку, особливо, якщо суб'єктом лідерства є посадовець дуже високого (загальнонаціонального) рівня, скажімо президент країни, спостерігається тенденція до розбухання неформальних ресурсів влади, причому настільки, що вони в деякий момент за силою свого впливу починають домінувати над легальними, формалізованими повноваженнями. Унаслідок цього авторитет влади поступово починає переростати у владу авторитету. Виникає своєрідний *конфлікт між формальною і неформальною поведінкою лідера.* (Перший із зазначених типів поведінки детермінований публічною природою політичної влади, другий – ефектом взаємодії групових інтересів у політиці).

Цей конфлікт мусить бути вирішеним. Моральні вимоги у таких випадках зазвичай мало допомагають, а тому, якщо в політичній системі відсутні жорсткі інституціональні механізми стримування, то влада лідера, як правило, еволюціонує в бік авторитаризму.

Не випадково експерти зауважують, що не лише обсяг конституційних повноважень, а й “масштаби неформального впливу” колишнього президента України Л. Кучми “стали безпрецедентними для сучасної Європи”; така ситуація була детермінована переважно меркантильними інтересами оточення президента, на основі яких утворилися “кланові політико-економічні угруповання” [90, с. 36, 37].

Неформальний бік політичного лідерства може посилюватися й під дією інших обставин, наприклад елементами етнічної або релігійної легітимації влади. Між жорстким авторитаризмом (“авторитарною етнократією”) і політичним прагматизмом, але однозначно як приклад яскравого політичного лідерства, розвивалася політична кар’єра колишнього президента Союзної Республіки Югославії С. Мілошевича. Під час натовських бомбардувань Сербії влітку 1999 р. навіть політичні суперники С. Мілошевича заявляли: “Ми підтримуємо Мілошевича не через те, що ми його любимо, а через те, що ми серби” [81, с. 35]. Сам С. Мілошевич, попри те, що його президентські повноваження за конституцією були обмежені, казав: “Не суттєво, яку посаду я обіймаю. Для сербів я – свого роду Хомейні” [81, с. 34].

При авторитарних тенденціях влади неформальні елементи поведінки політичних лідерів проступають значно виразніше, ніж за умов ефективної демократії. Якщо при демократії наявність таких елементів не становить серйозної проблеми, то в умовах авторитаризму подібна ситуація набуває характеру суспільного протиріччя, яке влада та її ідеологи рано чи пізно змушені вирішувати. При цьому можуть застосовуватися різні способи, але методологія їх одна й та сама: це намагання легалізувати, юридично формалізувати “неформала”, тобто перетворити неформальні лідерські ролі в

нормативно-визначені, “підправивши” заради цього конституцію та інші закони. Головна мета таких новацій вмотивована зазвичай бажанням підтримати або й наростити рівень легітимності влади.

Наприклад, колишній президент Туркменістану С. Ніязов уніфікував сферу свого загального (необмеженого) політичного впливу (формального й неформального) тим, що обійняв фактично всі найвищі посади в державі: президента країни, голови Кабінету Міністрів, керівника вищого представницького органу – Народної Ради, голови Ради Старійшин, верховного головнокомандувача, голови Ради оборони і національної безпеки, начальника цивільної оборони, голови єдиної в країні Демократичної партії [286, с. 9].

Можна припустити, що за іншим сценарієм: не завдяки концентрації багатьох посад в руках однієї людини, а шляхом *харизматизації керівної посади* відбуватиметься процес владного поглинення неформального сегмента політичного поля в сучасній Росії, на якому до весни 2008 р. як президент країни домінував В. Путін. Судячи з усього, означений сегмент дійсно є дуже серйозним і небезпечним для Російської Федерації, оскільки тамтешні експерти ще за два роки до обрання нового президента Д. Медведева висловлювали думку, що в разі, якщо президентство В. Путіна не буде продовжено на третій термін, то це може “перетрусити всю країну” [243, с. 162]. І причина такої небезпеки полягає в тому, що В. Путін як політичний лідер “займає те становище, де люди не належать собі”, він “не може піти з влади, а тільки відійти від неї”; президент в Росії “більше ніж президент. Він головний олігарх “імперії” навіть, якщо сам нічим не володіє”, і навіть не обіймаючи президентську посаду В. Путін “зможе управляти державою з «політичного підпілля»” [243, с. 162, 168, 169], тобто зберегти під своїм контролем чималий простір для неформальної лідерської поведінки, яка однозначно вступатиме в конфлікт з діями офіційної влади. Такими є прогнози. Можливо, що вже недалеке майбутнє покаже, чи насправді існують підстави для подібних передбачень.

Одна з найбільш загадкових і невловимих якостей лідера, його поведінки визначається поняттям “харизма” (< грец. *χάρισμα* – милість, Божий дар; особливе обдарування, інтелектуальна, духовна та інша винятковість особистості, завдяки яким ця особистість має надзвичайну популярність, викликає захоплення, має владу над іншими). До сьогодні жодному вченому не вдалося аргументовано пояснити сутність зв’язку, що поєднує цю особливу людську властивість з процесом здійснення політичної влади. Напевне, до кінця зрозуміти подібну залежність неможливо, оскільки в даному випадку предметом наукового аналізу одночасно постають два дуже несхожі начала людського буття: з одного боку, те, що давні греки вважали “божою благодаттю, вищим даром”, у який можна тільки вірити і не намагатися раціонально пояснити, а з іншого – прагматизм, доцільність, фактичний результат – те, що визначає головну сутність політичної діяльності, заснованої на раціональному розрахунку й системних діях, словом – на “практичній мудрості”, про яку казали давні греки, або *юриспруденції*, у тлумаченні давніх римлян (< лат. *jus, juris i prudentia* – розсудливість, розважливість, передбачливість).

Залишимо за межами нашої уваги дискусії з приводу того, “яке підґрунтя в харизмі переважає”: релігійно-містичне, психологічне, культурологічне чи технологічне, харизматиком треба народитися чи можна стати і т. ін. Ми не заперечуємо таких понять, як: “харизматичне лідерство”, “лідер-харизматик”, “політична харизма” тощо, але вважаємо, що вони *не створюють підстав для висновку про існування специфічного (харизматичного) типу політичної поведінки. Політична харизма – явище не персонально-поведінкове, а продукт суспільної (масової) свідомості. З цієї тези випливають такі положення:*

1. Політична харизма, на відміну від релігійної, заснованої на вірі, формується на основі *довіри* суспільства до вчинків політика, тобто харизма є явищем похідним від змісту суспільної свідомості, це скоріше сукупний *результат* політичної поведінки лідера, а не її окремий тип. Лідер стає

харизматичною особою завдяки тим, хто йде з ним і за ним. Суспільні уявлення про його авторитет зростають настільки, що ті, хто повірили у свого лідера, починають наділяти його певними надлюдськими можливостями.

2. Співвідношення лідерської харизми та легітимності політичної влади у процесі їх зародження та розвитку може виявлятися в кількох варіантах:

а) персональна харизма з'являється як наслідок (елемент) високої легітимності владних інституцій, котрі, таким чином, заслужено набувають свого “людського виміру”;

б) навпаки, легітимність формується на основі попереднього входження у владу харизматичних осіб – “символів суспільної надії”;

в) обидва явища співіснують одночасно.

Якщо ж простежувати зворотній шлях, коли знижується ступінь і першого, і другого, то, як правило, можна помітити, що суспільство спочатку розчаровується в лідерах-харизматиках, а потім переносить своє незадоволення на інститути влади, які ті представляють. Цю обставину, напевне, можна пояснити специфікою масової свідомості, яка не піднімається вище побутового й емпіричного рівнів та живиться переважно відчуттями і настроями, отож від довіри до зневіри відстань буває досить короткою, щоб її пройти нерідко вистачає простих емоцій. Скинути з п'єдесталу своєї свідомості вчорашнього кумира виявляється значно легше, ніж намагатися раціонально осмислити закони функціонування влади як такої та політичної системи в цілому.

3. Бажання харизматизувати політику більшою мірою народжується в умовах панування особливих соціально-психологічних настроїв, депресивних станів суспільства, коли яскрава особистість починає сприйматися масовою свідомістю як чи не єдине джерело позитивних емоцій серед суцільно-негативних реалій життя. Крім того, поява “нових людей” (за висловом К. Маркса, “винайдення великих людей міфологічною силою народної фантазії”) дає змогу суспільству на деякий час звільнитися від тягаря

деприваційних настроїв, що загрожують вилитися в масовий безлад, політичний екстремізм. *В особі харизматизованого нею політичного лідера певна частина суспільства підсвідомо матеріалізує власні почуття незадоволення й протесту і тим самим неначе доручає лідеру-харизматику їх реалізувати від свого імені.*

4. Ефект харизми виникає непросто, але не менших зусиль вимагає його підтримання. Особливістю харизматичного лідерства є необхідність збереження емоційно-психологічного зв'язку лідера зі своїми послідовниками, він має їм постійно подобатися. Для досягнення цієї мети застосовується широкий арсенал засобів – раціональних (суспільно корисних) та ірраціональних (маніпуляційних). Але навіть у сприятливому для суспільства варіанті харизма містить небезпеку *посиленої символізації поведінки лідера*. Перед загрозою втратити власний харизматичний образ політики починають балансувати на межі дійсного лідерства та популізму й політичного нарцисизму, що є нічим іншим, як ознаками псевдохаризми.

У цілому правильно вважати, як про це пише А. Пахарєв, що “сильні лідери демонструють здатність протистояти внутрішньому і зовнішньому тиску, не дозволяючи перетворити себе на маріонетку, політичний флюгер” [245, с. 29]. Та все ж... Поведінка конкретного лідера – це лише тактична ланка (нехай часом і досить потужна) в складній, стратегічній системі суспільної взаємодії, якою власне і є політична сфера, тому результати такої взаємодії далеко не завжди визначаються силою “хребта” окремого політика.

2.2. “Елітарність” політичної поведінки

Поняття “політична еліта”, попри те, що воно активно увійшло до суспільно-політичної лексики лише на початку ХХ ст., за широтою змісту та кількістю наукових інтерпретацій його сутності, мабуть що, можна порівняти з поняттям “політична влада”. І це не дивно, оскільки від часу виникнення політики і до сьогоденного етапу розвитку людської цивілізації ці два

явища не існують одне без одного. Політична еліта є однією зі своєрідних форм політичної влади, ідеологічним та організаційним вираженням її змісту.

Проблеми політичного елітаризму досліджують за допомогою властивого їм методологічного арсеналу представники багатьох наук: політологи, соціологи, психологи, історики, культурологи, філософи, фахівці в галузі етики й естетики, конституційного права й державного управління.

Сучасна політологія найбільш сформованими теоріями політичних еліт визнає такі:

– *макіавеллістську* (підкреслює значення видатних особистих якостей представників еліти, неминучість утворення останньої та її привілейованого становища в суспільстві);

– *ціннісну* (розглядає еліту як найбільш цінний елемент соціальної системи відповідно до певного етапу розвитку суспільства);

– *демократичного елітаризму* (вбачає за елітою головну роль гаранта високої якості складу політичного керівництва, обраного населенням);

– *плюралістичну (функціональну)* (доводить, що в суспільстві одночасно існують багато еліт залежно від різноманіття соціальної структури, наявності так званих “материнських груп” (груп інтересів) – професійних, регіональних, релігійних, демографічних тощо, а також від кваліфікаційної підготовленості індивідів до виконання певних керівних ролей у різних сферах суспільного життя);

– *ліволіберальну* (наголошує на неоднорідності складу владної еліти, яку утворюють вихідці з вищих соціальних верств (власне політики, держслужбовці, бізнесмени, військові), котрих об’єднує близькість соціального статусу (керівні посади), володіння значними ресурсами впливу та спільна зацікавленість у збереженні свого привілейованого становища, що дає змогу маніпулювати свідомістю громадян та управляти масою населення фактично безконтрольно) [273, с. 101–107].

Варто зауважити, що науковий інтерес до теми політичного елітаризму в дослідній літературі дуже часто супроводжується виразним ідеологічним

підтекстом, оскільки від особливостей тлумачення поняття “політична еліта” та взагалі від визнання або заперечення об’єктивної закономірності існування цього явища в суспільстві залежить формування принципових уявлень про політику й політичну владу в цілому та її носіїв. З іншого боку, елементи аналізу явища політичного елітаризму наявні (різною мірою, в різній інтерпретації та з різними висновками щодо його суспільної важливості) у багатьох ідеологіях [86, с. 368–369] (навіть якщо про це поняття вони безпосередньо не згадують) – консервативній, ліберальній, соціал-демократичній, марксистській, націоналістичній, фашистській.

Вплив зазначених обставин позначається на характері та результатах наукових досліджень двояко.

З одного боку, виникають передумови для корегування й критики окремих теоретичних підходів щодо вирішення проблеми. Наприклад, концепція плюралізму еліт, заснована на ліберальних постулатах “флюїдності” і “мінливості” відносин влади, твердженні про відсутність чіткої соціальної диференціації між елітою і масою, заперечує невідворотність дії сформульованого Р. Міхельсом в межах “макіавеллістської школи” “закона олігархічних тенденцій”, а марксистська ідеологія і наука, що базується на ідеях економічного й соціального детермінізму (відома теза марксизму: політика – це концентроване вираження економіки й класових інтересів), взагалі відкидає науковий смисл поняття “політична еліта” й певним чином підтримує ліволіберальні концепції, які містять критику соціального й корпоративного егоїзму, що завжди властивий владній верхівці класових суспільств.

З іншого боку, неминуче зближення науки та ідеології в різноманітних концепціях політичного елітаризму, крім впливу на зміст суто теоретичних положень, створює також особливу небезпеку для практичної політології, предметом якої є аналіз та оцінювання поведінки, характеру дій конкретних політичних сил, що утворюють поняття “політична еліта” та претендують на

лідерські ролі в суспільстві й керівні позиції в інститутах влади. А ці дії буває досить важко асоціювати з поширеним поняттям “еліта”.

Попередньо висловимо кілька загальних міркувань стосовно змісту самого поняття “політична еліта”. При цьому ми не прагнемо сформулювати повноцінне визначення політичної еліти, а пропонуємо звернути увагу лише на ті аспекти, що мають безпосередній стосунок до поведінкових особливостей еліт.

Перше. У фаховій літературі під політичною елітою, як правило, розуміють певну групу (“групу осіб”, “групу людей” або “сукупність груп”) [92, с. 298; 62, с. 257; 273, с. 108; 387, с. 182]. На нашу думку, у цьому випадку в значенні узагальнюючого краще послуговуватися терміном “суспільна верства”, оскільки поняття групи передбачає деяку сталість складу або обмеженість, котру в принципі можна кількісно визначити. Що ж стосується політичної еліти, то принциповою є обставина, на яку звертають увагу фахівці, що еліта – це “утворення, яке операціонально не фіксується. <...> Це – сукупне породження всіх процесів політичної життєдіяльності суспільства” [334, с. 31]. Визначення “група” прийнятне стосовно якогось окремого сегмента (частки) політичної еліти як окреме в загальному.

Друге. Політичну еліту з урахуванням сучасних тенденцій ускладнення соціальної стратифікації суспільства та усталення процедур демократичного формування влади навряд чи доцільно визначати як “частину правлячої соціальної верстви (класу)” [62, с. 257] або як “верхівку панівного класу” [262, с. 288]. Без сумніву, неможливо заперечити класові інтереси в діяльності політичних еліт, але, якщо для теоретичного визначення еліти за базові ознаки брати характеристики “правляча/панівна”, то в цьому разі важко уникнути неправомірного звуження предмета дослідження, оскільки, наприклад, при класифікації політичних еліт за методологічними рамками цього поняття опиняються такі типи еліт, як “опозиційна”, “неформальна”, “контреліта” тощо, тобто *суб’єктивно обмежуються можливості здійснення типології політичної поведінки еліт.*

Третє. Справедливо кажучи про еліту як про “меншість суспільства”, деякі автори в один ряд з цією ознакою ставлять характеристики: “вузька”, “замкнена”, що, на наше переконання, потребує смислового уточнення. У контексті наведених визначень принципово важливо вживати корегувальний термін “відносно” (“*відносно* вузька/замкнена”). Підстави для цього ті самі, що й у випадку зі співвідношенням понять “група осіб” – “суспільна верства”; адже поняття “еліта” не є інституціонально окресленим, воно здатне відобразити дуже різні за масштабами соціально-політичні явища, до того ж, як відомо, існують різні способи формування еліт у межах дихотомії “закриті (гільдійні) – відкриті (антрепренерські)”. Якщо можливий і діє відкритий варіант функціонування системи, то, очевидно, не є логічним вживати стосовно еліт узагальнений термін “замкнена”.

Безперечно, властивістю будь-якої еліти є *корпоративно значущий тип політичної поведінки*, однак з цього не випливає, що визначення “замкнені/закриті” слід розглядати як загальну (родову) ознаку політичних еліт, що відрізняє її від решти суспільства. У подібних випадках має йтися не про явище в цілому, а про *один із можливих типів еліт*.

Замкненість політичних еліт є передумовою формування та іманентною рисою відносин влади за авторитарних і тоталітарних режимів, а також жорстких варіантів не-республіканських форм правління. У подібних суспільствах вузькокорпоративні інтереси владної еліти відіграють роль головного мотиву її політичної поведінки. Вони можуть забезпечити такій еліті тимчасові успіхи в її політичних амбіціях і навіть сформувати певне коло її конститuentів серед різних верств суспільства, але з часом неодмінно стає очевидним, що “елітна замкненість” деформує сутність політичної еліти як суспільного явища, перетворює на відокремлену правлячу касту (клан), номенклатуру, партократію тощо.

Четверте. Вважаємо, що до переліку головних якостей, які сучасна наука враховує при визначенні поняття “політична еліта”, а саме: особливий соціальний статус, ціннісна значимість, висока кваліфікаційна підготовка,

обіймання вищих керівних посад, здатність приймати владні рішення, привілейованість тощо, обов'язково потрібно додавати характеристику *інтенсивності* політичної діяльності еліт. Це дуже важливо, оскільки за своєю сутністю політичні еліти, щоб зберегти свій соціальний статус, зобов'язані *постійно* демонструвати лідерські якості, акумулювати суспільні настрої, бути каталізатором і керівником найважливіших політичних процесів. Така діяльність має супроводжуватися *підвищеною* ініціативністю, мобільністю, динамізмом, *неперервністю* творчих зусиль, що відповідають об'єктивним потребам суспільства.

Отже, політичну еліту треба визначати, окрім іншого, як частину (верству) суспільства, що демонструє *найбільш активну політичну поведінку, спрямовану на суспільно значущий результат*.

На певних етапах життєдіяльності суспільства політична еліта може втрачати суспільну активність з різних причин внутрішнього і зовнішнього характеру, але в усіх подібних випадках наслідки бувають однаково деструктивними і для суспільства, і для самої еліти: поступово в її середовищі починають виявлятися процеси застою й деградації – організаційної, інтелектуальної, ціннісної, навіть морально-етичної. Якщо розвиток таких явищ не вдається вчасно зупинити, то в суспільстві виникає ситуація “дефіциту елітності”, що загрожує фактичним зникненням на той чи інший проміжок часу самого явища політичного елітаризму, хоча політичне життя при цьому може формально зберігати всі свої атрибутивні ознаки. На прикладі української політичної історії подібну тенденцію простежував В. Скуратівський, який назвав її “історичною ритмікою українських еліт”. Залишаючи за межами дискурсу питання стосовно визначення автором хронологічних меж окремих періодів, повністю погоджуємося з його думкою про те, що для політичної еліти суспільства конче необхідними є “постійність активного буття” та “неспазматичний режим діяльності” [313, с. 19].

П'яте. Важлива особливість політичної еліти (значно більшою мірою, порівняно з іншими суб'єктами політики) полягає в тому, що з її діяльністю

завжди пов'язані *найбільші очікування населення*. Це означає, що навіть за умови розвиненості громадянського суспільства в кінцевому рахунку саме від ефективності дій політичної еліти залежить настання суспільно значущого й корисного результату. І що дуже принципово: цей результат має бути максимально передбачуваним, науково прогнозованим. Зрештою, моделювання та об'єктивація за допомогою сукупного ресурсу суспільства інноваційної реальності й визначає головне соціальне призначення політичних еліт.

Таке розуміння сутності елітаризму вимагає *особливо прискіпливого й критичного аналізу та оцінювання політичної поведінки еліт на всіх стадіях політичного процесу саме під кутом зору її суспільно корисної результативності (перспективності)*.

З попередньої тези випливає інша: в суспільно-політичних процесах, незалежно від їх конкретно-ситуативних форм, *поведінка політичних еліт завжди має більш стратегічне, аніж тактичне значення*. Однак суттєві недоліки поточної політики можуть виявлятися в тому, що конкретні політичні гравці, котрі вважають себе належними до елітної частини суспільства, нерідко знецінюють зміст політичної стратегії, принижують її до рівня мало потрібних суспільству тактичних перемог один над одним, або ж навпаки: наввипередки поспішають звести досягнуті ними окремі ситуативні успіхи в ранг незаперечних ознак свого особливого політичного покликання. (Розглядові цих питань присвячені підрозділи 3.4 і 3.5).

Серед *детермінант* політичної поведінки еліти варто підкреслити роль тих, що найтісніше пов'язані зі змістом самого цього терміна, точніше з його специфічним мовно-семантичним відтінком (< франц. *élite* – відбірне, найкраще < лат. *eligo* – вибирати, обирати). У політологічній лексиці нелегко відшукати наукову категорію, яка б володіла такою самою “магічною” силою, як “політична еліта”.

Під непереборним враженням від привабливості слова “еліта” перебувають не лише самі політики. У полон “елітарної магічності”

потрапляє й значна частина суспільства. Від нав'язливого впливу цього поняття непросто абстрагуватися навіть дослідникам, попри їх прагнення до неупередженого аналізу політичних реалій. Висловимо думку, що поняття “політична еліта” є, якщо так можна сказати, одним із найбільш незручних для політологічного вжитку. І не стільки через його багатозначність, стереотипність, скільки через очевидну суперечність між його позитивним мовно-семантичним змістом, наперед визначеним теорією, та необхідністю застосування цього поняття при оцінюванні поведінки конкретних політичних суб'єктів, яка далеко не завжди відповідає уявленням про елітність.

Дослідникам проблем політичного елітаризму до певної міри вдається позбавитися вищезазначеної “лінгвістичної” залежності двома шляхами: або вдаючись до протиставлення еліті антонімічних понять на зразок: “ерзац-еліта”, “квазі-еліта” [144, с. 187–188; 189, с. 21] – для позначення стану *імітації* елітарної ролі, або повсякчас наголошуючи, що науковий політологічний аналіз передбачає не морально-етичний, а ціннісно-нейтральний, функціонально-управлінський, критерій політичного елітаризму, коли еліта розуміється як “група людей, що реально володіє найвищою владою і має можливість використовувати ресурси суспільства для реалізації своїх інтересів” [273, с. 98; 344, с. 91, 92].

Однак, як було показано вище, такий підхід до визначення політичної еліти не є бездоганим. З іншого боку, у який би спосіб деякі науковці не намагалися довести другорядність аналізу ціннісно-етичних аспектів політичного елітаризму, зробити це неможливо з кількох причин:

1) політична еліта не просто володіє найвищою владою чи бореться за неї на всіх владних рівнях (центральному, регіональному, місцевому), вона також формує систему суспільних цінностей, *ідеалів* та вносить їх у масову свідомість. (Тут ми не торкаємося питання про псевдо-ідеали та маніпуляційні технології. Йдеться в цілому про соціальну функцію еліт). У такій ролі еліта постає носієм політичної філософії суспільства, його

стратегічним керівником, що має забезпечити стан, який масова свідомість асоціює саме з поняттями “кращого”, “благодатного”, “добірно-позитивного”.

Таким чином, суспільство, пов’язуючи з найактивнішою в політичному відношенні верствою населення свої найбільші очікування, саме прагне набути, так би мовити, “сукупного елітарного статусу” – вищого рівня розвитку. І в цьому процесі своєрідної елітаризації воно рано чи пізно, більшою чи меншою мірою, але обов’язково починає з посиленою вимогливістю оцінювати свою політичну еліту, прагнучи розширити завузькі для суспільної свідомості межі таких визначень, як “ціннісно-нейтральна” та “функціонально-управлінська”. Не випадково, в контексті політичного елітаризму часто з’являються визначення: “інтелектуальна”, “інтелігентська”, “культурна”, “патріотична” тощо;

2) суспільство постійно спостерігає за *публічними діями* політичної еліти. Більшість населення цікавлять у першу чергу не тонкощі інституціонального механізму розподілу влад та посадові чи рольові функції певних осіб. Громадяни насамперед психологічно реагують на той чи інший *тип політичної поведінки* представників еліти. Не є також секретом, що самі можновладці та ті сили, що намагаються здобути політичну владу, дуже часто використовують можливості саме такого – емоційно-психологічного – механізму взаємовідносин між політичною владою й суспільством. Найяскравішим у цьому плані прикладом є виборчі кампанії, коли всі політичні гравці намагаються продемонструвати перед виборцями властиву начебто “саме їм” “елітну” поведінку, побудовану за принципом: “я є зразок, роби, як я”;

3) поняття “елітна політична поведінка” через неможливість встановлення чітких критеріїв його визначення позбавлене будь-якого практичного смислу, однак у масовому сприйнятті, свідомо чи підсвідомо, люди оцінюють публічну поведінку представників політичної еліти не інакше як в категоріях етики й моралі (“цей політик гарний/кращий, той –

поганий/гірший”). Якщо ж поведінка еліти перестає відповідати цим критеріям, тобто в очах громадськості нівелюється її суспільно-етична цінність, то разом з цим термін “елітність” втрачає сенс і в ролі політологічної характеристики вищих рівнів політичної влади.

Отже, поняття “еліта” є наскільки привабливим, настільки й аморфним, умовно-абстрактним та малозмістовним у строгому політологічному значенні (з погляду інституціоналізації політичного процесу й типології поведінки політичних суб’єктів). Але парадокс полягає в тому, що воно аж ніяк не належить до “нейтрально-описових” термінів суспільствознавства, а навпаки, через свою “незручність” вимагає до себе вкрай уважного й обережного ставлення. У ньому відображається не лише протиборство владолюбних амбіцій різних політичних сил, а й особливості та суперництво їхніх ідеологій, явище соціальної міфології та змодельований елітою (але неусвідомлюваний широким загалом) процес перетворення політичних міфологем в ідеологію;

4) ще наприкінці XIX ст. один з основоположників теорій еліт Г. Моска звертав увагу на співіснування в явищі політичного елітаризму двох тенденцій – аристократичної та демократичної. Шальки терезів у цьому “зустрічному русі” схиляються то в один, то в інший бік, але незмінним залишається те, що навіть у суспільствах розвинутої демократії, нехай і не такою мірою, як при авторитаризмі, еліта неодмінно виробляє *елітарну самосвідомість*, вважає сама себе особливою верствою, що покликана керувати усім суспільством. Ця обставина суттєво впливає на *мотивацію політичної поведінки* еліти, помітно позначається на характерові відносин між її окремими групами та між елітою й суспільством.

Практичним наслідком посилення елітарної самосвідомості можна вважати, зокрема, явище “елітократії”. На думку російського науковця О. Старостіна, воно означає “не тільки в традиційному розумінні політично-владну та політично-управлінську концентрацію значного потенціалу й ресурсів впливу на суспільство в руках еліт, але й прагнення еліт до

виділення та відокремленого існування в усіх основних сферах соціального буття: виділення особливих зон (що перебувають під особливою охороною) та видів житла, іншого виду транспорту і траєкторій пересування (дорогі автомобілі, бізнес-клас у громадському транспорті, урядові та платні траси тощо), засобів зв'язку, “свої” магазини, система сервісу, дозволя й відпочинку, “свої” правила поведінки й моралі, “своя” правова система та ін.” [319, с. 49].

Без сумніву, елітарна самосвідомість при всіх політичних режимах, хоча й різною мірою, “роз’їдає” “ціннісно-нейтральний” статус еліти, породжує проблему невідповідності між її суспільним призначенням та егоїстично-корпоративними інтересами і потребами, а зовнішні обриси поведінки еліти часто виявляються як особливий вид гротескової естетики – *нарцисизм*. Цей термін не належить до політологічних категорій, однак точно вказує на одну з найпоширеніших серед політичних еліт та окремих політичних лідерів “хвороб”, що додають своєрідної оригінальності до типології їхньої поведінки, на відміну від інших учасників політичного життя.

Еліти володіють здатністю шляхом містифікації та сакралізації своєї діяльності створювати власний “елітарний” образ та активно прищеплювати його громадській свідомості. Як зазначає А. Федоров, “не хто інший як сама еліта є джерелом пропаганди своєї елітарності: йдеться про політичний чи науковий істеблішмент, чи про володарів дум на ниві художньої творчості й засобів масової інформації, проблема елітарності все одно залишається нарцисичною, тобто проблемою високої самооцінки та позитивної самоназви групи осіб, що проживає в безпосередній близькості до осередків влади та бере (чи прагне взяти) участь в управлінні суспільством, у виробленні його ідеологічних стратегій” [347, с. 20].

Жоден інший суб’єкт політики не може змагатися з елітою в бажанні та вмінні штучно створювати власний суспільно привабливий образ. Особливо це вдається елітам, яких В. Парето називав “лисицями”. Саме цей тип еліти,

на думку М. Головатого, домінує в сучасній Україні. “Лисиці” є майстрами політичної мімікрії, обману, ведення політики шляхом маніпуляцій, хитрощів тощо. Для них “вигідніше гратися в політику, аніж працювати в ній в інтересах не лише власних, але й держави” [71, с. 43, 46]. За оцінками багатьох дослідників, слабка внутрішня інтеграція вітчизняної еліти, притаманні їй непотизм, клієнтелізм, трайбалізм, надмірна персоніфікація, мітинговий демократизм, маргінальність тощо провокують появу “умовних”, “шахраюватих” лідерів, що призводить до суспільної нестабільності, “імітації” та “симуляції” модернізаційних реформ в Україні [Див.: 144, с. 188; 213, с. 20; 229, с. 85].

Для сучасного рівня розвитку людської цивілізації політична елітарність є об’єктивним явищем, неодмінним чинником управління суспільними процесами. У цьому плані відмінності між різними країнами полягають у способах формування еліт, рівневі їх аристократизму чи демократизму, закритості чи відкритості, конкретно-історичних завданнях, які вони покликані виконувати, тощо. Спільним, однак, є те, що існування ефективної еліти, яка здатна забезпечити суспільний поступ, становить один з найважливіших елементів у системі національних інтересів.

На основі цієї суспільно-об’єктивної потреби в політичній еліті з’являються суб’єктивні можливості для *спекулятивної політичної поведінки*, які вона використовує залежно від рівня своєї політичної культури. Моментом такої спекуляції є, зокрема, спроби з боку еліт ототожнити дві різні, не завжди, а то й далеко не адекватні, системи політичних цінностей: власну, корпоративно-усвідомлену, та загальносуспільну, державно-національну. Таким чином відбувається підміна державного інтересу елітарно-груповим, що вміло маскується під поняття типу “стратегія національного розвитку”. Подібні містифікації особливо часто народжуються в перехідні (біфуркаційні) періоди, але за умов швидкоплинності сучасного політичного процесу у своїх сталих формах існують, як правило, недовго, звільняючи місце іншим.

У політичній поведінці еліт, поряд з кон'юнктурністю політичних гасел, їх соціальною активністю, схильністю до імітацій, нарцисизмом тощо, органічно виявляється і їх *стійко-консервативна*, пріоритетна мета, потужний ресурс, мотиваційна домінанта поведінки, а саме: *забезпечення власної стабільності та безпеки*. Як вважає російський дослідник Д. Фельдман, “саме в збереженні свого панівного становища полягає її (еліти – В.С.) корінний інтерес, що є одним з найважливіших елементів у системі національно-державних інтересів” [344, с. 93].

Зазначена обставина відчутно впливає, зокрема, на характер *міжелітних відносин*. Їх можна представити в таких теоретичних моделях:

1) рівносильні еліти вибудовують свої стосунки за циклічною моделлю “конкуренція – конфлікт – компроміс – конкуренція – конфлікт... і т.д.”;

2) слабші/“старі” (неактуальні) еліти мають небагатий вибір: або відкрито чи за характером своєї поведінки приєднатися до сильнішої сторони з метою зберегти хоча би видимість своєї присутності на політичному олімпі, або намагатися боронити власний суверенітет “до кінця”, вичікуючи на “свій шанс”, проте водночас піддаючись ризику непомітно для суспільства загинути “смертю героя” на полі політичного суперництва. (До речі, одного разу У. Черчілль з притаманною йому дотепністю так висловився щодо політичної смерті: “Політика майже так само захоплива, як і війна. Їй так само небезпечна. На війні вас можуть убити лише один раз, у політиці – неодноразово” [364, с. 21]).

За першою вищенаведеною моделлю міжелітних відносин, крім позитивних результатів (політична стабільність, створення конструктивних парламентських коаліцій тощо), негативними виявами процесу бувають: цинізм, фарс, активне маніпулювання громадською свідомістю, компрометування базових суспільних цінностей (як це, на жаль, мало місце у випадку з “Універсалом національної єдності” від 3 серпня 2006 р.; див. детально у підрозділі 3.5). У другому випадку політичний негатив може виявлятися в психології підданства, статусі “меншого брата”, в морально-

етичних категоріях “зрада”, “ренегатство”, у гальмуванні модернізаційних процесів – причиною цього може стати, наприклад, високий рівень живучості в організмі “нової” (чи новосформованої) еліти консервативних елементів “старої” еліти.

Цікавим об’єктом для політичної аналітики є також модель взаємодії еліт, що представляють різні країни. Так, деякі науковці небезпідставно зазначають, що, починаючи з перших років незалежності, в українській еліті склалася стійка схильність до підпорядкування процесам, що розвивалися в Росії. Вітчизняні можновладці не мали досвіду найвищого державного управління, що був тоді конче необхідний. Через це “часто рішення приймалися за московськими взірцями, а не відповідно до національних інтересів. <...> спостерігалась певна уповільненість у багатьох діях влади. Російська еліта не мала такої вади” [308, с. 164–165].

Проте еліти обох країн – Росії і України – незважаючи те, що кожна з них має власні інтереси, єднала спільність походження: вони на 70–80% склалися з представників колишньої радянської номенклатури (компартійних і комсомольських функціонерів) [308, с. 163–164], а це породжувало необхідність вирішувати схожі в принципі завдання: усунення загрози своєму владному статусу внаслідок зростання впливу внутрішньої опозиції. Російські політологи зауважують, що з цією метою на теренах СНД виникали численні “об’єднавчі проекти”, змістом яких були різноманітні компроміси (вигідні фінансові кредити, угоди про економічні поставки за внутрішніми цінами, розрахунки за допомогу політичними деклараціями, воєнними базами, природними ресурсами чи ласими шматками власності). Однак політичні кризи (так звані “революції”) 2004–2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизстані продемонстрували марність сподівань пострадянських правлячих еліт на “ефективну допомогу з боку генетично й соціально близьких союзників”. Очевидно, що попередня модель міжелітного “зовнішньополітичного співробітництва національних еліт (а точніше,

взаємної страховки статусу політичного керівництва) вичерпала свій потенціал” і останніми роками переживає глибоку кризу [344, с. 94].

Отже, специфічними рисами поведінки політичних еліт є, зокрема, такі:

1. З погляду пріоритетності загальносуспільних інтересів відносно корпоративних, політичні еліти є виразниками особливої соціальної функції. Але її виконання дається елітам непросто. Для політичних еліт не властиво потерпати від власного “комплексу неповноцінності”. Інакше вони втрачають політичну активність як одну зі своїх найважливіших ідентифікаційних ознак. Самокритика не є відмітною рисою поведінки еліт, вона становить надзвичайно рідкісний виняток в ситуаціях внутрішньо- чи міжелітної взаємодії і конкуренції. Самокритика еліти виглядає благородно, але, з іншого боку, є ризикованим заняттям: тоді “найкраще” визнає, що насправді воно не є єдино правильним, а значить, може бути замінене на щось інше. Лише цього й чекають політичні опоненти. Отже, правилом поведінки еліт є не самокритика, а забезпечення високого рівня самооцінки в структурі елітарної свідомості, що доречно підживлюється “магією” самої назви цього суб’єкта політики.

2. Політичну еліту можна образно назвати “політичним канатохідцем”, оскільки особливість її поведінки полягає в необхідності підтримувати рівновагу свого суспільного становища за рахунок постійного балансування між двома однаково небезпечними та дивним чином спорідненими крайнощами: гіпертрофованою психологією політичного месіанства та корпоративним егоїзмом. Перша складова передбачає підвищену відповідальність перед суспільством, крайнє напруження ідеологічних, теоретичних та організаційно-практичних зусиль, а також містить ризики популізму й політичного нарцисизму. Друга крайність небезпечна провокуванням суспільно-політичної нестабільності та делегітимацією влади. У діапазоні політичних взаємодій між зазначеними полюсами й формується сукупний результат діяльності політичних еліт.

2.3. Масова політична поведінка й поведінка “маси”

Перш ніж перейти до основного питання цієї частини нашого дослідження, зробимо декілька методологічних зауважень загального характеру.

Дослідження динаміки політичних процесів висуває перед науковцями вимогу більш чітко вирізняти ті риси соціальних фактів і явищ, форм і типів поведінки політичних суб'єктів, які обов'язково потребують врахування сутнісних відмінностей між ними за такими структурно-класифікаційними параметрами наукового аналізу, як загальне (або спільне), особливе (окреме) та одиничне (індивідуальне).

Відхилення від зазначеної методологічної вимоги нерідко призводить до підміни понять та спотворення їхніх справжніх значень. Таке, приміром, трапляється, коли кілька суб'єктів політики згадуються в одному синонімічному ряді, як кажуть, “через кому”, що не завжди буває виправданим, оскільки в подібних випадках однаковими поведінковими рисами можуть бути автоматично наділені суб'єкти, далеко не завжди однорідні за формою та функціями. А це означає розбіжності з логікою дослідного дискурсу й по суті спричинює фальсифікацію реальних фактів.

Інший бік подібної методологічної помилки полягає в тому, що властивості, які є типовими (загальними) для одного суб'єкта, автоматично, в повному обсязі, “приписуються” іншому суб'єктові, у якого вони реально виявляються лише як окреме або навіть одиничне. Буває й навпаки, коли якась особлива якість, котру слід розглядати не більше ніж складову, переноситься як узагальнююча характеристика на увесь об'єкт дослідження. Зрозуміло, що це так само послаблює доказовість та наукове значення теоретичних положень.

Багато сучасних наук, крім власне політичної, – соціологія, психологія, історія, антропологія, етнологія, кримінологія, конституційне право тощо – використовують велику кількість термінів, утворених від слова “маса”. У

руслі проблематики політичної поведінки часто вживаються такі поняття, як: “масова поведінка”, “поведінка маси/мас/натовпу/юрби”, “масові рухи”, “масові форми політичної поведінки/участі”, “масова політична участь”, “масові публічні акції”, “масові громадсько-політичні акції/виступи/дії/заходи”, “масове безладдя/заворушення” й т. ін.

Немає особливої потреби продовжувати цей перелік, позаяк проблема, що є наразі предметом нашого розгляду (масова політична поведінка і поведінка “маси”) пов’язана не стільки із самою можливістю наукового вжитку різних терміноодиниць і словосполучень, скільки в першу чергу з неоднозначним (і на цьому варто наголосити – алогічно-суперечливим) розумінням та тлумаченням означеної термінології з боку науковців. Тут мовиться не про відмінності в авторських стилях та уподобаннях того чи іншого дослідника у доборі ним лексичних засобів для вираження особистого погляду на проблему, а про необхідність вирішення спільних для сучасної політології завдань: прагнути до більш чітких формулювань при визначенні понятійного апарату, більшою мірою вживати диференційні характеристики стосовно окремих суб’єктів політичного процесу, які доповнювали б одна одну, створювали ефект органічної цілісності явища, але при цьому не затінювали б специфіку його елементів.

Складність та актуальність сформульованих вище питань загальної методології політичної науки з усією силою виявляється і в дослідженнях проблематики “масової політичної поведінки” та “поведінки “маси” в політиці” – явищ, котрі, на наше переконання, потребують розрізнення.

Формулюючи проблему подібним чином, ми усвідомлюємо, що вона не може мати однозначного вирішення, та, з іншого боку, будь-яка альтернативна спроба в цьому напрямі означає додатковий імпульс до подальших наукових дискусій, і варто сподіватися, що наша увага до деяких вузлових аспектів теорії “мас” у тому вигляді, як їх висвітлює сучасна політологія, сприятиме пом’якшенню найбільш очевидних її суперечностей та формуванню нових науково-перспективних підходів.

Проблема масової політичної поведінки почала цікавити мислителів ще за часів Античності. Уже давні греки за кілька століть до нашої ери почали спостереження за хаотичною, небажаною, формою демократії, яку вони назвали охлократією (< грец. *ὄχλος* – натовп і *κράτος* – влада). На особливості поведінки людей у натовпі, юрбі (“масі”) звертав також увагу відомий римський історик I ст. до н.е. Тит Лівій у своєму 142-книжному дослідженні “Історія Риму від заснування міста”.

Докладний аналіз перших десяти книг Лівія здійснив середньовічний класик політичної думки італієць Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Історичні факти, описані його попередником, Н. Макіавеллі широко використовував на підтвердження власних поглядів на політику, що були викладені ним, зокрема, у праці “Роздуми на першу декаду Тита Лівія”, створення якої припадає на 1513–1519 рр.

На думку Н. Макіавеллі, поведінку натовпу спрямовують дві основні – протилежні – риси, що визначають його сутність: неусвідомлювана (некерована) хоробрість, посилена відчуттям колективної сили, та інтуїтивний страх за наслідки своїх дій. Н. Макіавеллі зазначає: “...люди натовпу хоробрі в промовах, що засуджують рішення їх правителя, але перед загрозою майбутнього покарання вони не довіряють одне одному і спішать підкоритися. <...> з одного боку, немає нічого жахливішого за розгнuzданий і некерований натовп, а з іншого, немає нічого слабшого, адже, незважаючи на підняту натовпом зброю, його легко вгамувати, аби лишень ти зумів заховатися від його першого натиску...” [185, с. 114].

Інтуїтивно до осмислення явищ масових соціальних рухів підходили наприкінці XVIII – на початку XIX ст. засновники консервативної ідеології: англієць Едмунд Бьорк та французькі філософи Жозеф-Марі де Местр і Луї-Габріель де Бональд. Вони категорично не сприймали Велику французьку революцію як спробу за допомогою радикальних методів реалізувати абстрактне, на їх погляд, “природне право” кожного індивіда на “свободу, рівність і братерство”. У своїй консервативно-романтичній критиці

капіталізму та ліберально-буржуазної ідеології вони заперечували перспективність інститутів буржуазної демократії, позитивно-суспільний характер та раціональне начало революцій, які збуджують суспільні маси, обіцяючи їм швидке покращення життя, але насправді призводять до поспішної, а тому невиправданої руйнації того, що може бути змінене лише в ході поступових реформ, якщо такі реформи не суперечать історичній традиції та соціальному досвіду. На переконання Е. Бьорка, “людина є одночасно максимально дурною і максимально мудрою істотою. Індивід дурний, маса дурна, коли діє нерозважливо; але рід мудрий, і з часом він, як рід, майже завжди діє цілком правильно” [13, с. 323].

У процесі подальшого розвитку науки, особливо починаючи від 30–40-х рр. ХХ ст., проблематика масової політичної поведінки стала фактично одним з аспектів теорій масового суспільства, що набули значного поширення насамперед у західній політології. Безпосередніми попередниками цих теорій на зламі ХІХ – ХХ ст. стали Фрідріх Ніцше, Гюстав Лебон і Габріель Тард, котрі заклали концептуальні основи науки про психологію мас та започаткували у зв’язку з цим вивчення особливої функції соціального і політичного вождизму в поведінці маси.

Першим цілісним варіантом теорії масового суспільства був її “аристократичний”, або консервативний варіант. Найбільш повно його обґрунтував Хосе Ортега-і-Гассет в книзі “Повстання мас” (1930 р.). Праця іспанського філософа одразу набула величезної популярності. Так, американська газета “Atlantic Monthly” порівнювала її значення з тим, яке для ХVІІІ ст. мало дослідження Ж.-Ж. Руссо “Суспільний договір”, а для ХІХ ст. – “Капітал” К. Маркса [54, с. 163].

Х. Ортега-і-Гассет загострював увагу на явищі “омасовлення” суспільства, коли відбувається процес нівелювання людської індивідуальності. Людина перетворюється на безликий елемент соціальної маси, втрачає творчий зміст свого життя та лише безтурботно споживає

створені цивілізацією блага (“цінічно паразитує” на її здобутках) [232, №4, с. 118].

Особливу небезпеку, на думку філософа, становить той факт, що саме люди такого типу (“людина маси”) через своє невігластво та за рахунок своєї кількості кидають виклик інтелектуальній, творчій еліті, намагаючись витіснити її з традиційних сфер, зокрема політичної, хоча самі не володіють здатністю ефективно управляти суспільством. “За нормального суспільного порядку, – стверджував Х. Ортега-і-Гассет, – маса – це ті, хто не виступає активно. У цьому її призначення. Вона з’явилася на світ, щоб бути пасивною, щоб хтось впливав на неї <...> Вона повинна підпорядкувати своє життя вищому авторитету, що представлений відбірною меншістю. Можна сперечатися про те, хто становить цю меншість; але хто б це не був, без нього людство втратило б найціннішу, найсуттєвішу свою частину <...> ...коли маса претендує на самочинну діяльність, вона тим самим повстає проти власної долі, проти свого призначення <...> Маса виступає самотійно тільки в одному випадку: коли вона творить самосуд; іншого їй не дано” [232, №4, с. 122].

У 40–60-х рр. ХХ ст. виникають ліберально-критичний (К. Маннгейм, Е. Фромм, Д. Рісмен) та ліворадикальний (Ч. Мілс) варіанти теорії масового суспільства. Вістря їхньої критики було спрямоване проти бюрократизації й централізації влади та посилення контролю над особистістю (що в цілому властиво державно-монополістичній організації і насамперед тоталітарним системам), проти відчуження, суспільної атомізації людини.

У 1960–1970-х рр. усі теорії масового суспільства були піддані ревізії. Так, американські політологи Белл, Шилз оголошують їх “невиправдано-критичними”, навіть дисфункціональними стосовно існуючих політичних систем та намагаються переконструювати їх, спрямувавши в русло офіційної ідеології західних країн. З цією метою наголошувалося на інтеграції народних мас в системі соціально-політичних інститутів “масового суспільства”; за допомогою масових комунікацій широкі верстви населення

засвоюють норми й цінності, створювані елітою, і за рахунок цього суспільство рухається шляхом усунення соціальних антагонізмів [262, с.168].

Із вищесказаного випливає кілька тез:

1) при вивченні масових явищ у соціальній та політичній сферах наука змушена долати чимало труднощів, які викликані, зокрема, тим, що поняття масовості передбачає вивчення об'єктів, чия форма та конкретні властивості бувають надзвичайно різноманітними, а тому важко вловимими, такими, що погано піддаються фіксації й опису. Адже поняття мінімального й максимального стосовно маси відсутні, її межі розмиті, структура нечітка, склад невизначений;

2) сприйняття суспільства як суцільної маси, дійсно, не позбавлене об'єктивних підстав – це процеси індустріалізації, урбанізації, глобалізації. Однак ці явища, як і будь-які інші історичні процеси, розвиваються асиметрично (з різною швидкістю, глибиною, територіальними й демографічними відмінностями). Чим більшими є розміри, здавалося б, однорідного за своєю суттю явища, тим швидше зростає імовірність визрівання в ньому елементів з діаметрально протилежними рисами;

3) за неспростовним законом діалектики, кількість, що невпинно збільшується, з часом завжди породжує нову якість, і ця якість формується перш за все на “флангах”, у периферійних зонах процесу – бо їх важче контролювати з центру, тут його вплив слабший. У міру зростання потенціалу новонародженої “флангової” якості (у надрах суспільства) тиск на центр (владу) поступово посилюється. Зрештою сам центр, залежно від глибини трансформації, перетворюється на нову якість. Отже, утворення чогось цілісного (загального), так само, як і його руйнація, розпочинається з руху окремих часток: при утворенні – із їхнього взаємного тяжіння та об'єднання, при розпаді – зі зворотного процесу розмежування й відокремлення;

4) відомий афоризм нагадує, що, розглядаючи окремі дерева, важливо також бачити увесь ліс. Але неспростовним є й той факт, що шишки ростуть

саме на соснах, а лісові горіхи – на ліщині і ніяк не навпаки. Окреме (одиночне) набуває рис загального, але не зникає, не розчиняється в ньому, а продовжує існувати як конкретна форма виявлення сутності загального. Ось чому методи наукового дослідження, в основі яких лежать переважно операції з макропоняттями, потрібно вважати, мабуть, найскладнішими і такими, що висувають перед ученими додаткові вимоги щодо відповідальності за результати своїх досліджень, адже в цьому разі зростає ризик надмірних узагальнень, нівелювання окремого і особливого, а відтак і помилкових висновків.

Чим більшими є розміри певної “маси” і чим ширшим є її тлумачення, тим складніше досліджувати її поведінку. Можна лише повторити услід за англійським психологом Бартлеттом: “Велика таємниця всякої поведінки – це суспільна поведінка. Я змушений був нею займатися все своє життя, але я не претендував би на те, що розумію її” [Цит. за.: 216, с. 39].

При вивченні “маси” (масових суспільно-політичних явищ) існує, напевне, тільки один, найбільш надійний спосіб, не підпасти під методологічний вплив її родових – аморфних, стохастичних (імовірнісних) властивостей – це намагатися диференціювати “масу”, “змусити” її “розкритися” у своїх конкретних формах та проаналізувати їх з погляду ідентичного й специфічного. Для дослідника масових явищ важливо самому не потрапити під “зачарування масою”, подібно до того, як це трапляється, за загальним правилом, з окремими індивідами – реальними учасниками масових акцій і рухів.

Як уже було зазначено, на дослідженнях проблем масової поведінки негативно позначається незгодженість термінологічного апарату, яким послуговуються науковці. До зауважень у цьому плані, висловлених раніше, додамо, що представники трьох основних наук, котрі вивчають природу масових суспільних явищ – політології, соціології та психології – активно запозичують одні в одних наукові здобутки, зокрема термінологічні.

Подібний взаємообмін загалом служить збагаченню соціально-гуманітарного знання, проте не завжди він відбувається компетентно.

Доводиться визнати, що вищесказане стосується в першу чергу науки про політику. Загальновідомо, що політологія як одна з найбільш інтеграційних галузей суспільствознавства широко використовує понятійний апарат, котрий (стосовно окремих проблем, у нашому випадку – масової поведінки) більшою мірою напрацьований у соціології та психології. Для політологів він загалом також є прийнятним і навіть до певної міри органічним. Проте, на жаль, нерідко доводиться спостерігати недостатньо критичне, механістичне перенесення на політичні процеси окремих соціологічних та психологічних оцінок, характеристик, класифікаційних схем тощо, які за своєю суттю або зовсім позбавлені політичного змісту, або потребують додаткового корегування з урахуванням специфіки предмета політичної науки.

Від загальних міркувань перейдемо до конкретних аргументів. Адекватний для цього приклад – співвідношення понять “маса” і “натовп”. Майже всі теорії масового суспільства, які переносять поняття “маса” на суспільство в цілому та досліджують механізм функціонування суспільства за способом поведінки маси, балансують на межі повного або часткового ототожнення “маси” з “натовпом”.

Витоки подібного підходу сягають своїм корінням кінця XIX ст., коли вийшла друком праця французького вченого Гюстава Лебона “*La psychologie des foules*” (“Психологія натовпів”). (До речі, у французькому варіанті та в деяких російськомовних виданнях прізвище автора пишеться в іншій транскрипції – *Le Bon; Ле Бон*). За визначенням одного з найавторитетніших сучасних дослідників творчості Г. Лебона французького науковця С. Московічі, ця книга є “одним з найбільш вражаючих наукових успіхів усіх часів”, вона “стала маніфестом науки, яка під різними назвами (соціальна психологія, колективна психологія) продовжує існувати до нинішнього часу” [216, с. 87].

У 1896 р. працю Г. Лебона було опубліковано російською мовою під назвою “Психология народов и масс”. У зв’язку з цим привертає до себе увагу значення слова *foule*, яке вжито в оригінальній назві книги. У французькій мові воно має кілька значень: “натовп”, “безліч”, “маса” – звідси й існування різних варіантів перекладу назви книги. (Іноді в українських перекладах праць Г. Лебона та в дослідній літературі нарівні зі словом “натовп” вживається слово “юрба”).

Зазначена філологічна обставина має, однак, другорядне значення. Набагато важливішим є те, що, починаючи від Г. Лебона, існує традиція фактично ототожнювати сутності понять “маса” і “натовп”, які французький вчений дійсно вважав синонімічними. Власне кажучи, поняття “маса”, яким оперує сучасна політологія, взяте нею із соціальної психології. Воно виникло в ході емпіричних спостережень за поведінкою безпосередньо видимої множинності індивідів, як-от поведінка натовпу на вулиці. Не дивно, що дослідження Г. Лебона вирішальним чином сприяло перетворенню подібних асоціацій на стійкий оцінний стереотип сприйняття масових форм політичної поведінки.

Характерні риси натовпу (маси), виявлені та в блискучому літературному стилі змальовані Г. Лебоном, давно вже стали хрестоматійними ознаками цього соціального феномену. Головні з них такі [Див.: 164, с. 118–152]:

1) втрата окремими особами – учасниками натовпу – рис індивідуальної свідомості й поведінки, внаслідок чого виникає феномен “колективної душі натовпу” – тимчасового, але дуже сильного загального стану емоційно-психологічної єдності;

2) у натовпі індивід піддається таким інстинктам, яким він ніколи не дає волі, коли буває сам; натовп боягуза робить героєм, а чесну людину штовхає на злочин;

3) учасники натовпу втрачають почуття особистої відповідальності за хід подій, вони перетворюються на анонімних носіїв сукупних інстинктів,

основою яких є ілюзія нездоланої колективної сили; для натовпу майже не існує поняття неможливого;

4) натовпові властиві тільки прості й крайні почуття: будь-яку думку чи ідею він сприймає або відхиляє як абсолютну істину чи як абсолютну помилку; натовп схильний до максималізму та фізичного насильства. (Сучасний російський дослідник Г.Г. Почепцов з цього приводу зауважує, що натовп запрограмований в першу чергу на песимістичну оцінку ситуації, на неможливість виходу з неї в інший спосіб, крім насильства. “Імовірно, перехід натовпу на насильницькі дії і відбувається через цю безкінечну констатацію негативу, який у результаті “зриває всі запобіжники” [269, с.117]);

5) почуття учасників натовпу різко беруть гору над здатністю раціонально, усвідомлено-критично сприймати дійсність; закони логіки не мають на натовп жодного впливу, оскільки він “мислить” не категоріями реального, а образами бажаного. “Юрба ніколи не прагнула правди; вона відвертається від очевидності, яка не до вподоби їй, і вважає за краще шанувати помилкові погляди, якщо тільки погляди ці зваблюють її. Хто вміє вводити юрбу в оману, той легко стає її володарем; хто ж прагне привести її до тям, той завжди буває її жертвою. <...> Чим лаконічніше твердження, чим більш воно позбавлене будь-якої доказовості, тим більше воно впливає на юрбу” [164, с. 135, 142];

б) оскільки розум і почуття в натовпі зливаються в одне поняття “колективної душі”, то він легко і навіть з готовністю піддається навіюванню, маніпуляційному впливові з боку своїх ватажків. “У душі юрби, – підкреслює Г. Лебон, – переважає не прагнення свободи, а потреба підкорення; юрба так жадає скорятися, що інстинктивно упокорюється тому, хто оголошує себе її володарем” [164, с. 140] .

При всій повазі до наукової спадщини Г. Лебона, яка є класикою соціальної психології, не можна не сказати про одну особливість його творчого стилю. На неї звертає увагу, зокрема, С. Московічі: “У більшості

своїй це тексти на потребу дня, які розбурхують уяву читача, мають на меті сподобатися йому, сказати те, що він бажає почути. <...> Назвемо речі своїми іменами: Ле Бон володів талантом робити відкриття, але йому не завжди вдавалося їх розробляти. Його судження надто упереджені, спостереження бідні. Усе це не дуже глибоко. Важко читати його дошкульні міркування про маси, революції, робітничий клас, не відчуваючи прикрого подиву перед цією лавиною забобонів та злостивості стосовно того, що в певному розумінні його самого гіпнотизує” [216, с. 101].

У цілому зауваження С. Московічі правильні, хоча, можливо, й надто різкі. Адже не слід відкидати, що Г. Лебон, критикуючи маси, разом з тим звертав увагу й на деякі позитивні властивості мас. На його думку, маси здатні бути не лише жорстокими, а й героїчними одночасно, їхній ентузіазм може означати прелюдію до нового порядку, а захопленість певним ідеалом і нездатність розмірковувати – свідчити про їхню великодушність і альтруїзм [216, с. 110].

Г. Лебон був першим, хто показав вагомість психологічних, переважно ірраціональних аспектів політики. Він, однак, не заперечував принципової можливості управління масами, але оскільки перебував на методологічних позиціях виключно психологічної науки і, природно, вкладав у поняття “маса” й “натовп” однаковий смисл, то й управління масою розглядав як здатність її ватажків впливати на поведінку натовпу переважно за допомогою психологічних прийомів навіювання, уміння “вводити натовп в оману”. Важливо підкреслити, що теорія масової психології Г. Лебона є, перш за все, загальносоціологічною і лише потім та значно меншою мірою – політологічною.

Зовсім інше бачення проблеми, ніж вищепроаналізована концепція, властиве марксизмові. Ця теорія апелює не до емоцій та почуттів “маси”, а до її конкретних соціально-класових інтересів. По суті кажучи, уся політична частина марксизму – це обґрунтування закону зростання ролі “народних мас” в історії. Це поняття тлумачиться в марксистській літературі доволі широко,

але його загальним синонімом є ті соціальні прошарки, групи й класи, які створюють матеріальні цінності та виступають активно-прогресивною силою в розвитку суспільства. В. Ленін, особливо в період до соціалістичної революції 1917 р., присвятив велику кількість праць, у яких доводив необхідність та можливість внесення в “маси” шляхом революційної пропаганди й агітації відповідної свідомості, прищеплення їм дисципліни класового мислення та соціально активної дії. Пізніше, на початку розбудови радянської політичної системи, пояснюючи зміст поняття “маса”, В. Ленін вживав, зокрема, такі формулювання, як: “вся маса робітничого класу”, “широка маса трудящих”, “пролетарська/непролетарська трудяща маса”, “експлуатовані та пригнічені маси” тощо [Див.: 170, с . 5, 7, 67.]. “Маси діляться на класи”, – наголошував В. Ленін. Кількісно (без такого поділу) це – “величезна більшість взагалі” [170, с. 23].

У світлі вищезазначеного наголосимо на тому, що в марксистсько-ленінській концепції поняття “маса” абсолютно не асоціюється з поняттям “натовп” і тими рисами її психологічного стану й поведінки, про які писав Г. Лебон. Маса не є натовпом, бо механізм її утворення – це насамперед соціально-економічні чинники, а не явище навіювання та причини ірраціонально-психологічного характеру. При цьому марксизм не заперечує, що полишена на саму себе маса перебуває в несвідомому (чи напівсвідомому), дрімотному стані, вона переживає анархічно-стихійні почуття, нею рухають пристрасті й фантазії, але принциповим є те, що її можна “розбудити”, наділити свідомістю й творчою волею.

Марксизм, як його розвивав В. Ленін, містить елементи певної ідеалізації масових соціальних рухів, що спираються виключно на доктрину класової боротьби. Лідер російської соціалістичної революції був достатньо прагматичним та реалістично мислячим політиком, але, видається, що в перші роки радянської влади він, як і багато його соратників, не зміг уникнути післяреволюційного романтизму, вважаючи, що тісний зв’язок верхівки правлячої партії з суспільними масами за жорсткою формулою

“вожді – партія – клас – маси” [170, с. 21] політично забезпечить і гарантує реалізацію прогресивних можливостей творення нового, соціалістичного, ладу. Натомість, як відомо, подальший сумнозвісний досвід тоталітарної сталінщини спростував цю тезу. (Відомий дослідник масових рухів Е. Хоффер, хоч і дещо перебільшено, так визначає специфіку соціальної діяльності мас: “Усі масові рухи породжують у своїх послідовників готовність жертвувати собою і діяти об’єднаними силами; всі масові рухи, незалежно від своїх програм і доктрин, викликають фанатизм, ентузіазм, гарячі сподівання, ненависть, нетерпимість; всі вони можуть у певних сферах життя викликати потужний потік активності; всі вони вимагають сліпої віри й відданості, яка не сумісна з розсудливістю” [357, с. 9]).

Як би там не було, але марксизмові треба віддати належне за здійснену ним критику спроб повного ототожнення поведінкових характеристик “маси” й “натовпу”.

На відмінностях між явищами “маси” і “натовпу” наголошували не тільки марксиста, а й дещо пізніше – їх ідеологічні опоненти, зокрема той-таки Х. Ортега-і-Гассет. У такому збігові позицій немає нічого парадоксального, оскільки Х. Гассет та його послідовники робили це, керуючись іншими методологічними поглядами: якщо марксиста наділяли “масу” соціально творчою роллю, то іспанський філософ не тільки не був прибічником масових соціальних рухів, а навпаки, різко виступав проти усього, що перетворює суспільство на масу.

Центральною темою досліджень Гассета були “філософія життя”, історія культури [54, с. 156]. Поділ суспільства на маси та вибрану меншість означали для нього “поділ не на соціальні класи, а на типи людей; це зовсім не те, що ієрархічна відмінність вищих і нижчих. <...> у кожному класі, – підкреслював Х. Гассет, – можна знайти і “масу”, і справжню “вибрану меншість” [232, №3, с. 121]. Для Х. Ортеги-і-Гассета принципово важливим було розрізнення понять “маса” і “натовп”. “Натовп – поняття кількісне і видиме. <...> Маса – це множинність людей без особливих достоїнств. Це

зовсім не те саме, що робітники, пролетаріат. Маса – це посередня, пересічна людина. Таким чином, те, що раніше сприймалося як кількість, тепер з’являється перед нами як якість...” [232, №3, с. 120–121].

Як бачимо, існують суттєві відмінності в поглядах на “масу” Г. Лебона і Х. Ортеги-і-Гасета. Французький учений відкрив своєрідний “клас” суспільних явищ – натовпи; дякуючи Г. Лебону, спосіб “мислення” та специфічна поведінка натовпів стали науковими феноменами [216, с. 114]. Х. Ортега-і-Гасет вивів тип “масової людини”. Якщо Г. Лебон оцінював “масу” під кутом зору її психологічно-емоційних настроїв і вважав їх головними збудниками масової стихійної поведінки, то для іспанського мислителя провідною ознакою маси (“людини маси”) є “повстання проти інтелектуальних і моральних основ суспільства, відмова від культурного співіснування” [354, с. 33], заперечення норм правової культури, “начал громадянської законності” [232, № 3, с. 144]. Посилаючись на ідеологію фашизму й сталінізму, Х. Гасет звертає увагу на те, що вони формують структуру “нової душі мас” – новий тип їхньої політичної поведінки, заснованої на “праві діяти без усяких на те прав” [232, № 3, с. 144].

При аналізі поглядів Х. Ортеги-і-Гасета не можна залишити поза увагою одну важливу обставину, котра нерідко чомусь випадає з поля зору дослідників. Цілком очевидно, що власне політичні процеси та властиві їм масові форми не були для філософа центральною темою його концепції. Інакше кажучи, не варто усе, про що пише Х. Гасет, розуміти виключно в політологічному значенні. На цьому неодноразово та принципово наголошував сам учений: “...такі слова, як “повстання”, “маса”, “суспільна влада” тощо ми не будемо розуміти у вузькополітичному смислі. <...> Я знову підкреслюю, що всі ці факти і докази не варто розуміти у вузькополітичному значенні. Навпаки: хоча політична діяльність – найефективніший, показовий бік нашого суспільного життя, однак вона підкоряється, нею керують інші чинники, більш приховані та невідчутні. Політична тупість сама по собі не була б небезпечною, якби вона не

впливала з тупості інтелектуальної і моральної, більш глибокої та вирішальної. <...> Тема цього дослідження політично нейтральна, вона лежить в іншій сфері, ніж політика з її чварами” [232, № 3, с. 119, 142, 154].

Отже, як бачимо, існує кілька підходів до розуміння сутності поняття “маса”:

- 1) соціально-психологічний (маси ототожнюються з натовпами);
- 2) соціально-класовий (під масами розуміються великі соціальні спільноти, класи, насамперед нижчі верстви населення);
- 3) загальноцивілізаційний, культурологічний (виникнення феномену “масової людини”);
- 4) політологічний, який інтегрує всі попередні, але не повинен у них розчинятися, хоча насправді саме це часто-густо й відбувається.

Нижче сформулюємо вихідні положення нашого бачення проблеми, вважаючи їх науковою гіпотезою, відкритою для подальшого аналізу та аргументованої критики, але водночас і цілком придатною для її застосування в конкретно-прикладних політологічних дослідженнях. При цьому ми будемо дотримуватися власної концепції щодо методологічних засад класифікації політичної поведінки за чотирма основними параметрами: “рівень”, “вид”, “форма”, “тип” (див. підрозділ 1.5).

У функціональному відношенні явище масової поведінки належить до *рівня політичної участі*, тобто реальної політичної дії. Водночас у ньому виявляються також риси деяких специфічних детермінант, таких, наприклад, як процес політичної аномії, що загалом більш властиві іншому рівневі політичної поведінки – політичному відчуженню. Проте, як свідчить практика, розрив між людиною і політикою за певних обставин може дуже швидко зникнути, що призводить до спонтанних і, що важливо, саме масових суспільних акцій і рухів. Політична участь завжди містить у собі як свою специфічну передумову елемент політичного відчуження та постає його особливим наслідком, а відчуження розглядається як “дрімотний стан” політичної активності, прихований потенціалу масової політичної участі.

Прикладом змодельованої ситуації може слугувати явище “мітингової демократії”, що зазвичай раптово охоплює широкі верстви донедавна аномічного суспільства, коли воно активно пробуджується в протесті проти тоталітарного чи диктаторського режиму.

Отже:

1. Поняття “масова поведінка” в його загальному розумінні потрібно класифікувати як окремих *вид*, а не як форму чи тип політичної поведінки (інші види останньої – поведінка групова, індивідуальна). Масова політична поведінка – це політологічне поняття, яке охоплює максимально широкий спектр явищ життя суспільства, пов’язаних зі ставленням громадян до політичної системи, її інститутів, форм та методів здійснення політичної влади. Особливістю цих процесів є те, що в них одночасно бере участь велика кількість громадян, між якими не існує структурно визначених зв’язків, що дає змогу розмежувати поняття “маса” і “група”. Подібне розмежування, однак, не завжди є очевидним, воно залежить від розміру таких людських сукупностей та стійкості й тривалості внутрішніх зв’язків, які для групи є необхідною властивістю, а для маси – перехідними станами.

2. Для політології поняття “маса” є *нейтральним*. У політичному сенсі, на відміну від психологічного, культурологічного і навіть до певної міри соціологічного, “маса” має суто кількісне значення – “як безліч, велика кількість чого- або кого-небудь”, “велика сукупність людей, широкі кола населення” [315, с. 622; 45, с. 512]. Для досліджень явищ масової політичної поведінки важливим є не сама “маса” як феномен, а її численні конкретні форми, тобто множинність певних способів існування “маси” – від макро- (народні маси, електорат, суспільні верстви, класи тощо) до мікроформ (збори, мітинги, демонстрації тощо). Процеси “омасовлення” суспільства – це ще не сама політична поведінка, а лише одна з її передумов, детермінант – безперечно, дуже важлива.

3. Спільним поняттям, яке може характеризувати наявність чи відсутність у мікро- і макроформах схожих чи однакових поведінкових рис, є

поняття “тип політичної поведінки”. Повертаючись до питання про співвідношення понять “маса” і “натовп”, ми не погоджуємося з Х. Ортегою-і-Гассетом, для якого маса означала якість, а натовп – кількість. Так, це різні поняття. Але для політолога поняття “натовп” має означати не просторово осяжне скупчення людей, а *специфічний стан тієї чи іншої маси*, незалежно від її розміру, як тип її поведінки, для якого характерними ознаками є, зокрема, й ті, про які писав Г. Лебон.

4. У принципі будь-яка форма масової політичної поведінки може набути або не набути якостей натовпу. Усе залежить від конкретної ситуації. С.Г. Кара-Мурза цитує одну дуже важливу думку Г. Лебона, яка, на його погляд, випередила час, у якому жив мислитель. Її смисл полягає в тому, що для утворення натовпу не є необхідним безпосередній контакт між окремими індивідами, які його представляють: “Тисячі індивідів, відокремлених один від одного, можуть в певні моменти підпадати одночасно під вплив деяких сильних емоцій чи якоїсь великої національної події і набувати, таким чином, всіх рис одухотвореного натовпу... Цілий народ під дією певних впливів інколи стає натовпом, не являючи собою зібрання (тобто масу. – В.С.) у власному значенні цього слова” [124, с. 127].

Не можна не погодитися з цією думкою Г. Лебона, але слід заперечити С.Г. Кара-Мурзі, котрий повністю віддає французькому соціальному психологові авторство вищенаведеного положення. Подібну оцінку спростовує звернення довже цитованої книги Н. Макіавеллі “Роздуми про першу декаду Тита Лівія”. У одному з її розділів автор формулює такий висновок: “Отже, я скажу, що недолік, у якому письменники звинувачують маси, можна приписати всім людям окремо, а особливо правителеві, оскільки будь-яка людина, котра не дотримується законів, наробить стільки ж помилок, як і некерований натовп” [185, с. 115].

2.4. Політичне відчуження як специфічний рівень політичної поведінки

Явище політичного відчуження є видом соціального відчуження і становить одну з об'єктивних закономірностей існування суспільства в сучасних умовах розвитку людської цивілізації. Завжди і всюди можна спостерігати певну віддаленість людини чи якоїсь соціальної групи від тих чи інших сфер життя суспільства: економічної, наукової, правової, культурно-духовної тощо. Політика не є винятком з цього правила. Політичне відчуження являє собою невід'ємний атрибут будь-якої політичної системи. Воно існує в індивідуальних, колективних і масових формах, має різне змістовне наповнення, різний масштаб, специфічні причини, по-різному сприймається суспільством.

Соціальні групи, окремі громадяни, інститути офіційної влади та інші суб'єкти політики, а також представники різних галузей гуманітарного знання, демонструють не однакове ставлення до цього явища. Діапазон сприйняття політичного відчуження включає його оцінювання в параметрах від соціально нормального до небезпечного: або ж як цілком природного явища в процесі позитивного функціонування політики в межах загального соціокультурного простору, або з наголосом на необхідності його подолання, у гіршому випадку – створення механізмів суспільної адаптації як до неминучого зла та мінімізації його негативних соціальних наслідків.

У ході власного дослідження проблеми ми будемо намагатися досягти вирішення таких завдань:

- 1) визначити та охарактеризувати явища суспільно-політичної сфери, що входять до загального предмета дослідження феномену політичного відчуження;
- 2) узагальнити основні наукові концепції щодо розуміння сутності політичного відчуження та його структури;

3) обґрунтувати методологію аналізу політичного відчуження, що спирається на структурно-функціональний підхід у дослідженні явищ політичної поведінки.

Вивчення проблематики політичного відчуження актуалізує широкий спектр питань, що становлять предмет не лише політології, а й інших соціально-гуманітарних наук: філософії, соціології, психології, економіки, культурології тощо. При цьому увага представників цих наукових напрямів сконцентрована на головному: дослідженні відносин влади й суспільства, людини і політики.

У контексті вищезазначеного окреслимо питання, що викликають особливий інтерес серед учених-суспільствознавців.

1. Наслідки процесу формалізації суспільних відносин.

Створення інститутів політичної влади, об'єктивна потреба їх раціоналізації породжують надмірну бюрократизацію управління суспільними процесами, що нерідко спричинює знеособлення, дегуманізацію самої влади та її взаємодії з суспільством, втрату людиною індивідуальної ініціативи та свободи дій, перетворення її на безпристрасного виконавця волі організації, частиною якої вона є.

2. Явище політичної харизми.

Це протилежна до попередньої ситуація, коли надмірне захоплення частиною громадян “людським чинником” – особистісними якостями представників окремих політичних сил (з боку влади чи опозиції) призводить до хибного, безпідставного ототожнення масовою свідомістю харизматично-привабливих осіб, їхніх рішень та вчинків із насправді суспільно позитивними цінностями й нормами. У таких випадках народжується соціальна ілюзія, політичний міф про те, начебто влада максимально наближена до народу, політичного відчуження не існує. Тільки критичне осмислення ситуації може виявити протилежні тенденції – віддаленість суспільства від політичної реальності, утрату громадянами можливостей впливати на дії влади.

3. Взаємодія між суб'єктами і об'єктами політики.

Відома в політології діалектична залежність, коли суб'єкт починає відігравати роль об'єкта, а об'єкт стає суб'єктом, далеко не завжди постає як позитивна закономірність у відносинах між владою і суспільством. За умови порушення балансу можливостей між суб'єктом і об'єктом, їх надмірної концентрації на одному з полюсів суб'єкт-об'єктних чи об'єкт-суб'єктних відносин, нівелюється сама підстава реальної, нормативної взаємодії сторін.

Наприклад, якщо влада діє переважно з позиції сили, або навпаки, у суспільстві беруть гору охлократичні тенденції, що також є виявом політичного насильства, то в першому випадку політичне відчуження можна розуміти як ситуацію втрати потенційним політичним суб'єктом (соціальними групами) практичної здатності чи бажання реалізувати свою суб'єктну волю, тобто консервація його лише в ролі об'єкта політики; у другому випадку відбувається гіпертрофія сукупної суб'єктної волі соціуму або його більшості, починають домінувати ірраціонально-психологічні чинники соціальної дії, а політичне відчуження виявляється у формах тотального руйнівного протесту проти політики як такої.

4. Відносини між політичною владою і громадянським суспільством.

Держава і громадянське суспільство, з одного боку, розмежовують сфери свого впливу, а з іншого – перебувають у стані соціального партнерства. Творці класичних теорій: “природних прав людини”, “суспільного договору”, “народного суверенітету”, “правової держави” – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель та інші мислителі XVII–XIX ст., демонструючи іноді досить відмінні погляди на історичні й політико-соціальні аспекти походження держави та здійснення публічної влади, загалом приходили до висновку, що ідея громадянського суспільства вища і значиміша, ніж ідея державна.

Цей важливий, з погляду теорії демократії, концепт разом з тим зумовлює необхідність знаходити відповіді на непрості запитання про сутність та взаємозумовленість, про спільне та суперечливе між поняттями

“громадянський обов’язок” і “право індивідуального вибору”, “суспільна необхідність” і “свобода особистості”. Світоглядне осмислення й теоретико-методологічна оцінка спільного “поля дії” цих ідеально-філософських та суспільно ціннісних категорій також спонукають до наукового аналізу явищ політичної участі й політичного відчуження та їх оцінювання в умовах реальної політики.

Щоб конкретизувати сказане та уявити, якими саме можуть бути теоретичні розбіжності в оцінках сутності відносин держави й народу, проведемо, для прикладу, деякі паралелі між вченням Ж.-Ж. Руссо та поглядами одного із сучасних відомих у світі політичних діячів, керівника (лідера) Великої Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії (“держави мас”) Муаммара Каддафі. Сукупність своїх ідей М. Каддафі кваліфікує як “третю світову теорію”, котра буцімто передбачає механізм “справжньої демократії”, прийнятної не лише для самої Лівії, а й для усього людства.

Ж.-Ж. Руссо обґрунтував класичне розуміння безпосередньої демократії за допомогою фундаментальної категорії “народний суверенітет”. Суспільно-політичний смисл народного суверенітету полягає в тому, щоб відновити природну свободу (природні права) людини шляхом створення колективного і морального тіла – суспільного “Я”, тобто Республіки. Стан суспільної свободи досягається певним *самовідчуженням* кожного індивіда з усіма його природними правами на користь суспільства за умов повної рівності у такому відчуженні для всіх. Об’єктивним результатом суспільного договору стає легітимна держава, а суб’єктом – верховна влада, носієм якої виявляється загальна воля народу як суверена. Непогрішимість і непорочність єдиної верховної влади народу-суверена визначається тим, що вона завжди спрямована виключно на досягнення всезагального блага і рівності як “рівної частки в загальній владі”, що її отримує кожен індивід у вигляді “компенсації” за добровільне самовідчуження на користь суспільства своїх природних прав [211, с. 587].

М. Каддафі у своїй знаменитій “Зеленій книзі” також вживає базове для своєї концепції поняття “народний суверенітет”, але уникає будь-яких посилань на його історизм і не згадує жодного з його теоретиків. Немає підстав припускати, що причиною цього є начебто побоювання лівійського лідера щодо сприйняття його “третьої світової теорії” як менш оригінальної. Справжня причина криється в тому, що Ж.-Ж. Руссо і М. Каддафі по-різному розуміють політико-правову сутність народного суверенітету і механізму, за допомогою якого цей принцип життя соціуму має бути забезпечений.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що хоча суспільний договір і вимагає від громадян неухильного дотримання законів, але народ як суверен “стоїть вище судді і закону”, оскільки власне він має безумовне право на життя і смерть, а тому “не може бути пов’язаний навіть основним законом”, і на випадок загрози своєму верховному праву може відхилити (переглянути) навіть сам суспільний договір [211, с. 588].

Навпаки, в концепції М. Каддафі, народний суверенітет – це не абсолют, який стоїть над “основним законом” та є джерелом суспільного договору в будь-якій формі. Таким абсолют, справжнім (природним) “законом суспільства” є релігія, яка переважає волю суспільства і не потребує створення та корекції людиною. Джерело природного закону – це воля Аллаха, “божественне одкровення”, тому його норми священні й непорушні. “Конституція аж ніяк не природний закон, – переконує М. Каддафі, – а волюнтаристське породження зняряддя правління, покликане служити його інтересам” [119, с. 51–54].

Отже, за концепцією Ж.-Ж. Руссо, народний суверенітет – це верховне право народу на витвір будь-яких, корисних для нього, форм влади і закону, тобто апробація різноманітних форм політичної поведінки, спрямованих свідомою волею більшості членів суспільства. У тлумаченні М. Каддафі, народний суверенітет – це народоправство, що здійснюється в межах, чітко визначених настановами і приписами ісламу.

У Ж.-Ж. Руссо ідея суверенітету народу, “справжньої демократії”, більшою мірою зберігає ознаки філософського ідеалу, політичної цінності. У М. Каддафі бачимо спробу практично “вмонтувати” цей ідеал у реальне життя мусульманської спільноти – *умми*, яка в ученні ісламу вже сама по собі є соціально-етичною і духовною цінністю. Такий підхід змушує автора “Зеленої книги” максимально узгоджувати принцип “справжнього народовладдя” у вигляді повсюдно і на всіх рівнях створюваних самоврядних народних комітетів та конгресів з традиційною соціальною структурою лівійського суспільства, релігійністю його світогляду, общинно-племінним, патріархально-сімейним укладом і культурою. Звідси – заперечення альтернативних ідеологій, свободи партійної діяльності, конституції, референдумів, будь-яких органів друку, крім видань народних комітетів, критика масових видовищ, театральних вистав, спортивних змагань і клубів – усього того, де може виявитися не загальносуспільний, а індивідуальний чи груповий інтерес або надмірна пристрасть може взяти гору над урівноваженістю та розсудливістю, що заборонено ісламом, оскільки розум, відповідно до шаріату (релігійного мусульманського закону), є однією з п’яти основних цінностей ісламу (інші чотири – релігія, життя, продовження роду, власність).

5. Вияви політичного відчуження в умовах різних форм правління та політичних режимів.

М. Каддафі належить до непримиренних критиків парламентських форм демократії. З іншого боку, він негативно сприймає досвід колишнього СРСР, політична система якого була основана на системі Рад народних депутатів. (Власне саме з цієї причини автор називає свою теорію “третьою”, що, в його розумінні, створює альтернативу демократії буржуазного та радянського зразків). Народні конгреси і комітети в концепції М. Каддафі – це не те саме, що система Рад в СРСР: у “державі мас”, з його погляду, на відміну від Радянського Союзу, відсутні дві антидемократичні монополії – політична диктатура правлячої партії та соціальна диктатура окремих класів.

Автор “Зеленої книги” непохитний у своєму негативному ставленні до сучасного парламентаризму, якої б сфери суспільного життя не стосувалися його роздуми: засад формування та здійснення політичної влади, соціально-класової чи етнічно-плеємінної структури населення, релігії, діяльності засобів масової інформації, навіть сфери дозвілля та спорту – скрізь він виявляє процеси і явища, котрі, на його думку, лише зміцнюють переконання, що будь-яка форма представництва “від імені народу” – це явна чи прихована ситуація суспільного зла, “обман народу”, “фарс”, “диктатура”, “монополізація та узурпація влади”, “тиранія”, “зневаження суверенної волі мас” тощо.

Головний недолік “традиційної демократії”, основу якої становлять парламенти, сформовані “представниками від народу”, політичними партіями та коаліціями депутатів, полягає в тому, що насправді вони є нічим іншим, як “узаконеними бар’єрами”, котрі заважають народові здійснювати свою владу, “відсторонюють”, “відривають” маси від участі в політичній діяльності [Див.: 119, с. 21, 22, 46.]. На переконання М. Каддафі, тільки пряма (безпосередня) демократія відповідає поняттю “справжня”, оскільки лише в її формах можна подолати відчуження влади від суспільства і народу від влади.

Навпаки, суспільно-політична думка провідних держав світу базується на переконанні, що саме республікансько-парламентські форми державного правління створюють найбільше передумов для участі індивідуальних і групових суб’єктів у політичному житті. З іншого боку, широко відомим є факт так званого електорального абсентеїзму, коли в країнах розвинутої демократії автономну участь у виборах беруть іноді не більше 50–60% населення. Натомість при тоталітарних політичних режимах, коли влада активно використовує засоби мобілізаційного впливу на суспільство, цей показник може сягати 99% (тому підтвердження – радянський досвід). Виникає запитання: у яких з двох ситуацій слід вважати рівень політичного відчуження вищим?

Постановка проблеми подібним чином, мабуть, не зовсім узгоджується з поняттям наукової коректності, оскільки не передбачає можливості однозначної відповіді на сформульоване запитання. Але в методологічному плані вона виглядає досить раціональною, оскільки наводить на серйозні роздуми з приводу таких двох обставин:

1) феномен політичного відчуження має деякі універсальні властивості, котрі виявляються незалежно від типу політичної системи (одна з таких атрибутивних рис – це існування прихованих від суспільства тих чи інших джерел політичної влади, навіть тоді, коли на конституційному рівні чітко задекларовані механізми забезпечення суверенної “волі народу” та демократичного розподілу повноважень між владними інституціями);

2) для політичного відчуження властивим є досить великий запас латентності, у ньому завжди діє механізм поступового накопичення потенціалу дієвої, різнобічно спрямованої поведінки суб’єктів політики.

Явище політичного відчуження належить визнати іманентною рисою будь-якої форми правління і будь-якого політичного режиму. Воно виникло разом з політикою і може зникнути лише з її зникненням.

А доти час від часу будуть народжуватися різноманітні теорії та відбуватися соціально-політичні експерименти, котрі можуть певним чином наближати людство до оптимальних форм народного волевиявлення, але завжди міститимуть у собі небезпеку об’єктивації тенденцій – тоталітарних чи авторитарних, популістських чи охлократичних – які тією чи іншою мірою віддалені від демократичного ідеалу та які ставитимуть суспільство перед необхідністю знову й знову вирішувати суперечності між станом “свободи для кожного” та “однаковості всіх у всьому”, змушуватимуть науковців і політиків замислюватися над тим, чи можна засобами “прямої демократії” реально залучити більшість громадян до систематичної участі в управлінні, але без примушування їх до цього, і чи варто взагалі прагнути до такого залучення, якщо не менш демократичним правом людини слід

вважати можливість самостійно зробити вибір: займатись політикою особисто чи доручити цю справу комусь іншому.

б. Можливості кількісних методів дослідження політичних процесів.

Як продовження попередньої тези, про політичне відчуження можна образно сказати, що це – “дрімотний рівень політичної суб’єктності”, стан “оманливого спокою”, котрий взагалі важко піддається фіксації як реальність, тим паче практично неможливо визначити його дійсні масштаби.

Засобами соціологічних досліджень, з метою виявлення суспільних настроїв або узагальнення даних щодо тих чи інших форм політичної участі громадян, можна зафіксувати лише певні тенденції, вершину “айсберга”, але справжні параметри явища політичного відчуження, що формується в складній системі детермінант політичної поведінки, не здатен встановити жоден дослідницький метод дослідження.

Зауважене можна підтвердити посиланням на методику класичного біхевіоризму 50–60-х рр. ХХ ст., коли величезна кількість статистичних даних, зібраних представниками цього наукового напрямку (в основному під час різноманітних виборчих кампаній у США), з часом засвідчила не лише успіхи подібної методики вивчення політичної поведінки, але й її недоліки, оскільки підтвердила, що “чистих”, тобто строго верифікованих, фактично підтверджених, суспільних явищ не існує, а отже, узагальнення самого лише емпіричного матеріалу не створює достатніх підстав для всебічної характеристики особливостей протікання політичних процесів.

Ученим-суспільствознавцям важко дійти правильних висновків, спираючись лише на кількісні виміри та математичні узагальнення емпіричних даних. Таку роботу слід неодмінно поєднувати з теоретико-прогностичною аналітикою, осмислювати статистичні показники з погляду загальних тенденцій суспільного розвитку. А тому, крім вивчення фактів безпосередньої участі або неучасті громадян у виборах на підставі їх “приватних мотивів, перенесених на публічний об’єкт” (методологічна настанова класичного біхевіоризму), потрібно аналізувати ще й

загальносуспільні нормативно-ціннісні явища, сукупний досвід, традиції, морально-етичні, філософські, ідеологічні категорії, що в цілому визначають політичну культуру суспільства.

7. Співіснування реального й символічного в політичному просторі.

Явище політичного відчуження безпосередньо створює умови для так званої “символічної політики”, так само, як і символічна політика для нього. Соціально негативний аспект символізму в політиці полягає в тому, що він покликаний доповнювати реальний образ влади вигідним для неї тлом “народної підтримки”, створювати додаткові можливості для того, щоб замість реальних дій, яких об’єктивно потребує суспільство, але які на даний момент є неприйнятними для самої влади (вона не здатна або не бажає їх здійснити), спеціально моделювати ситуації “сурогатних політичних дій та політичної відповідальності” [265, с. 84, 86].

Символічні дії політичних акторів спрямовані на те, щоб у об’єктів політики виникло відчуття двоїстості політичного простору: крім його реального виміру, який можна осягти раціонально й критично, – ще й царини загадково-міфічного, де суспільна свідомість легше формує уявлення про владу як про незаперечний авторитет, соціальну цінність.

У символічній політиці ефективно поєднуються два типи легітимності – ідеологічний та ідеалістичний (авансований): перший слугує потужним ресурсом у руках діючої влади, а другий виникає під час заміни “старої” влади на “нову” внаслідок так званого “повстання контреліти”, що народжується з хвилі масового незадоволення існуючим порядком. У такі моменти в суспільстві на деякий період виникає ситуація очікування змін на краще, пов’язана з появою нової влади, яка ще не встигла хоча би чимось заплямувати себе в очах громадськості, а тому вільно (та недовго) розпоряджається можливістю безконтрольно користуватися “кредитом народної довіри”.

Нерідко з метою самозахисту чинна влада використовує такі екзистенційні можливості, як штучне створення навколо себе аури

таємничості, конфіденційності, містицизму. Натомість “нова влада”, як правило, наголошує на своїй відкритості, публічності, “прозорості” та “месіанській” ролі. Обидва варіанти символічної політики є своєрідними політичними технологіями. Їхнє домінування в процесах політики призводить до появи деформованих видів політичної комунікації (тоталітаризму, вождизму), які фактично збільшують простір політичного відчуження.

Попри те, що дослідження теми політичного відчуження вже має певну традицію (наприклад, вивчення сутності та різновидів цього явища, його причин, історичних форм, шляхів та засобів подолання), ще й дотепер недостатньо розробленою залишається структура самого поняття “політичне відчуження”, його взаємодія з іншими елементами в системі політологічних категорій.

У першому розділі нашого дослідження була аргументована концепція, що поняття “політична поведінка” відіграє функцію об’єднавчої, родової категорії стосовно “політичної діяльності” та “політичної участі” – обидва останні поняття потрібно розглядати як компоненти політичної поведінки, її різнофункціональні рівні: перший характеризує професіоналізм, системність, постійність, цілеспрямованість занять політикою, що за визначенням властиво інституціональним суб’єктам; другий – різноманітні форми політичних дій, породжені громадянською активністю основної маси населення з метою забезпечення своїх демократичних прав у політиці, зокрема участі у виборчому процесі, контролю за діями влади, впливу на прийняття політично значущих рішень тощо.

Було також сформульовано принципове положення про те, що третім, найнижчим рівнем суб’єктної поведінки у сфері політики, її органічною складовою потрібно вважати явище політичного відчуження.

У публікаціях різних авторів поряд із власне поняттям “політичне відчуження” вживаються такі: “абсентеїзм”, “політична неучасть”, “антиучасть”, “імобільність”, “пасивність”, “конформізм”,

“соціальна/політична апатія”, “байдужість”, “відстороненість”, “суспільна аномія”, “політичний нігілізм”, “нейтралітет”, “аполітичність”, “бойкот”, “негація-заперечення”, “закрита політична поведінка”, “девіантна політична поведінка” тощо.

Наведені поняття зустрічаються в різноманітних комбінаціях, які, однак, не завжди розкривають ієрархічну залежність між ними, іноді не виправдано нівелюють родові ознаки та відмінності. Подібне часто відбувається через недостатню увагу деяких вітчизняних авторів до визначення методологічних засад своїх досліджень, еkleктику поглядів, коли різні позиції представляються у вигляді узагальненої парадигми без виокремлення її аспектів. Зазвичай (що стосується в першу чергу праць загального змісту, навчальних видань) проблему політичного відчуження висвітлюють “у цілому”, тоді як у світовій науці щодо цього феномену суспільного життя вже склалося кілька теоретико-методологічних підходів: антропологічний, соціокультурний, формаційний, цивілізаційний та інші [240, с. 79].

Для пояснення сутності розбіжностей між дослідниками з цього питання ми вимушені вдатися до широкого цитування політологічної літератури, однак саме таким способом можна досягти найбільш повного уявлення про розмаїття позицій в розумінні структурної ролі поняття “політичне відчуження” щодо інших системно споріднених з ним політологічних категорій (в усіх цитатах курсив наш. – В.С.).

Отже, при визначенні поняття “політична поведінка” та його компонентного складу зустрічаються такі характеристики відчуження:

– “...два основних типи політичної поведінки – політична діяльність і політична *імобільність*. Останній називається *закритим* типом, характеризується *відчуженістю* людини від політичного життя, політичної влади” [233, с. 269];

– “...для характеристики різноманітних модифікацій політичної поведінки використовується термін “політична *імобільність*...” [88, с. 115];

– “...розрізняють два основних типи політичної поведінки: відкритий (політична дія) і *закритий* (політична *бездіяльність*, або *імобільність*)” [376, с. 415];

– “...можна виділити відкриті форми поведінки громадян... і *закриті*..., наприклад *абсентеїзм*” [273, с. 237];

– “політична поведінка – це сукупність дій та *недіянь* соціального суб’єкта. ...характер політичної поведінки може мати форму *абсентеїзму* чи власне політичної дії” [161, с. 94, 95];

– “...політична діяльність неоднорідна, тут можна виділити кілька чітких станів. ...політичне *відчуження*, ...політична пасивність, ...політична активність” [89, с. 529–530];

– “... три домінуючих типи політичної поведінки: політичне *відчуження*, політично пасивне, політично активне. ...політичну поведінку можна поділити на політичну участь і *абсентеїзм*” [261, с. 263, 270; 358, с.370];

– “...політична участь і політична *неучасть* – це дві різні форми політичної поведінки” [255, с. 146].

З наведеного видно, що в політології переважає тенденція використовувати як синоніми до поняття “політичне відчуження” терміни: “абсентеїзм”, “неучасть”, “імобільність”, “недіяння”, “бездіяльність”, які в цілому характеризують “закритий тип політичної поведінки”. Висловимо деякі міркування стосовно того, наскільки методологічно правильним є ототожнення зазначених понять.

По-перше. Очевидно, що поняття “абсентеїзм” вживається політологами в двох значеннях: у широкому – як антонім поняття “політична участь” та у вузькому (частіше вживаному) – як ухиляння громадян від участі у виборах. Щоб не змішувати ці два значення, пропонуємо ситуації виборчих кампаній обов’язково визначати уточнюючим терміном “*електоральний абсентеїзм*”.

По-друге. Важливо звернути увагу, що при вживанні поняття “політична імобільність” (< лат. *immobilis* – нерухомий), дослідники називають такі характерні ознаки цього явища:

– *виключеність* особи, соціальної групи з політичних відносин, що спричинена особливостями форм політичного правління і режиму або організаційними негараздами;

– *політична апатія* (байдуже ставлення до політики як до сфери “чужого”, що формується на основі комплексу детермінант соціально-політичного та емоційно-психологічного змісту, наприклад домінування індивідуальних субкультур; високий рівень задоволеності особистим статусом; переконаність у неможливості реально впливати на політичний процес, звідси – відчуття безглуздості політики, зневіра у її корисності тощо);

– *суспільна аномія* (стан соціальної дезорганізації суспільства, розірвання системних зв’язків, конфлікт між основними соціально-культурними цінностями, політико-правовими нормами, інституціями, внаслідок чого вони починають руйнуватися аж до повної втрати ними спроможності бути регуляторами суспільних відносин);

– *бойкот* (< англ. *boycott*) (засіб висловлення протесту проти певних дій влади чи інших учасників політичної взаємодії шляхом відмови підтримувати з ними стосунки, проводити спільні акції; також відмова від виконання певних функцій, передбачених громадянськими правами, зокрема свідоме небажання брати участь у виборах);

– *нейтралітет* (< нім. *neutralität* – ні той, ні інший) (ситуація невтручання політичного суб’єкта у процес взаємодії інших двох або більше суб’єктів; відмова від участі в спільних справах. Нейтралітет може бути добровільний і вимушений, набувати якостей політичної апатії або пасивного бойкоту).

По-третє. Якщо ситуації “виключеності”, “апатії”, “нейтралітету” загалом можна асоціювати з поняттями “абсентеїзм”, “недіяння”,

“бездіяльність”, то стан аномії і бойкот за своїм змістом далеко не завжди означають “нерухомість” (імобільність) політичного суб’єкта. Адже бойкот як відмова від участі в якихось акціях або процесах може супроводжуватися (і, як правило, саме так буває) активними політичними діями іншого змісту – мітингами, демонстраціями, контрпропагандою, агітацією тощо. Погоджуємося, що аномія є “соціально-психологічним станом, що блокує механізм політичної поведінки” [88, с. 116]. Але стан аномії політичного суб’єкта – це не ситуація фактичного недіяння, а скоріше одна із можливих його причин. Більше того, аномія, блокуючи певною мірою механізми раціональної, суспільно корисної поведінки, з іншого боку, може помітно активізувати анархічні, маргінально-охлократичні дії певної частини громадян, які важко назвати імобільністю.

По-четверте. Поняття “імобільність” треба визнати вужчим за поняття “відчуженість”. Відомо, наприклад, що при тоталітарних режимах влада засобами пропаганди, переконання чи відвертого примушування мобілізує на свою підтримку величезні маси населення, котрі систематично беруть участь у різноманітних політичних заходах. Навіть зважаючи на формальний, фіктивний характер такої участі, важко її кваліфікувати як політичну імобільність – у згаданих випадках це поняття майже нівелюється, суспільство, навпаки, виглядає політично мобільним, навіть активним. Інша річ, що в недемократичних системах розрив між особистістю й офіційною владою (як би вона не намагалася політично мобілізувати населення) насправді не зменшується, і чим жорсткішими стають мобілізаційні дії влади, тим активніше може формуватися відчуження від політики на рівні індивідуальної або групової політичної свідомості – адже громадяни вимушено опиняються в ситуаціях згорання процедур легальної зміни влади та необхідності дотримуватися директивних заборон на ідеологічний та організаційний плюралізм у суспільному житті.

Таким чином, політичне відчуження може існувати і при імобільності, і при мобільності громадян, тоді як імобільність пов’язана

тільки з ситуаціями відчуження – будь-якого – чи штучно створеного режимом, чи *самовідчуження*, що властиво громадянам розвинутих демократій.

Отже, робимо головний висновок: наукова категорія “політичне відчуження”, порівняно із проаналізованими вище спорідненими з нею поняттями, є найбільш загальною, універсальною. Вона охоплює велику кількість об’єктивних і суб’єктивних явищ політичного життя. Політичне відчуження можна визначити як:

– *соціальний процес*, коли зароджуються та розвиваються явища політичної аномії або формуються жорсткі моделі авторитарних чи тоталітарних режимів;

– *стан політичного суб’єкта*, коли в індивідів, соціальних груп на основі комплексу раціональних оцінок та емоційно-психологічних реакцій формується нігілістичне, нейтрально-байдуже ставлення до політики, можливо, аж до стану глибокої аполітичності;

– *політичну ситуацію*, коли в цілому політично спроможний суб’єкт не бере участі в тих чи інших конкретних політичних подіях: робить це свідомо, за власним вибором або ж якісь зовнішні обставини в певний момент часу унеможливають політичні дії з його боку.

Дослідження ефектів політичного відчуження – і в методологічному, і в практичному плані – можливе тільки в поєднанні з проблематикою політичної участі, адже в реальному політичному житті ці явища одне без одного не існують.

Ця принципово важлива обставина визначає один з напрямів наукових дискусій стосовно тлумачення тих процесів, які взагалі можуть бути охоплені поняттям “політична участь”. (Частково цю проблему ми розглядали в підрозділі 1.2).

Зокрема, йдеться, про пошук об’єктивного критерію, за яким можна було б відрізнити поняття “участі” від “неучасті”. У зв’язку з цим, насамперед у працях американських дослідників С. Верби, Н. Ная [Див.:

408], Л. Мілбрета [Див. : 402] й ін., що з'явилися ще в 70-х рр. ХХ ст., почали вживатися терміни на кшталт: “поінформована політична бездіяльність”, “свідома політична бездіяльність”, “мінімально необхідний поріг активності”, “пасивні форми політичної участі” [Див.: 19, с. 630–633]. Подібні термінологічні акценти були покликані забезпечити так звану “змішану” інтерпретацію політичної участі, елементами якої, з одного боку, стали проблеми визначення різних рівнів політичної участі, а з іншого – пояснення залежності між політичними інтересами й переконаннями громадян (які, здавалося б, мали передбачено впливати на їхній “раціональний вибір” під час голосування) та безпосередніми політичними діями й бездіяльністю, зміст і результати яких далеко не завжди можна пояснити в категоріях суто раціональної свідомості й поведінки.

Формування альтернативних підходів до аналізу сутності політичної участі та її причин, мотивацій, форм, рівнів, результативності означало не що інше, як логічно-об'єктивне “трансформування” власне “учасницької” проблематики в концептуальні дослідження ефектів політичного відчуження. Таким чином, відбувалося те, що мало відбутися: науковці все чіткіше усвідомлювали наявність тісного методологічного зв'язку між поняттями “політична участь” і “політичне відчуження”.

Роль такої сполучної ланки, наголосимо, ефективно забезпечує інтеграційна категорія “політична поведінка”. Адже в кінцевому підсумку тільки в контексті фактичної поведінки суб'єкта в діапазоні “дія – недіяння” (участь – неучасть) та її різних типів і форм, рівня активності, наслідків тощо можна найбільш реально судити про наявність чи відсутність самого факту політичного відчуження, його сталість, еволюцію та потенційний вплив на перебіг суспільних процесів.

Таким чином, *за основу свого бачення проблеми ми беремо функціональний (поведінковий) аспект політичного відчуження. Іншими словами, розглядаємо політичне відчуження як політичну ситуацію.*

З метою виокремлення цього аспекту із загальної проблематики політичного відчуження та усвідомлюючи, що природа цього явища набагато глибша й різноманітніша, пропонуємо для методологічного використання термін “функціональне відчуження” як синонім понять “політична неучасть”, “політичне недіяння”. У цьому, поведінковому, розумінні політичного відчуження прийнятне також вживання термінів “абсентеїзм” (і не лише електоральний, а будь-які його форми!) та “імобільність” (але обов’язково з урахуванням висловлених раніше зауважень).

Використаємо структурно-функціональний метод дослідження і на кількох теоретичних моделях простежимо зв’язок між відчуженням (фактичною неучастю в політиці індивіда чи соціальної групи) та *автономною* політичною участю

Для цього сукупність детермінант політичної поведінки (інституціонально-нормативних, ідеологічних, ціннісних, статусно-рольових, персоніфікованих, соціально-економічних, емоційно-психологічних тощо – див. підрозділ 1.4) умовно виразимо як три основаних аспекти нашого аналізу:

- *гносеологічний* (наявність або відсутність у суб’єкта політичної інформації і знань; ситуація “знаю – не знаю”);
- *аксіологічний* (ставлення до політичних цінностей за принципом “*підтримую – не підтримую*”);
- *статусний* (особисте соціально-економічне становище, самооцінка, емоційний стан тощо; ситуація “*задоволений – незадоволений*”).

Інтеграційним чинником для всіх трьох аспектів слугує *функціональний аспект*, тобто результат, який може настати внаслідок їх сукупного впливу на суб’єкта – викликати або політичні дії або недіяння останнього.

Різні комбінації зазначених аспектів у разі політичних дій можуть визначати різні типи і форми політичної участі, а в разі недіяння суб’єкта (нульового рівня політичної суб’єктності) – характеризувати різні причини такої поведінки. Отже, можливі такі варіанти взаємодій:

1) “знаю”, “підтримую”, “задоволений”. Якщо за таких умов результатом є неучасть (далі – А), то це приклад конформістської поведінки; якщо наявна політична дія (далі – Б), то вона вказуватиме на активну громадянську позицію суб’єкта, конвенціональну, солідарну поведінку;

2) “знаю”, “підтримую”, “незадоволений”. А – амбівалентність політичних почуттів або зневіра у власних можливостях; Б – переконаність, свідома оцінка, патріотизм, віра в можливість позитивних змін;

3) “знаю”, “не підтримую”, “задоволений”. А – пасивна громадянська позиція, політичний нігілізм, егоїзм; Б – активна громадянська (патріотична) позиція в протестних, можливо, навіть у неконвенціональних формах поведінки;

4) “знаю”, “не підтримую”, “незадоволений”. А – стан політичної апатії, безсилля; Б – можливі гостро протестні форми поведінки аж до політичного екстремізму;

5) “не знаю”, “не підтримую”, “задоволений”. А – глибока аполітичність, соціальний егоїзм; Б – *малоймовірна* в такій ситуації;

б) “не знаю”, “не підтримую”, “не задоволений”. А – суспільна аномія, маргінальність; Б – стихійні, ірраціональні політичні дії, охлократія.

Узагальнивши теоретичні моделі політичного відчуження як можливі поведінкові ситуації, маємо підстави стверджувати:

1. Практично тільки один із варіантів детермінації *автономної* політичної поведінки – у нашій моделі 5-й: “фактична відсутність у суб’єкта політичної інформації і знань”, “неприйняття (через нігілістичне ставлення до культурно-політичної сфери) суспільних норм і цінностей ” та “егоїстична задоволеність власним становищем або морально-соціальна деградація особистості” – не ставить суб’єкта в ситуацію вибору: брати чи не брати участь у політичному житті.

2. Одні й ті самі передумови здатні спричинити далеко несхожі, навіть протилежні, варіанти політичної поведінки суб’єкта, а отже, в реальній політиці вододіл між учасниками і *неучасниками* політики – це досить

умовний соціологічний показник, який складно зафіксувати на тривалій час. *Сфера участі і сфера функціонального відчуження взаємно проникають одна в одну: їхні структури містять ознаки, спільні для них обох. У певних ситуаціях потенціали участі і відчуження існують у стані рівноваги як одне ціле. (Мобілізаційна політична поведінка має свою специфіку. Тут роль головних детермінант належить не особистим мотивам суб'єкта, а зовнішнім регуляторам).*

3. Феномен політичного відчуження займає далеко не останнє місце в переліку найскладніших тем політичної науки. Очевидно, що це – найзагадковіший сегмент політичної поведінки, оскільки він наділений здатністю стосовно одного й того самого суб'єкта одночасно існувати в протилежних формах – видимих і прихованих, характеризуватися широкою гамою ознак (ціннісних, функціональних, статусних, психологічних), маскуватися під різноманітні стани і їх фази – від результативно-діяльних (тоді політичне відчуження набуває певних форм політичної участі) до відвертого політичного недіяння, що знов-таки не є однорідним і зазвичай поляризується на маргінальну пасивність та потенціал різнобічно-активних політичних дій.

Висновки до другого розділу

1. Один з діалектичних законів пізнання – єдності та боротьби протилежностей – вказує на ті широкі можливості, які відкриваються перед науковцем, коли факти, явища і процеси досліджуються шляхом аналізу дихотомій, і бажано таких, які протистоять одна одній. Звісно, суспільствознавець завжди має пам'ятати, що таке протиставлення значною мірою можливе лише в теорії, оскільки суспільне життя об'єктивно завжди є цілісною реальністю, що існує як множинність соціальних зв'язків та взаємодій навіть між найвіддаленішими одна від одної вертикальними та горизонтальними площинами. Та все ж, поглиблене дослідження явища

спочатку на його “полюсах” може стати кращим шляхом до розуміння його сутності. Автор дисертації скористався саме таким методом, тому в другому розділі дослідження проблеми політичної поведінки розкрито, зокрема, в контексті її протилежних видів – індивідуального (лідерського) та масового. При цьому виявилось, що зазначені види містять у собі чимало характеристик, які засвідчують існування певної залежності між ними, тобто певного міжвидового поведінкового механізму.

2. Поведінка політичних лідерів постійно приковує увагу громадськості і є темою багатьох наукових публікацій. Як відомо, існує чимало теорій політичного лідерства. Ми звернулися до кількох аспектів цієї проблеми, які по-своєму наявні в багатьох концепціях, але, з нашого погляду, є пріоритетними для розуміння сутності лідерської поведінки в цілому.

Поведінка політичного лідера від самого початку набуття людиною відповідного статусу та упродовж усього часу його існування є синтезом індивідуального і групового, корпоративного. У цьому її головна своєрідність і суперечливість. Керуючи іншими людьми, лідер об’єднує в систему інтереси цих людей, які в певний момент починають зобов’язувати його самого. Тому характеристика “персоніфікований суб’єкт політики”, яку прийнято вживати щодо поняття “політичний лідер”, є до певної міри умовною: за нею криється діалектична єдність філософських категорій окремого і загального.

Дослідження явищ лідерської поведінки, зокрема і в історичному контексті, заперечує доцільність поширених у сучасній політології думок про демократизм як фактичну поведінкову сутність політичного лідерства. Легітимована суспільством та унормована юридично система демократичних цінностей автоматично не забезпечує демократичного типу лідерської поведінки. Згадаймо також, наскільки широким є саме поняття “демократія”. Зважаючи на зіткнення у сфері політики різноманітних суспільних інтересів, що потребують різних способів їх забезпечення та координації, цілком нормально вважати, що в поведінці будь-якого політичного лідера містяться

елементи демократизму й авторитаризму, бюрократизму і популізму, партнерства і примушування. Головне – як ці елементи скомбіновані, у яких формах та якою мірою окремі з них набувають домінантного значення.

На прикладі політичного лідерства чітко простежується взаємодія та конфлікт між формальним і неформальним типами поведінки. Це площина зіткнення між демократизмом і авторитаризмом. Живильним підґрунтям для останнього часто є саме неформальні зв'язки, які з часом можуть набувати інституціональних форм, що закріплюють авторитарні тенденції.

Поширеним у політології та побутовій лексиці є визначення “харизматичний лідер”. Підстави для таких оцінок існують. Але, як на наше переконання, об'єктивно немає підстав казати про “харизматичну поведінку” політичних лідерів. Харизма не є окремим типом політичної поведінки, оскільки не передбачає якихось специфічних (харизматичних) способів взаємодії лідера та його оточення. Політична харизма – явище суб'єктивного походження, сукупний продукт суспільної (масової) свідомості, що складається з оцінок багатьох конкретних форм і типів поведінки політичного діяча.

3. Поведінкові дослідження дають змогу внести корективи та доповнення до відомих на сьогодні визначень політичної еліти. З позицій теорії політичної поведінки, до обов'язкових характеристик політичних еліт необхідно додавати такі ознаки, як: інтенсивність діяльності, постійне демонстрування якостей суспільного лідера, підвищена ініціативність, неперервність соціально-творчих, суспільно затребуваних зусиль. Поведінка еліт, безумовно, має оцінюватися головню за критеріями стратегічного типу політичної поведінки.

З огляду на конкретику політичного процесу, існує очевидна суперечність між семантикою терміна “елітний” (“найкращий”) та реальною поведінкою політичних еліт. Але подібних прикладів у політиці багато, особливо, якщо її порівнювати з нормативно-ціннісними, ідеально-філософськими поняттями, проголошеними Конституцією. Уже ця

обставина, а також інші (стратегічне призначення еліт, підвищена публічність їх політичної поведінки, об'єктивний запит суспільства на кращі ідеології, партійні програми та “зразкових політиків”) змушує визнати, що, попри деяку абстрактність та умовність поняття “політична еліта”, воно аж ніяк не належить до ціннісно-нейтральних термінів суспільствознавства, а отже, не варто нехтувати ціннісно-етичними аспектами політичного елітаризму, прагнучи їх замінити суто функціональними, управлінськими критеріями.

4. Поняттю елітарності часто протиставляють поняття масовості. На цій основі, починаючи з античних часів, виникали і продовжують існувати різноманітні теорії масового суспільства. Фактично всі вони у своїй побудові містять поведінковий аспект, хоча й тлумачать поняття маси й масовості по-різному: то надаючи їм соціально-психологічного звучання (Г. Лебон), то соціально-класового (марксизм), то культурологічного (Х. Ортега-і-Гассет). Унаслідок дослідження проблеми, ми дійшли висновку, що поведінково-політологічний підхід має в цьому плані свою специфіку. Його сутність полягає у сприйнятті поняття “маса” як нейтрального. Взятє саме по собі воно беззмістовне, аморфне, стохастичне (імовірнісне у своїх властивостях – як позитивних, так і негативних). Щоб дослідити поведінку “маси”, політолог повинен її структурувати, диференціювати за її численними формами, тобто способами існування – від макро- (народні маси, електорат, суспільні верстви, класи тощо) до мікроформ (збори, мітинги, демонстрації тощо).

Поняття “маса” не є антиподом поняття “група”, але при оцінюванні поведінки маси/групи потрібно аналізувати, наскільки стійкими й тривалими є внутрішні зв'язки: для групи вони є властивістю, для маси – перехідними станами. Політолог не повинен змішувати поняття “маса” і “натовп”. Маса є формою (або формами), а натовп – це специфічний, спричинений переважно механізмами соціальної психології, поведінковий стан, один із типів деструктивної політичної поведінки, у якому може опинитися, або не опинитися, будь-яка маса.

Поняття “масова політична поведінка” вказує не на форму чи тип політичної поведінки, а на її окремий вид (інші види – поведінка групова, індивідуальна). Це політологічне поняття охоплює максимально широкий спектр явищ суспільного життя, що пов’язані зі ставленням громадян до політичної системи. Особливістю таких процесів є те, що в них одночасно бере участь велика кількість громадян, між якими не існує структурно визначених зв’язків або вони надто слабкі.

5. До категорії масових явищ у політиці належать явища і політичної участі, і неучасті – у тому розумінні, що останні перетворюються на суспільну проблему лише в їх масовому вимірі, хоча відчуження від політики існує і в індивідуальних формах.

Політичне відчуження є невід’ємним атрибутом будь-якої політичної системи. Вивчення цієї проблеми в політологічному плані можливе тільки в поєднанні з дослідженням багатьох інших питань політики, зокрема таких, як: наслідки інституціоналізації (бюрократизації) суспільних відносин; реальна й міфічна харизма політичних лідерів; баланс можливостей між суб’єктами та об’єктами політики; відносини між політичною владою та громадянським суспільством; особливості різних політичних режимів; співіснування реального й символічного в політичному просторі; кількісні та якісні суспільно-політичні стани, методика їх інтерпретація та прогнозування.

Шляхом спеціального дослідження в дисертації було встановлено, що в політологічних працях, поряд з поняттям “політичне відчуження” вживається більше ніж півтора десятка споріднених понять, які характеризують поведінку політичного суб’єкта, що є протилежною до політичної участі. Обґрунтовано висновок, що за своїми методологічними можливостями поняття “політичне відчуження” є найбільш загальною, універсальною науковою категорією, оскільки ним можна охопити найбільшу кількість об’єктивних та суб’єктивних явищ так званої неучасницької поведінки.

Політичне відчуження можна представити як соціальний процес, як стан політичного суб'єкта або як політичну ситуацію. Саме політичну ситуацію ми розглядаємо як поведінковий аспект політичного відчуження, коли в цілому політично спроможний суб'єкт з різних причин не бере участі в конкретних політичних подіях: за власним рішенням або якісь зовнішні обставини в даний момент унеможливають політичні дії з його боку. Таку ситуацію ми називаємо “функціональним відчуженням”, що є синонімом понять “політичне недіяння”, “абсентеїзм” (у широкому, а не тільки в електоральному значенні).

За допомогою теоретичних моделей впливу гносеологічних, аксіологічних та статусних детермінант на автономну політичну поведінку суб'єкта простежено методологічний зв'язок між поняттями “політичне відчуження” та “політична участь”. Визначено, що одні й ті самі передумови можуть спричинити далеко несхожі, навіть протилежні варіанти (типи) політичної поведінки індивіда або групи, залежно від рішення суб'єкта діяти чи не діяти, тобто бути учасником чи неучасником. Отже, у реальних процесах співвідношення між учасниками і неучасниками політики – досить умовний показник, і його складно на тривалий час зафіксувати в кількісних показниках. Сфера участі і сфера функціонального відчуження взаємно проникають одна в одну: їхні структури містять спільні ознаки. На нашу думку, такий висновок пом'якшує гостроту дискусій щодо пошуку “надійного” критерію, за яким можна було б відрізнити поняття “участі” від “неучасті”, позаяк у кожному з цих понять наявна міра своєї протилежності.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ КОМПОНЕНТИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Партийна діяльність і партийна поведінка

Серед політичних суб'єктів, що різняться класифікаційними особливостями, рівнем інституціоналізації, функціональними можливостями, соціальною роллю тощо, чи не найбільш оригінальними за своєю поведінкою є політичні партії.

Ознак такої оригінальності чимало. Політичні партії – це справжні “дволикі Януси”: однією частиною обличчя вони повернуті до суспільства, людей, і ця їхня щока випромінює турботливість, співчуття, готовність до самопожертви та щоденної нелегкої праці заради “народної справи”, а інша – протилежна – магнетично звернута до вершин владного Олімпу, вона не тільки осяяна світлом його благородних звершень, але й нерідко затьмарена марнославством, самовдоволено-байдужа, напружено-тривожна в очікуванні суспільного невдоволення або підступних несподіванок з боку політичних опонентів.

Партії володіють дивовижною властивістю без особливих зусиль змінювати свої сутності й форми, способи дій, об'єднуватися з іншими, до них подібними (і навіть мало подібними), у неймовірних організаційних та ідеологічних комбінаціях ставати великими й малими, існувати довго й короткочасно, несподівано зникати та раптово з'являтися. Вони присутні в парламентах та урядових кабінетах, їхні символи здіймаються над велелюдними майданами, пікетами й барикадами. Ніхто наперед не знає, якою буде їх кількість та яку самоназву вони оберуть у день свого явлення суспільству. І тим паче невідомо, чи стане задеклароване партийне наймення

ідейним зобов'язанням публічної партійної діяльності або хоча б деяким натяком на справжні інтереси та можливості його носія. А як уміло, егоїстично та суспільно небезпечно декотрі з партій у своєму прагненні завоювати прихильність громадян, використовують маніпулятивний потенціал впливу на людську свідомість політико-ідеологічної дихотомії “маса – вождь”! Тут дійсно недалеко ходити від демократії та персоніфікованої харизми – через популізм та партійний вождизм – до узурпації влади й диктатури.

У цій частині дослідження ми здійснимо теоретичний аналіз місця і ролі політичних партій у житті суспільства під кутом зору методологічного співвідношення понять “політична діяльність” та “політична поведінка”. (Див. підрозділи 1.2. та 1.3. дисертації). Під політичною діяльністю ми розуміємо вищий – професійний або напівпрофесійний (за класифікацією М. Вебера – “політика за професією і частково за сумісництвом” [Див.: 43, с. 652–653]), як правило, формально визначений, системний, раціонально-практичний, активний, суспільно корисний – рівень поведінки окремих осіб та інституціональних суб’єктів політики, спрямованої на безпосереднє досягнення та здійснення політичної влади.

Основні напрями діяльності політичних партій сучасна політологія визначає як необхідність і здатність виконувати такі функції:

1) *соціальна інтеграція*: артикуляція й агрегація інтересів певних соціальних груп та їх узгодження з потребами усього суспільства;

2) *посередництво між громадянами та владою*, що передбачає політичне представництво соціальних інтересів – або безпосередньо в органах влади різних рівнів, або шляхом дієвого впливу на прийняття цими органами суспільно важливих рішень;

3) *боротьба за державну владу*, персональна й колективна участь членів партії у її здійсненні – на різних щаблях державного керівництва та управління або в органах місцевого самоврядування;

4) *теоретико-ідеологічна робота*: створення системи політичних цінностей, ідеалів, програм і стратегій суспільного поступу, альтернативних проектів національного розвитку. Цікавим у цьому плані є порівняння, запропоноване російськими дослідниками: “Партії – це “науково-дослідні інститути вивчення влади”, що є відповідальними за вміння запобігати соціальним хаосам, здійснювати зміни в управлінні життям суспільства й країни. Лідери політичних партій – це Генеральні Конструктори конкуруючих фірм, які створюють для країни нові системи влади” [4, с. 32];

5) *політична просвіта та виховання громадян*: поширення та роз’яснення населенню засобами пропаганди ідейної платформи, стратегічних і тактичних дій партії, проведення рекламних кампаній з метою формування громадської думки щодо фактів і явищ політичного життя, “морального обличчя” політики. У цілому – формування в суспільстві певних типів політичної культури;

б) *залучення (рекрутування) до партійних лав нових членів*, а також – шляхом активної агітації (особливо у передвиборчий період) – розширення своєї соціальної бази, “електорального поля” партії;

7) *організаційно-кадрова функція*: підготовка суспільно відповідальної, патріотично налаштованої, інтелектуально і фахово-спроможної політичної еліти, тобто підготовка та висунення кадрів для професійної роботи в структурах влади. У цьому ж контексті партії здійснюють зусилля зі створення політичних блоків, парламентських коаліцій тощо.

Практика свідчить, що поведінка політичних партій, окрім дій, що відповідають головній сутності поняття “політична діяльність” у його інституціонально-суб’єктному значенні (як суспільне призначення та відповідні функції політичних партій, що загалом передбачає вираження та реалізацію “корінних інтересів великих соціальних груп, великих політичних цінностей та великих політичних цілей” [96, с. 69]), може *de facto* виявляти такі особливості методів та способів партійної роботи, котрі за своїми якісними характеристиками аж ніяк не можна віднести до атрибутивних

ознак власне політичної партійної діяльності. Об'єктивно вони постають як специфічні риси різних типів політичної поведінки в широкому, загальнометодологічному, розумінні цього поняття – як сукупність різноманітних поведінково-суб'єктних реакцій і станів у політичних процесах.

Інакше кажучи, слід наголосити, що далеко не будь-яку соціальну активність, демонстровану політичними партіями, можна оцінювати як політичну діяльність. Отже, завдання науковців, політичних експертів та й рядових громадян також полягає, зокрема, в умінні розрізняти інституціонально-діяльнісний зміст партійної роботи від її специфічно-поведінкових рис, що нерідко виглядають як *імітаційно-діяльнісні форми*.

Такий аналіз об'єктивно необхідний і методологічно цілком можливий, навіть попри те, що здійснення подібної диференціації в контексті реальних ситуацій політичного процесу є досить непростим завданням. Труднощі виникають через те, що в цьому випадку маємо справу з предметом вивчення, котрий являє собою, з одного боку, різноаспектний, та, однак, внутрішньо органічний, цілісний арсенал форм і методів практичної роботи партії, а з іншого – створений спеціальними технологіями та укорінений у масову свідомість достатньо стійкий – позитивний чи негативний, з погляду конкретних електоральних груп, але не менш “органічний” – “образ” тієї чи іншої партії.

“Panem et circenses!” (“Хліба і видовищ!”) – вимагали колись від політиків громадяни Стародавнього Риму.

За понад дві тисячі років, що минули від давньоримської доби, час не змінив глибинного сенсу вищенаведеного лаконічного вислову. Сучасне суспільство так само, як і колись, потребує і “хліба”, тобто достатнього рівня матеріального та соціального забезпечення (ширше – реальних прав людини на гідне життя, свободу, самодостатність, розвиток особистості тощо), і “видовищ” – можливостей задовольнити свої духовні, культурно-естетичні потреби, пережити стан емоційно-психологічного піднесення, відчуття

захопленості від незвичності, несподіваності, контрастності ситуації, що виникає на межі реального й химерного, трагічного і комічного.

У реаліях представницької демократії початку третього тисячоліття немає нічого більш подібного до давньоримських гладіаторських “видовищ”, аніж публічні “бої” сучасних політичних партій і блоків за електоральні симпатії та ресурси влади. Поразка в таких змаганнях перетворюється на справжню драму, що загрожує швидким забуттям громадянами своїх недавніх кумирів.

У ситуаціях, коли від вражень та настроїв публіки залежить становище партії в суспільстві на кілька років уперед, а може, й уся її подальша доля, партія вважає за краще не ризикувати, дотримуючись чітких канонів політичної діяльності, а прагне діяти більш надійно для себе, демонструвати насамперед таку поведінку, яка до вподоби людям, а не ту, що асоціюється з раціональними основами функціонування державної влади.

“Краще бути смішним, ніж політично мертвим” – ось кредо, яке в першу чергу сповідує значна частина партійно-політичної еліти, імітуючи своєю поведінкою суспільно корисну діяльність. Однак партії не переймаються з приводу відвертого лукавства ролі, котру вони грають. За всю історію світової політики вищезазначене гасло відкрито не було підняте на програмних знаменах жодної партії.

На наш погляд, саме утилітарно-ірраціональні елементи масової суспільної свідомості та символічно-сакральні можливості політичної влади, помножені на прагматизм її інстинкту самозбереження, є основними, найбільш загальними передумовами, що створюють ефект розмежування двох якісних складових партійної роботи – власне політичної діяльності та політичної поведінки, котра нерідко є імітацією такої діяльності. Це розмежування, звісно, не абсолютне й не завжди очевидне, проте досить реальне за певних політичних ситуацій, особливо під час виборчих кампаній та в інші моменти загострення політичної конкуренції. Саме на нього звертав увагу досвідчений політик і державний діяч У. Черчілль, коли казав:

“Державні діячі відрізняються від політиків тим, що перші думають про майбутнє країни, а другі – про майбутні вибори” [364, с. 26].

У політико-інституційному розумінні, партія – це один з важливих елементів політичної системи, частина громадянського суспільства, добровільне об’єднання його найбільш активних представників на основі спільних політичних цінностей, інтересів та цілей. На відміну від інших складових громадянського суспільства, для партії головною метою та змістом її діяльності є боротьба за державну владу як вищу форму політичної влади.

Принципово важлива особливість політичних партій виявляється в двозначності їх політико-суб’єктної ролі: здатності та необхідності одночасно бути закоріненими і в системі влади, і в суспільстві.

Звідси випливає ще одна передумова імітаційно-діяльнісної поведінки партій: автономне існування у “навколопартійному” соціальному середовищі різноманітних типів політичної поведінки, що безпосередньо від партій не залежать, а швидше навпаки: ця залежність є зворотною. Вони експансивно поширюються не лише на ті чи інші соціальні верстви, але й на тих, хто за своїм призначенням не може від них відсторонитися, тобто на самі партії. Останні, таким чином (свідомо чи мимохіть), опиняються в ролі об’єкта постійного впливу з боку населення, вони активно всотують у себе настрої громадян, суспільних груп і як наслідок – фактично стають заручниками зазначених процесів, оскільки змушені давати на них відповідь.

За таких обставин партії діють по-різному. Одні з них, як це й належить, намагаються у своїх вчинках більше дотримуватися партійно-інституціональних ролей і функцій. Та вдається це далеко не всім, оскільки в умовах, коли настрої й симпатії громадян мають властивість різко, непередбачливо змінюватися, диференціюватися, “буває важко оцінити результати партійної діяльності, відшукати їх адекватне агреговане уявлення, пов’язати із завданнями, що мають вирішуватися партією” [307, с. 116]. У подібних ситуаціях одні політики “змінюють партію заради своїх принципів,

інші поступаються принципами заради партії” [364, с. 28]. Та найгірше, що деякі партії, на догоду ситуативним електоральним настроям, починають демонструвати тактичну поведінку, яка мало нагадує дії, що визначають справжню сутність поняття “діяльність політичної партії”.

Існує низка інших детермінант псевдо-діяльнійної (у суспільному значенні) політичної поведінки партій. Серед них за давнини характер має проблема партійного лідерства вождисько-харизматичного типу.

Керівна функція в політиці завжди належала до елітарних сфер діяльності. Недарма давньогрецькі мислителі називали політику “царським мистецтвом”. Так, у своїй праці “Держава” Платон вивів теорію, у якій все політичне життя підкоряється ідеалу царя-філософа. Єдиним і достатнім виправданням влади царя-філософа є те, що він один знає, у чому полягає добро для людей і держави. Результатом розвитку цього напрямку роздумів стала, зокрема, концепція держави як суто освітнього інституту, де більшість громадян перебуває в умовах постійного навчання у філософа-державця. У пізнішій своїй праці – “Закони” – Платон помітно скорегував власні погляди. Тепер він наголошував на тому, що пріоритет у державному житті має належати не спеціально вибраним і навченим людям, чії дії не обмежені законом, а саме законові, перед яким і урядовці, і всі інші громадяни однаково рівні [291, с. 91].

Так чи інак, але в політичних мікроструктурах, до яких (порівняно із масштабом усього суспільства) можна віднести й політичні партії, роль персоніфікованого начала проступає особливо чітко, навіть тоді, коли безпосередньо не йдеться про авторитарний стиль партійного керівництва чи тоталітарний режим правління.

Феномен політичної елітарності, лідерства у поведінковому аспекті демонструє одну з найсуттєвіших суперечностей процесу взаємодії влади й суспільства.

На прикладі політичних партій вона виявляється в тому, що, з одного боку, завжди існує тенденція до корпоратизації партійної роботи, закритості

внутрішньопартійного життя для широких верств населення і навіть для більшої частини складу самої партії – рядових партійців. Це, так би мовити, організаційно-функціональна площина зазначеного процесу. Натомість, з іншого боку, фактично ніколи не втрачає свого домінантного значення протилежна тенденція – прагнення політичних партій підтримувати (ба, навіть нав'язувати суспільству!) щонайтісніший зв'язок між ними та громадянами, своєю соціальною базою – електоральними масами.

Парадокс? Можливо. Але цілком закономірний. Адже в останньому випадку характер взаємодії політики й суспільства передбачає можливість застосування спеціальних технологій, що покликані завуальювати *організаційно-функціональну відчуженість партій від громадян*. Спираючись на відповідні методики, зовсім не обов'язково намагатися, щоб партійні зусилля, як це передбачає смисл політичної діяльності, будувалися, в першу чергу, на відвертому, чесному, аргументованому діалозі з людьми, копіткій аналітичній роботі з вивчення об'єктивних потреб суспільства та їх представництва в структурах влади. Ще “менш обов'язковою” для загального розуміння (або спеціально вкрай заплутаною партійними ідеологами та пропагандистами-агітаторами) може бути тема дійсних можливостей тієї чи іншої партійної команди у вирішенні суспільно назрілих проблем.

Отже, головне для багатьох партій – не досягти своєю роботою суспільно корисного результату, а, так би мовити, “правильно” накреслити лінію своєї політичної поведінки: вона передусім має бути такою, щоб основна частина громадян – прихильників партії – не втрачала віру в неперервність зв'язку зі своїми політичними проводирями. З цією метою усі партії оволодівають мистецтвом майстерно користуватися головним резервом своєї політично привабливої поведінки – вони являють суспільству “найкраще, що в них є”, свою “сакральну душу”, “царя-філософа” – свого лідера! Прийом давній, як світ. Зате наскільки ефектний і ефективний!

У подібних ситуаціях формується друга (крім згаданої вище організаційно-функціональної) площина процесу взаємодії влади й

суспільства – *іміджево-технологічна*: тут виникають надзвичайно благодатні умови для демонстрування партіями імітаційно-діяльнісних можливостей своєї політичної поведінки.

З давніх-давен, від початків існування світової політичної думки, ще нікому з учених не вдалося визначити точні критерії явища, котре в сучасну добу прийнято позначати сакраментальним поняттям “політична харизма”. Та це по суті й неможливо. Натомість державно-політична історія різних країн не раз явила та й продовжує являти світові цілі плеяди “харизматичних” політиків. (Воістину: що не підвладне теорії, те під силу практиці!). Це факт, який важко заперечити, але “факт” з розряду тих, що повинні сприйматися громадянською свідомістю іронічно, на межі реального й міфічного, у тому числі й стосовно оцінок діяльності політичних партій.

Не дуже тривала, порівняно з європейською, історія новітнього українського парламентаризму вже, однак, змогла яскраво засвідчити “особливу” роль у політиці партійних лідерів. Як зазначає Ю. Ганжуров, апробована в Україні останніми роками пропорційна система виборів до Верховної Ради не змінила персономічних орієнтирів вітчизняної політики. (З нашого погляду, більше того – посилила такі орієнтири). Свідченням цього є помітне представництво серед українських політичних партій і блоків, що змагаються за владу, іменних конфігурацій – такі політичні об’єднання в ході парламентських виборів часто для самоназви обирають імена конкретних політичних діячів. На думку Ю. Ганжура, причини, що зумовлюють подібну ситуацію, такі:

1) звичка до мажоритарної комунікації, коли виборець оцінює не стільки партію, скільки її репрезентантів;

2) теоретична невизначеність, інформаційна тотожність багатьох передвиборчих програм політичних партій, що беруть участь у парламентських перегонах;

3) брак зрозумілого об'єднувального слогана для малопотужних і невідомих широкому загалу політичних партій, котрі намагаються приєднатися до комунікативно сильного, на їх розсуд, “паровика”, що, за припущенням, має подолати шлях передвиборчої боротьби за допомогою власного іміджу;

4) втрата політиками відчуття реальності, їх відірваність від джерел електоральної комунікації з наступним утворенням інформаційних лакун, що їх заповнюють іміджмейкери, які видають бажане за дійсне [59, с.201–202].

До зазначених вище причин утворення “іменних партійних брендів” додамо ще одну: це характерна не тільки для України, але й для інших “нових демократій” пострадянського політичного простору тенденція демасовізації соціальної бази політичних партій. Процеси, схожі до українських, спостерігаються, зокрема, і в Російській Федерації. За оцінками російських політологів, у ході внутрішньої (слабко поєднаної з інтересами певних соціальних груп) боротьби між політичними елітами роль “харизми” партійного лідера набуває гіпертрофованого значення. Партії формуються та діють у першу чергу не як інститути соціального представництва, а як “партії-команди” тих чи інших лідерів [116, с. 24, 25], як їхні “персональні клієнти” [275, с. 31].

Невже – назад в історію, до часів аристократичних гуртків і клубів? Отож, можливо, не помилявся у своїх передчуттях М. Вебер – один з класиків партіології, котрий на початку ХХ ст. як розсудливий аналітик вважав тодішню тенденцію до утворення масових партій закономірною, проте в душі завжди симпатизував політикам-аристократам та передбачав для них гарне майбутнє? Така прихильність ученого до харизматичних партійних вождів була доведена ним до вимоги так званої “плебісцитарної вождиської демократії”, що означала обрання прямим голосуванням народу державного президента, якому належало перейняти роль монарха.

Сила вольового вождя, на думку М. Вебера, мала забезпечити суспільство від засилля бюрократії, лави якої почали активно збільшуватися за рахунок розростання ієрархічних структур штатних функціонерів масових партій. Проте, як справедливо зауважують німецькі дослідники наукового спадку М. Вебера К. Ленк і Р.К. Гочевар, історія, засвідчила, “що небезпека перетворення плебісцитарної вождиської демократії в харизматичну деспотію є значно більшою, ніж абсолютизована Вебером небезпека прогресувальної бюрократизації, тим більше, що, як виявилось, тоталітарна система не лише не перешкоджає бюрократичному пануванню, а схильна перетворити його у варварство. Харизматичний вождь ХХ ст. був далекий від того, щоб ламати панування бюрократії. Більше того, він використовував її як слухняний інструмент для посилення своєї і без того неконтрольованої влади” [171, с. 446–448].

Надмірна харизматизація (як тип легітимації) партійних лідерів є небезпечним явищем не тільки в умовах тоталітарних режимів. Навіть у процесах демократичної політики перетворення лідера на “вождя” – не така вже й складна справа, було б тільки кому за неї взятися.

Найбільш підходящі для цього ситуації виникають у ході виборчих кампаній, коли на повну потужність починають працювати агітаційно-пропагандистські апарати політичних партій. Саме тоді основна маса громадян, об’єктивно потребуючи в першу чергу “хліба”, змушена деякий час задовольнятися “видовищами”, що породжують психологічно привабливі образи та сподівання, а не інтелектуальні переконання в змінах на краще.

Партійні лідери-вожді можуть легко оволодівати подібними станами масової свідомості. Не випадково культ державно-політичного фюрерства в нацистській Німеччині містив у собі догму, сформульовану Гітлером у його книзі “Майн кампф”, що вождь – це не вчений і не теоретик, а психолог-практик і організатор-психолог, бо він мусить володіти методами здобуття якомога більшої кількості пасивних прибічників; організатор, бо йому треба вибудувати монолітну організацію послідовників, щоб закріпити свої

здобутки [291, с. 793]. І, як відомо, нацистський фюрер цієї мети досяг, за що дуже дорого розплатилися німецький та багато інших народів світу. Автор книги “Психологія влади”, англійський учений Дж. Адаір так описує деякі психологічні прийоми, якими користувався вождь фашистської партії: “Гітлер намагався викликати благоговіння й відданість. Його голубі очі, дещо витрішкуваті, здавалися німцям повними сяйва. Мало хто міг витримати його пильний погляд. Знаючи про це, він мав звичку дивитися людям прямо в очі не кліпаючи. Його звучний голос, підкреслений енергійними жестами, зривався на крик та справляв гіпнотичний ефект на юрби людей. Збори партії багато в чому сприяли створенню феномену харизми: це був театр, у якому аудиторія і актор діяли воедино, щоб створити певну чарівність” [1, с. 296].

Як усе це не схоже на образ “царя-філософа” в концепції Платона!..

Отже, сучасні тенденції в політиці наводять на висновок, що доба масових партій, популярність яких безпосередньо залежить від постійного організаційно-практичного зв'язку з широкими верствами населення, відходить у минуле (можливо, не назавжди): замість масових партій виникають своєрідні “електорально-професійні партії, партії-картелі, партії бізнес-фірми. Вони базуються на змінах у партійній організації, у системі зв'язків суспільства й держави, у способах фінансування, ведення виборчих кампаній тощо.

Молоді партії в пострадянських державах не стають схожими на старі потужні організації західних країн та ще менше на їх історичні прототипи” [275, с. 32]. Як зазначають російські політологи, уже в момент заснування партій стає зрозумілим, що багато з них орієнтуються на “<...> “фізичну особу” або корпорацію осіб: є фізична особа – є партія, нема особи – нема партії. Партії і політики присвоюють собі класифікаційні назви “самоназвою”, не підтверджуючи їх обґрунтованість теорією та конкретним вирішенням проблем країни. Назва, яку присвоює собі партія або політик, не відповідає змістові їх програм або виступів” [4, с. 42]. Без особливих

застережень (на що ми вже звертали увагу) подібне можна сказати й про українські політичні партії. Останніми роками вітчизняну політику також не обходить “мода” на “іменні” політичні блоки.

Масові політичні партії в історичний період їх виникнення (XIX – початок XX ст.) відрізнялися від профспілок та інших громадських організацій насамперед ідеологією. Для більшості сучасних партій ідеологічний аспект, попри гучність проголошуваних ними ідеологічних гасел, насправді не є панівною підставою їх партійності. І це ще одна вагома детермінанта різноспрямованої імітаційно-діяльнісної політичної поведінки партій.

Аморфність ідейно-політичних основ багатьох партій має під собою кілька об’єктивних причин. Серед них:

1) наявність великої кількості партій (тоді як чітко визначених ідеологій, витворених людською думкою та прийнятних для демократичного суспільства, не так уже й багато). У зв’язку з цим деякі автори вважають, що “деградація ідеологічних партій” зумовлена, зокрема, “всесвітньою смертю “великої ідеології”, насамперед комуністичної” [342, с. 23];

2) на практиці в умовах динамічного, конкурентного політичного процесу партії мають недостатньо шансів і часу, щоб реалізувати свої стратегії, а тому прагматично змушені відмовлятися від ідеологічних “крайнощів”. Таким чином, “оригінальні” партійні програми нечасто матеріалізуються у своїй безпосередній якості – як програми владної партійно-політичної діяльності;

3) невисокий рівень політичної культури значної маси населення, яке реально не спроможне самостійно диференціювати різні ідеології та усвідомити їх на рівні власних переконань як стимул для практичної дії. Тому замість ідеології партії, як правило, пропонують громадянам набір простих, елементарних, прагматичних гасел;

4) ідеологія як засіб встановлення комунікативних зв’язків партії з громадськістю за своїми оперативно-мобілізаційними можливостями помітно

програє засобам масової інформації. Сучасні ЗМІ перетворилися в потужну індустрію, що здатна проштовхнути на ринок суспільних послуг будь-яку технологію, включаючи й технології переможного політичного суперництва. Комерційна політична реклама по суті повністю замінила собою політичну пропаганду та уніфікувала зміст партійної агітації.

Один із домінуючих сьогодні типів політичних партій – так звані партії “хапай усіх”. Це справжні “електоральні машини”, діяльність яких ґрунтується переважно на маркетингових технологіях [263, с. 45]. Поведінка подібних, з дозволу сказати, “професійних мисливців за голосами виборців” засвідчує, що виборчий процес фактично перестає бути напрямом діяльності безпосередньо самої партії. Його забезпечення більшою мірою, ніж це роблять власне члени партії, покладається на спеціально залучених партією для виконання такої функції (звісно, за відповідну винагороду) явних і таємних PR-технологів, політично нейтральних фірм-консультантів. Перед ними партійне керівництво ставить єдине завдання: якомога успішніше “продати” громадянам політичний товар – не стільки програму реальних можливостей і намірів партії, як партійний символ (“бренд”).

Для вітчизняної політики ця тенденція порівняно нова, зате в країнах розвинутої партійної демократії, наприклад, у США, як свідчать тамтешні політологи, “навіть найбільш простодушні кандидати знають, що “імідж” важливіше “партії” [Цит. за: 342, с. 26]. (Саме собою напрошується таке порівняння: сучасні партії, подібно до “зірок” шоу-бізнесу, також не можуть обійтися без своїх “продюсерів” – тільки називають їх інакше – політтехнологами, політконсультантами. Отож не варто дивуватися, звідки у партій виникає здатність “співати” на “будь-який голос”, імітуючи раціональну діяльність, – це те саме, як дехто з поп-зірок старанно імітує перед невибагливою публікою свої вокальні “таланти”. Виходить, що жанри різні, але закони самореклами однакові?..).

Із зазначеного випливає сутнісно-важлива для аналізу досліджуваної теми константа: замість хрестоматійних інституціонально-діяльнісних ознак

партійної роботи, про які йшлося раніше, на передній план виходять такі риси публічної партійної поведінки, як *ситуаційність*, *безпринципність*, *символізм*, *містифікація*, *декларативність* тощо. На зміну роботі з політичного виховання громадян прийшла “робота з електоратом”. Така метаморфоза, як не парадоксально це виглядає, цілком уміщується в поняття сучасної демократії. Але навряд чи суспільно корисним є те, що одразу після виборів партії-переможці (чи-то за інерцією, чи-то за небажанням і невмінням спільно займатися ефективною парламентською діяльністю) починають активно накопичувати ще більшу енергію політичної боротьби – з розрахунку на майбутню виборчу кампанію.

Можна повністю погодитися з думкою російського політолога Ю. Нісневича, що кінцевий практичний продукт діяльності будь-якої політичної партії – це прийняті парламентами та реально діючі закони, за які партії несуть безпосередню відповідальність перед своїми виборцями й суспільством у цілому. Чинне й ефективне законодавство являє собою головний об’єктивний критерій, що дає змогу оцінити справжні, а не декларовані партіями ідеали й інтереси. “Законодавчу діяльність слід розглядати як основний вид практично значущої для суспільства в умовах демократії та правової держави публічної діяльності політичної партії, результатом якої є реальна продукція, пропонована суспільству...” [226, с.44].

Усе вищезазначене дає змогу сформулювати узагальнені висновки щодо характерних рис партійно-політичної поведінки:

1. Політичні партії як суб’єкти політичної взаємодії між суспільством і владою за формами та якісним змістом демонстрованих ними дій завжди балансують між поняттями “політична діяльність” і “політична участь”. Перше зобов’язує партії діяти максимально відкрито й зрозуміло для суспільства, приймати раціональні, стратегічні, суспільно бажані рішення та добиватися їх виконання, дотримуватися ідеологічних принципів та політичної етики, бути послідовними і відповідальними за наслідки своєї роботи. Друге – “політична участь” – відкриває для партій можливість

поводитися більш вільно – так, як це властиво неінституціональним суб'єктам політики. Користуючись такою можливістю, партії часто лише імітують політичну діяльність, *de facto* заміщуючи її ефектом “причетності до великої політики”. Тобто суб'єктна унікальність партій полягає в тому, що вони спроможні *одночасно функціонувати на двох рівнях політичної поведінки – інституціонально-діяльнісному та загальноучасницькому*.

2. Переважання в політичній поведінці партій дій учасницького характеру – більшою мірою політико-поведінкових акцій, а не власне політичної діяльності – стає особливо помітним під час виборчих кампаній. Треба визнати, що для партій сам процес боротьби за голоси виборців – це більшою мірою їх політична поведінка, ніж політична діяльність. Критерії діяльності легше і теоретично формалізувати, і практично оцінити, оскільки всі вони, зрештою, можуть бути зведені до одного показника як сукупного результату – поняття суспільного блага, фактичного рівня життя населення.

На відміну від інституційної діяльності партій, критерії партійної політичної поведінки більш абстрактні, крайні межі її допустимих форм та прийомів – чітко не окреслені, про них можна вести мову лише в контексті широкого поняття політичної культури суспільства та з погляду дотримання цими політичними суб'єктами норм конституційного й кримінального права. Низка таких норм, однак, містить досить інтеграційні настанови, що *поєднують партійну діяльність і партійну поведінку в одне функціональне поняття*. Це, до прикладу, ст. 37 Конституції України, що накладає заборону на утворення і діяльність політичних партій, “програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення...” [Див.: 138].

3. Одні типи партійно-політичної поведінки можуть легко та непомітно для неуважного чи некомпетентного спостерігача перетворюватися в інші, маскувати реальну неспроможність партій діяти в інтересах суспільства під технологічно-витончене уміння тимчасово задовольняти інтереси громадян “видовищами” замість “хліба”. Небезпідставно автори майже всіх публікацій, присвячених партіям, характеризуючи, як нам видається, саме політичну поведінку партій, а не їх політичну діяльність, вживають такі оцінки, як: містифікація, квазіпартійність, символізм, потворність, гібридність, карикатурність, маніпулювання, аморфність, декларативність, ритуальність, церемоніальність, маскарадність, цинізм, демагогія...

Мабуть, не варто продовжувати цей неприємний і далеко не завершений “компліментарний” перелік рис партійної роботи. Хіба що додамо до нього кілька оцінок, що їх висловлює на адресу політичних партій М. Каддафі. На його думку, політичні партії, що сприймаються як елемент сучасних демократій у різних країнах світу, – це насправді антидемократичне “новітнє знаряддя диктатури”, “диктаторське знаряддя правління народом”, “деспотичний авторитарний принцип підкорення”, “заклятий ворог” [Див.: 119, с. 27, 28, 30]. Якщо не заглиблюватися в аналіз ідеологічного підтексту подібних різких оцінок (тобто особливостей політичної культури мусульманського світу) та не сприймати наведену термінологію буквально, то її “дух” (з урахуванням конкретного місця і часу) дійсно можна поширити на деякі окремі сторони партійно-політичної поведінки.

3.2. Поведінка парламентських коаліцій: компроміси й конфлікти

Нижче ми будемо досліджувати робочу гіпотезу про те, що поведінка парламентських партій і фракцій, які проголошують створення політичних коаліцій (< лат. *coalitio* – союз), на практиці виявляється як поєднання доцентрових і відцентрових тенденцій, тобто є *амбівалентною* (< лат. *ambi* – навкруг, з обох боків і *valens* (*valentis*) – сильний, впливовий; амбівалентний

– двозначний, двоїстий, суперечливий). У діяльності коаліційних утворень виразно проступає також *девіантна* складова (< лат. *deviatio* – відхилення; *de* – від і *via* – дорога), що зумовлена окремими інтересами учасників коаліційних союзів та посилюється ситуаційно-кон’юнктурними чинниками. Усе це постійно створює передумови для внутрішньокоаліційних напружень та конфліктів, що, власне, й становить дуже характерну рису поведінки парламентських коаліцій.

Утворення коаліцій політичних сил є неодмінною ознакою сучасного парламентаризму. Щоправда, за президентської форми правління, коли формування уряду безпосередньо не залежить від розстановки партійних сил у парламенті, коаліційна практика є менш актуальною, ніж за парламентських та змішаних форм правління. Що ж стосується останніх, то коаліційна співпраця політичних партій і фракцій у парламенті стає нерідко головною умовою життєздатності не лише самого парламенту, а й політичної системи країни в цілому.

У політології з урахуванням досвіду роботи парламентів різних держав коаліції прийнято поділяти на такі види:

– *закриті* (якщо вони складаються з партій, дуже близьких за своїми ідеологічними позиціями, тим більше, якщо останні чітко окреслені. Через це входження до таких коаліцій прихильників недостатньо “дружніх” ідеологічних спектрів стає фактично неможливим);

– *відкриті* (коли їх учасники, незважаючи на різні ідеологічні платформи або суттєві розбіжності, визнають необхідність взаємодії в спільних організаційних формах для вирішення конкретних питань);

– *рівноправні* (принципом їхньої діяльності визнається паритет прав та можливостей учасників, а головним механізмом співпраці стають постійні консультації і переговори з метою вироблення узгодженого рішення);

– *нерівноправні* (передбачають існування коаліційного “ядра” – домінантної фракції (партії), яка користується переважними правами при поділі урядових посад, насамперед при визначенні кандидатури прем’єр-

міністра. Така партія вже в другу чергу пропонує менш впливовим партнерам ті чи інші міністерські “портфелі” в обмін на політичну підтримку з боку їхніх фракцій);

– *мінімальні* (інші визначення: “мінімально достатні” або “мінімально переможні”) – коаліції, до яких входить така кількість депутатів, що є мінімально прийнятною для утворення так званої парламентської більшості (простої чи конституційної), що необхідна для результативного голосування з тих чи інших питань;

– *розширені* (широкі) – відрізняються від мінімально достатніх тим, що володіють певним “резервом” учасників, так що втрата розширеною коаліцією голосів окремих депутатів, навіть цілих фракцій, не стає фатальною для необхідного кількісного складу більшості [67, с. 18].

Доповненням до наведеної класифікації є поділ коаліцій на:

– *законодавчі* (власне парламентські, тобто такі, що складаються з депутатів парламенту);

– *міністерські* (вони також формуються на основі партійного та фракційного інтересу, але об’єднують не парламентарів, а членів уряду).

Міністерські коаліції можуть бути безпосередньо похідними від законодавчих, тобто складатися лише з представників парламентської більшості – осіб, що пройшли до парламенту внаслідок виборів. Проте в інших випадках у їхньому складі можуть бути й міністри, що за своєю партійною належністю представляють позапарламентський сегмент політики – непарламентські політичні партії, а також (що видається ще цікавішим та до певної міри парадоксальним) окремі представники меншості. (Щоправда, парадокс не такий вже й несподіваний, якщо зважити на непередбачуваність співвідношення формальної та неформальної логіки в політиці).

Типовим прикладом існування міністерської коаліції складної форми можна вважати ситуацію, що виникла у Верховній Раді та уряді України в серпні – листопаді 2006 р. Тоді, після підписання 3 серпня 2006 р. відомого Універсалу національної єдності, результатом компромісного “круглого

столу” політичних сил стала домовленість щодо призначення В. Януковича прем’єр-міністром України та входження до його кабінету, крім представників більшості (депутатсько-коаліційних фракцій Партії регіонів, СПУ, КПУ), також і представників меншості – пропрезидентського блоку “Наша Україна”, а також непарламентських партій – СДПУ(о) і РПУ.

Важливо взяти до уваги дві обставини. По-перше, утворення, що постало внаслідок таких компромісів, не мало під собою офіційної коаліційної угоди – імовірно, через те, що її прийнятною моделлю сторони вважали Універсал національної єдності. (СДПУ(о) і РПУ до укладення цього документа офіційного стосунку не мали і його не підписували [Див.: 340]). По-друге, задекларована ще влітку 2006 р. назва “антикризова коаліція” стосувалася парламентського (законодавчого) об’єднання у складі Партії регіонів, СПУ і КПУ. Ось чому коаліцію, яка виникла на основі Універсалу та діяла в серпні – листопаді 2006 р., деякі дослідники називають “завуальованою широкою правлячою коаліцією” [26, с.14]. Оскільки новий зміст (“завуальована широка”) вочевидь почав переростати стару форму (“антикризова коаліція”), особливо після переходу до проурядових сил деяких депутатів від БЮТ, то в березні 2007 р. її було перейменовано на “коаліцію національної єдності”.

Вищесказане дає підстави для визначення ще двох видів парламентських коаліцій:

– *формальні* коаліції (діють за офіційно підписаною і проголошеною коаліційною угодою, якщо така процедура передбачена юридичними й політичними нормами);

– *неформальні* (можуть існувати замість формальних або одночасно з ними).

Модель розстановки політичних сил за варіантом неформальних коаліцій у разі, якщо останні існують одночасно з формальними коаліціями, визначимо як “коаліція в коаліції”, що означає співпрацю формального “центру” та неформальної “периферії”. Чим далі від “центру” знаходиться

“периферія”, тим більшою є умовність, компромісність такого об’єднання. Цей, здавалося б, недолік обіцяє водночас і деякі переваги для “центру”, котрий нерідко буває зацікавлений у появі подібних політичних “матрьошок”, оскільки таким чином навколо нього виникає своєрідна захисна оболонка (“буферна зона”), яка першою приймає на себе та амортизує удари політичних опонентів. І, трапляється, що робить це доволі енергійно, оскільки усвідомлення своєї другорядності змушує її дорожити довірою свого більш потужного партнера. Сам же формальний “центр” за рахунок тактичного маневрування (обіцянки посад, першочерговий розгляд законопроектів тощо) має можливість вигідно змінювати свою “оболонку” (тимчасових союзників) та при цьому зберігати непорушними власні ключові позиції.

Може виникнути й протилежна ситуація, коли неформальні коаліції існують у межах формальних. За великим рахунком, вона видається практично нереальною. Усередині формальних коаліцій, якщо й виникають неформальні зв’язки, то зацікавлені сторони можуть їх реалізовувати не інакше, як у формі робочих дискусій, залишаючись ідейними односторонніми в головних питаннях. Інакше не уникнути розколу. Отже, формальні (юридично та політично інституціоналізовані) коаліції приречені або дотримуватися спільних позицій, або розпастися (чи – як мінімум – зменшитися) невдовзі після того, як у їх складі з’являться перші зародки нових (неформальних) коаліційних утворень. Сепаратні домовленості й конфлікти всередині формальних коаліцій, якщо оцінювати перспективи практичної діяльності таких об’єднань, позбавлені будь-якого сенсу.

Головною передумовою виникнення парламентських коаліцій є розуміння їх учасниками недостатності ресурсів кожного з них окремо для реалізації власного політичного інтересу або ж намагання здобути додаткові гарантії для його забезпечення. Утворення коаліцій посилює владні можливості політичних партій, надає парламентові більшої структурованості,

інституціональності, увиразнює зміст ідейно-політичних групових та загальносуспільних цінностей.

Разом з тим коаліційні угоди не є для парламентських фракцій чи груп кінцевою метою їхньої взаємодії. Вони насамперед – це ознака тактичної, а не стратегічної політичної поведінки. Досить часто такі угоди стають результатом дуже непростого та іноді навіть небажаного для сторін-учасниць, але вимушеного рішення. Адже потенційні учасники коаліцій завжди змушені обирати одне з двох, хоча й нерівнозначних, “лих”: або разом з більшим обсягом влади, на який претендує коаліція, взяти на себе й більшу політичну відповідальність, або залишитися за межами такого об’єднання та внаслідок цього задовольнитися меншим доступом до владних ресурсів, отримавши натомість переваги свободи опозиційної критики.

Поява коаліцій не означає цілковитого зникнення політичних суперечностей. Звичайно, деякі з докоаліційних напружень, після того, як їх продуценти утворюють тактичний політичний союз, стираються. Проте інша частина переходить у латентний стан, зберігаючи свій потенціал, а ще якась їх кількість виникає як новації, іманентно властиві саме цій – коаліційній – формі співпраці політичних суб’єктів.

Якщо узагальнити дію всіх найважливіших детермінант, що зумовлюють стан суперечливості й конфліктності коаліційних утворень, тобто застосувати з метою аналізу поняття “наддетермінанта”, то останню можна визначити як стійкий стан двоїстості (амбівалентності), поляризації політичної поведінки учасників коаліції. Практично ніхто з них не може уникнути такої ситуації. І на те існує чимало причин, які розглянемо нижче.

1. Подвійна природа парламентських фракцій.

Фракції в парламенті можуть бути представлені однією партією або кількома (блоком партій). З одного боку, вони діють як структури парламенту з дотриманням відповідних, єдиних для всіх депутатів функціональних, регламентних, процедурних норм, а з іншого – забезпечують у законодавчому органі представництво окремих політичних

партій з різними інтересами та неоднаковим баченням способів їх узгодження із загальнодержавними потребами.

Для вирішення цієї проблеми різні країни накопичили власний досвід. Так, у США фракції конгресу не пов'язані з партійними структурами поза парламентом, і у своїй діяльності, врегульованій регламентом конгресу, самостійні. Об'єднання за партійною належністю у Великобританії також майже не залежить від організаційних структур партій поза парламентом. Більше того, депутатські об'єднання (до речі, у парламенті цієї країни їх фракціями не називають – тут існує загальний поділ на “уряд” і “опозицію”) вважаються окремими структурами, які нарівні з іншими входять до системи керівних органів партії [68, с. 14–15].

2. Ступінь автономності окремих депутатів.

Перед кожним парламентарем постійно виникає дилема: суворо дотримуватися партійної дисципліни й голосувати так, як голосує вся фракція – учасник коаліції, чи діяти, як це передбачено, скажімо, для депутатів німецького Бундестагу – “відповідно до своїх переконань і сумління”, “без обмежень депутатського мандата” [66, с. 6, 8]. Те саме передбачає й Конституція Італії. Широкою автономією користуються парламентарі в США – у конгресі головну роль, як правило, відіграє саме позиція окремого депутата, а не партії в цілому [68, с. 14].

У зв'язку з цим стосовно України можна зазначити, що автори законодавчих ініціатив про введення “імперативного мандата” для депутатів Верховної Ради не пояснюють, чи може стати наслідком правової легалізації таких пропозицій позбавлення українських парламентарів їхніх ”переконань і сумління”? Незаперечно, однак, інше – дискусії навколо подібних питань викликані саме конфліктністю, що притаманна природі коаліційних утворень, та бажанням винайти запобіжні заходи проти їх розколу.

3. Особливості кількісного складу та колективного інтересу учасників коаліції.

Політична влада, як відомо, – поняття досить широке. Але при демократичних режимах і її ресурси не безмежні, до того ж іще треба вміти ефективно ними розпоряджатися. Влади, умовно кажучи, може “невистачити” для того, щоб у межах спільного, коаліційного інтересу достатньою мірою задовольнити інтереси окремих учасників. Через це, як було зазначено раніше, виникають так звані “нерівноправні” коаліції, які вже самі по собі є конфліктогенними. З іншого боку, гостро постає проблема пошуку оптимальної кількості членів коаліції: вона має бути такою, аби забезпечити максимально можливий доступ до важелів влади та водночас не допустити до них зайвих претендентів, з якими доводиться ділитися вигодами від перебування в коаліції [26, с.12].

З цієї причини утворення широких коаліцій, як правило, є вимушеним кроком, і навпаки: більш привабливо для політиків виглядають мінімально достатні коаліції. Деякі дослідники, наприклад В. Голишев, вважають фактично доведеним і закономірним висновок про те, що “великі коаліції функціонують гірше, ніж ті, чий розмір ледь перевищує мінімум, необхідний для створення так званої простої більшості, але до складу яких не входять партії з суттєвими ідеологічними розбіжностями” [68, с. 17–18]. Уточнення у наведеній цитаті стосовно “суттєвих ідеологічних розбіжностей” є досить важливим і більше свідчить про необхідність аналізувати подібні ситуації диференційовано – на прикладі конкретних країн (у тому числі й України), а не узагальнювати їх до поняття закономірності. Тому погоджуємося з думкою, що питання про те, чи впливає чисельність коаліції на її міцність і термін існування, є постійним предметом полеміки серед політологів [320, с.39].

4. Лідерські функції і сфери впливу в коаліції.

Як на наш погляд, то можна стверджувати, що нерівноправні коаліції – явище більш звичне, ніж рівноправні. І причина тут не лише в кількісному співвідношенні депутатів, що представляють у коаліціях окремі сторони.

Важливим є те, що в політичній коаліції, як і в будь-якому іншому об'єднанні індивідів, виникає необхідність у появі лідера всього колективу.

Інституціонально така потреба може бути забезпечена діяльністю домінантної фракції (партії) – і з цим формально схильні погоджуватися всі учасники коаліції. Але важливо, що при цьому окремі партійні інтереси нікуди не зникають, а разом з ними залишається й функція лідерства на рівні окремих партій. Однією зі складових цієї функції є суто людський, психологічний чинник. Тому, навіть якщо кількісно менші фракції, що належать до коаліції, будуть готові визнати себе “молодшими сестрами” фракції-домінанта, то це ще не означає, що вони погодяться на те, аби очільник домінантної партії (блоку) вважав їх партійного лідера за *свого* “молодшого брата”. Не слід також забувати й про особисті амбіції партнерів-сателітів та необхідність для них постійно підтверджувати особисті лідерські якості в очах власного оточення. Отож, кільком політичним “ведмедям” може стати затісно в одному коаліційному “барлогу”. “Менші” з них будуть вимушені або змиритися з ситуацією нерівноправності та з усіма відповідними наслідками, що з неї випливають (важко, однак, розраховувати, що такої толерантності стане надовго), або ж через певний час опинитися в протилежному політичному таборі та розпочати, якщо до того йтиме, пошуки нових коаліційних “побратимів”.

5. Політична відповідальність членів коаліції.

Будь-які політичні союзи – це складно прогнозована ситуація. Далеко не завжди вдається наперед визначити кількісний та ідеологічний склад подібних союзів і тим паче тривалість їх існування. Усі вони при своєму виникненні, як правило, декларують готовність працювати (співпрацювати) заради загальнонаціональної мети. Адже уряд країни – це загальносуспільна інституція. Атрибутивною щодо подібних заповідей стає й відповідна лексика, наприклад, такі самоназви: “коаліція/уряд/універсал національної єдності” тощо.

Проте насправді головною передумовою утворення політичних коаліцій часто стає проста логіка міжфракційних змагань – необхідність шляхом політичного розмежування та об'єднання визначити реальне співвідношення сил у стінах парламенту. Не брати участі в цих процесах, дотримуючись нейтралітету, для деяких (особливо нечисленних) фракцій допустимо, але ризиковано, оскільки в подібній ситуації можна взагалі втратити шанси на здобуття частки політичної влади чи контролю над нею. Головні суперники в боротьбі за парламентську більшість бувають зацікавленими в “нейтралах” до тих пір, поки залишається надія повернути їх у свої союзники для боротьби з опонентами. Але, якщо такі сподівання виявляються марними чи з'являється можливість обійтися власними силами, то про “і не ворогів, і не друзів” перестають згадувати і коаліція і опозиція, що вже поділили сфери владного впливу.

Категорією не тільки політичною, але й моральною, є поняття політичної відповідальності. Необхідно усвідомлювати, що вже при самому виникненні парламентських союзів політики закладають деякий потенціал конфлікту в підмурок своєї майбутньої співпраці, а тому від самого початку вони мають бути готовими до пошуку цивілізованих шляхів для його вирішення.

Окрім іншого (вимушеність, нещирість коаліційної угоди тощо), міжфракційні суперечки виникають через зіткнення двох сфер відповідальності: з одного боку – за результати діяльності усієї урядової коаліції, тобто відповідальності перед усім суспільством, а з іншого – диференційованої відповідальності кожного з учасників коаліції перед своїм власним електоратом за роботу в напрямі забезпечення інтересів та потреб більш вузьких соціальних груп, які підтримують ту чи іншу партію на виборах.

На жаль, на практиці виявляється, що коаліційні сили далеко не завжди бувають здатними знайти способи толерантного вирішення цієї природної суперечливості. Замість того, аби її продуктивно та мінімально конфліктно

вирішувати (а для цього важливо, насамперед, усім разом усвідомити та дійти згоди щодо пріоритетності окремих завдань у їх загальній системі), вони намагаються всіляко маневрувати та ухилятися від відповідальності – і за персональні, і за колективні недоліки в роботі, виправдовуючи перші другими і навпаки.

Коаліційним силам буває вигідно акцентувати увагу громадськості на одних чинниках політичного процесу та затушовувати інші. У цьому контексті варто знову пригадати Універсал національної єдності, укладений українськими політиками в серпні 2006 р. (У підрозділі 3.5 ми детально проаналізуємо текст цього специфічного документа). Представники політичних сил, які підписали Універсал, наголосивши на тому, що політична/національна єдність є “умовою” та до певної міри “інструментом” вирішення суспільних проблем (і загалом з такою тезою можна погодитися), фактично знівелювали ту важливу обставину, що поняття єдності обов’язково слід сприймати в іншій, вищій системі цінностей – насамперед як головну *мету* діяльності кожного політика в процесах розбудови демократичної, соціально орієнтованої держави. При такому підході саме діяльність політичної коаліції набуває значення важливої умови (інструменту) досягнення означеної мети – стану суспільної єдності, стабільності та порядку.

Угоду (письмову чи усну) про утворення коаліції сторони повинні розглядати як момент своєї найвищої політичної відповідальності. Такий документ має бути задекларований не як доказ установа факту політичної єдності, а лише як початкова готовність, намір (у формі політичних норм-зобов’язань) розпочати непросту роботу із забезпечення такої єдності. Єдність та ефективність спільних дій не можуть наперед бути об’єктивовані жодною формальною угодою. Як реальність вони виникають тільки в результаті практичної роботи коаліції на основі домінантного усвідомлення колективної відповідальності. Тому відсутність єдності серед членів коаліції на певному етапі її існування не слід розглядати як основну

причину невдачі коаліційної діяльності. Утрата союзниками довіри один до одного – це не більше ніж привід для самовиправдання. Головною ж причиною неуспіху в подібних випадках є нездатність чи небажання політиків досягти єдності як мети.

Коаліції в парламентах утворюються, як правило, з метою формування депутатської більшості, достатньої для створення уряду чи голосування за ті чи інші закони. На жаль, в українській політиці переважає спрощене розуміння сутностей понять “коаліція” і “більшість” та співвідношення між ними. Відомі зміни до ст. 83 Конституції України, внесені наприкінці 2004 р., означені поняття фактично ототожили. Як наслідок – сьогодні законодавчо встановлено жорстку залежність між умовами існування цих двох парламентських реальностей. У нашій державі коаліція і більшість проголошені такими собі “сіамськими близнюками”, що не можуть існувати один без одного, і це стало ще однією причиною конфлікту в парламенті та кризи усієї системи державної влади.

Виходить так: доки не сформована коаліція – доти неможливо говорити про більшість, а щоб більшість сприймалася як реальність, то неодмінно має існувати домовленість між цілими фракціями і ніяк інакше. Щоправда, зазначена стаття Конституції містить досить раціональне застереження про те, що навіть одна “депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій” [Див.: 138]. Вірно. Але якщо самодостатньої для формування уряду фракції немає, то чи повинно це означати, що депутати *зобов’язані* укласти між собою формальну міжфракційну угоду про коаліцію? По-українськи виходить, що так, але здоровий глузд і практичний досвід підказують, що це не завжди є доцільним: по-перше, тому, що парламентська більшість і коаліція – близькі, але не тотожні поняття; по-друге, тому, що обом цим утворення властиво змінювати свою конфігурацію. Статичність для них є

скоріше бажаною, ніж непорушною, а ситуаційність та недостатня стабільність – скоріше реальністю, ніж тривалою можливістю.

Намагання вітчизняних політиків перетворити більшість як ситуацію узгодженості поведінки різних політичних сил у постійно діючу структуру парламенту, ставлячи умовою її існування коаліцію фракцій, може означати не більше ніж досягнення тимчасової стабільності при одночасному визріванні тривалого конфлікту. Очевидно, це давно зрозуміли в інших країнах, оскільки, наприклад, у Німеччині, Італії, Франції тощо парламентські процедури не передбачають офіційного механізму створення, легітимації та регламентації поведінки парламентської більшості і коаліції [25, с. 12; 66, с. 7].

Поняття “більшість” і “коаліція” не слід ототожнювати з таких причин:

1) як було зауважено, парламентську більшість може становити й одна фракція, яка за відсутності коаліції фракцій спроможна самостійно сформувати уряд. За її бажанням, однак, вона може утворити міністерську коаліцію, запросивши до уряду представників інших політичних сил;

2) якщо парламентська більшість все ж утворена на основі об’єднання кількох фракцій, то і в цьому випадку за своїм фракційним представництвом вона може не збігатися з урядовою (міністерською) коаліцією;

3) кількісний склад більшості та кількісний склад коаліції не обов’язково мають бути однаковими – за умови, якщо депутати керуються в першу чергу своїми переконаннями та сумлінням, а не імперативними наказами партійних вождів чи фракційних лідерів. Це дає їм можливість у багатьох випадках голосувати проти загальнокоаліційної лінії на підтримку опозиційних проектів. Так само й з боку меншості є можливою індивідуальна чи фракційна підтримка більшості тими депутатами, які формально до коаліції не входять.

Отже, при постійному складі коаліції (у її формальному стані) більшість може бути різною, головне, щоб вона не скоротилася нижче критичної межі $50\% + 1$ голос, за якою парламент стає непрацездатним.

Звідси випливає висновок: *депутатська більшість є необхідною умовою діяльності парламенту, а коаліція фракцій – важливим і бажаним, але тільки одним із способів формування більшої і аж ніяк не жорстко регламентованою умовою її існування.*

Ця теза була сформульована нами влітку 2008 р. під час підготовки однієї з публікацій (Див.: Северинюк В.М. Девіантність як наддетермінанта конфліктної поведінки парламентської коаліції // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 42. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 669). Невдовзі практика діяльності українського парламенту підтвердила правильність такого висновку. Так, у вересні 2008 р., після того як дві фракції: БЮТ та Партії регіонів (перша – учасник коаліції, друга – ні) спільно проголосували за проект Закону “Про Кабінет Міністрів України”, частина фракції Наша Україна – Народна Самооборона (НУ-НС) заявила про розірвання коаліційної угоди з БЮТом. Відповіддю стали два Укази Президента України (від 9 та 20 жовтня) про можливе дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Другий Указ не містив конкретної дати позачергових виборів, а отже давав парламентаріям можливість шляхом переговорів знайти компромісний варіант вирішення проблеми.

Перед загрозою розпуску парламенту фракції БЮТ, блоку В. Литвина та частина НУ-НСу (37 із 72 членів) проголосили утворення нової коаліції, яка сукупно нараховувала... 213 депутатів. За Конституцією, така кількість не відповідає поняттю “парламентська більшість”, оскільки ст. 83 Основного Закону передбачає, що в парламенті “формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України” [Див.: 138], тобто не менше ніж 226 народних обранців. Отож в українському парламенті виникла ще одна оригінальна юридично-казусна ситуація. По суті тоді ніхто з політиків не міг переконливо відповісти на запитання, чи дійсно склалися достатні підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради

України? У ситуації такої невизначеності парламент продовжив свою діяльність, а незабаром навіть найвідвертіші критики нової коаліції погодилися з тим, що головне для роботи парламенту – це не обов'язкова наявність у ньому формально-коаліційної більшості, котра, як показало життя, не є гарантовано “довгожителькою”. У квітні 2009 р. Конституційний Суд України ухвалив офіційне рішення про те, що ні сам процес, ні наслідки описаного вище переформатування парламентської коаліції не створюють правових підстав для зміни уряду та дострокових парламентських виборів.

Очевидно, що найважливішим для діяльності парламенту є конкретна, ситуативна поведінка депутатських груп і фракцій. Саме від неї залежить працездатність чи непрацездатність парламенту. Сутність демократичної політичної поведінки парламентаріїв полягає в умінні та здатності досягати представниками різних фракцій консенсусних і компромісних рішень при обговоренні та голосуванні за той чи інший законопроект.

Усе вищесказане можна резюмувати в таких положеннях:

1. Наявність у парламенті формальної коаліції не створює достатніх гарантій для забезпечення депутатської більшості. Коаліційна єдність завжди є умовною, це стан девіантної політичної поведінки, що містить у собі значний потенціал конфліктності різного типу та способів її подолання: маневр, дискусія, сутичка, компроміс, домовленість, дипломатія тощо.

2. Як би ідеалістично це не звучало, але слід визнати, що в основі формування парламентської більшості має лежати не юридичний примус чи партійна дисципліна, а розвинута політична культура депутатів, усвідомлення ними своєї відповідальності – і насамперед не перед фракцією чи коаліцією, а перед нацією, усім суспільством.

3. Крім коаліційного механізму, процес забезпечення більшості має передбачати й інші легальні способи: право депутата на індивідуальне рішення під час голосування, незалежно від того, входить він до коаліції чи ні. Відсутність такого права породжує кілька негативних наслідків: звукується поле парламентської демократії та розвивається партійний

вождизм; у депутатів не формується готовність до персональної відповідальності за свої дії, бо завжди існує можливість виправдатися посиленням на коаліційне рішення; зростає політичне напруження всередині коаліції, позаяк не вистачає “клапанів” для виходу зайвої “пари” від внутрішніх дискусій.

4. Оскільки український парламентаризм має всі ознаки перехідного стану в значенні недостатньої зрілості політичної культури вітчизняної еліти та новосформованих за умов державної незалежності традицій, то для вітчизняної практики можна рекомендувати з метою апробації таку модель парламентської роботи, коли б утворення коаліції фракцій (фракційної більшості) було обов’язковим тільки на стадії визначення кандидатури прем’єр-міністра та формування уряду у встановлені для цього терміни. Надалі турбота про більшість, необхідну для голосування (власне парламентську більшість) має лягати на плечі всіх депутатів, *незалежно від того, продовжує формально існувати первинна коаліція фракцій чи ні*. Уряд працює доти, доки за його підтримку голосує проста більшість парламенту – представники усіх фракцій – під час спеціальних слухань з цього питання (довіра уряду). У разі негативного результату голосування фракції утворюють нову коаліцію і новий уряд. Якщо вони не здатні цього досягти, то мають відбутися дострокові вибори парламенту.

3.3. Типологія та детермінація опозиційної поведінки

Політика є благодатною сферою для дослідження механізму дії всіх трьох фундаментальних законів діалектики: переходу кількості в якість, заперечення заперечень, єдності та боротьби протилежностей. Часто здається, що у своїх формах та можливостях політичні сили діють незалежно одна від одної. І до певної міри це дійсно так. Проте поглиблений аналіз виявляє, що між ними існує спільна поведінкова основа, активний обмін деякими інституціональними й неінституціональними ресурсами.

Ідеологічно різноспрямовані політичні суб'єкти нерідко демонструють однаково розвинуте вміння вести тонку політичну гру на межі відповідальності й спекуляції та дивну практичну зацікавленість один в одному навіть тоді, коли відносини між ними зовні виглядають як недружні й агресивні. Істинну сутність поведінки подібних контрагентів можна дослідити лише поєднавши її складові в контексті спільного аналізу. Така методологічна вимога виглядає цілком природно. Адже за умов демократичного режиму політична конкуренція має сприйматися як поєднання різних шляхів у досягненні спільної мети – суспільного прогресу. Учасники цього процесу тільки через змагальність один з одним, конкуруючи і взаємодіючи, здатні повноцінно розкрити власну сутність, продемонструвати важливість своєї ролі в політиці.

Поглиблений науковий інтерес має становити не сама наявність у політичному житті обставин і ситуацій протилежного змісту, які прийнято виражати через поняття формально-логічних дихотомій, як-от: “влада – опозиція”, “реформа – контрреформа”, “конструктивний – деструктивний” тощо. Об'єктивний результат наукових досліджень може бути забезпечений у першу чергу шляхом встановлення зв'язків залежності між подібними протилежностями.

Вивчення особливостей внутрішньодихотомної взаємодії виявляє такі перехідні стани досліджуваних контрагентів, які мало чим різняться і за фактичними, і за якісними характеристиками. Здавалося б, полярні поняття в певні моменти своєї об'єктивації починають існувати як дуже близькі сутності. Не випадково саме в політиці найчастіше виникають ситуації, коли буває зовсім не просто відповісти на запитання “Хто є хто?”, хоча відповідь, звісно, завжди існує. Її підказує практика політичного процесу – конкретні вчинки, дії, фактично підтвержене або публічно задеклароване ставлення учасників подій до того, що відбувається, та один до одного. Інакше кажучи, реальна поведінка суб'єктів політики.

Влада й опозиція – ці “аверс” і “реверс” однієї політичної “медалі” – своєю поведінкою показують, мабуть, найвиразніший приклад функціональної взаємозумовленості. Отже, предметом нашого дослідження буде *поведінка парламентської опозиції як специфічного сегмента влади*. Відповідно до пропонованого концептуального підходу нас насамперед цікавитимуть такі питання:

1) інституціональні та неінституціональні детермінанти опозиційної поведінки;

2) схожість та відмінність поведінкових аспектів понять “парламентська опозиція” і “парламентська меншість”;

3) особливості поведінки політичної опозиції, які створюють передумови для її тісної співпраці з владною коаліцією; взаємопроникнення поведінкових властивостей та формування спільних поведінкових реакцій опозиційних та коаліційних сил у парламенті.

У світі існують різні підходи до визначення поняття “опозиція” та способів її інституціоналізації, правової легалізації. Ця тема час від часу активізується і в українському парламенті. Починаючи з лютого 1998 р., депутати від різних фракцій Верховної Ради підготували майже півтора десятка законопроектів, присвячених опозиційній діяльності. Але з цієї кількості тільки два, найбільш ранніх, були обговорені в парламенті. Отож відповідний закон до цього часу не прийнятий. У вітчизняному законодавстві взагалі не існує визначення поняття “опозиція”. Його не згадує жодна стаття Конституції України. Сьогодні більшість партійних суб’єктів вітчизняної політики (за винятком комуністів) пропонує вести мову тільки про парламентську опозицію, залишаючи за межами обговорення питання про політичну опозицію в країні в цілому [236, с. 22–23].

Обґрунтування доцільності та конкретних засад нормативного визначення політико-правового статусу політичної опозиції в системі влади не є нашим безпосереднім завданням. Нас цікавить інший аспект проблеми – сутнісний, якісно-змістовний, тобто обставини, що дають відповіді на

запитання про реальні та потенційні ролі політичної опозиції. Або іншими словами: ті явища й процеси, що пов'язані з існуванням опозиції, які складно чи навіть неможливо формалізувати, які виходять за межі інституціонально визначених способів її існування.

Якщо законодавчими засобами можна врегулювати повноваження і права опозиції, унормувати основні напрями її статусної діяльності (інституціоналізувати опозицію), то тих само засобів недостатньо, аби окреслити коло усіх різноманітних дій опозиції, її конкретних поведінкових акцій. Цей сегмент явищ парламентської опозиційності – в рамках теорії політичної поведінки – ми називаємо *неінституціональним*. Пропонований термін не є назвою окремого типу опозиції, а охоплює *сукупність специфічних поведінкових рис*, що так чи інак властиві будь-якій опозиції. Вони регулюються не стільки силою юридичних норм (хоча останні в цьому випадку можуть бути досить дієвими), скільки політичними інтересами, міркуваннями, настроями опозиційних політичних суб'єктів, загальною ситуацією в країні, кон'юнктурними розрахунками тощо.

Наголосимо на відмінності вжитого нами терміна (“неінституціональність”) від поняття “позаінституціональність” (або “позаінституційність”), яким послуговуються багато авторів при класифікації політичної опозиції за типами.

На думку одних дослідників, поняття “інституціональна” і “позаінституціональна” опозиція “перегукуються” відповідно з поняттями “парламентська” і “непарламентська” [23, с. 111]. Інші науковці принципово наголошують, що поняття опозиційності в цілому варто пов'язувати з певною діяльністю тільки тих партій чи груп політичних партій, які презентовані в парламенті. Непарламентські політичні сили, чия “політична активність не є легалізованою довірою виборців”, не слід зараховувати до переліку суб'єктів політичної опозиції, оскільки вони перебувають у “позаінституціональному статусі – як дисидентство, громадські організації, клуби тощо...” [236, с. 26, 27].

Можна до певної міри погодитися з логікою подібних поглядів у разі, якщо вирішувати проблему тільки в аспекті поняття “правова інституціоналізація”, що означає процес формального визначення та законодавчого закріплення факту існування опозиції, її політико-правового статусу. Але водночас не можна не визнавати, що межі правової інституціоналізації не охоплюють усього явища опозиційності, яке об’єктивно існує в значно ширшому контексті, ніж юридично унормована опозиційність парламентських політичних партій. Закономірно, що сучасні енциклопедичні видання загалом до опозиційних сил відносять організації, партії та партійні блоки, парламентські фракції і групи, окремих осіб [10, с.428].

За нашими підрахунками (вони не є вичерпними, оскільки час від часу в різних публікаціях з’являються все нові й нові варіанти), у вітчизняних та зарубіжних публікаціях згадується не менше півсотні класифікаційних типів політичної опозиції. Якщо ці дані [Див., зокрема: 23, с. 110–113; 49, с. 51–59] узгодити між собою і не брати до уваги змістовно ідентичні та надмірно образні назви (як-от: “родинна”, “бутафорська”, “німа”, “екзистенційна”, “квазіопозиція” тощо), то у зведеному варіанті (і звичайно ж, у стислому викладі) усі пропонувані сьогодні класифікації типів опозиційності виглядатимуть так:

– *інституціональна* (вживається як синонім парламентської, або як та, чий статус нормативно визначений);

– *позаінституціональна* (непарламентська);

– *парламентська* (синонім: *режимна*) – виникає та діє у відносинах між інституціями, які представлені в парламенті та безпосередньо беруть участь у процесі здійснення державної влади;

– *позапарламентська* (синонім: *громадянська*) – представлена різноманітними структурами громадянського суспільства: непарламентськими політичними партіями, громадськими рухами, профспілками, групами тиску тощо;

– *системна* (синоніми: *неструктурна, конкурентна, коопераційна, обмежена* тощо) – виступає за часткові зміни, готова до співпраці з урядовими партіями;

– *позасистемна* (синоніми: *структурна, фундаменталістська, принципова, конфронтаційна* тощо) – бореться за усю повноту влади, відкрито протистоїть урядовим силам, пропонує радикальні зміни;

– *конструктивна, деструктивна*;

– *реалістична, утопічна*;

– *демократична, антидемократична*;

– *права, ліва, центристська* (різновиди: *консервативна, ліберальна, соціалістична* тощо);

– *ідеологічна, псевдоідеологічна* (синонім останньої: *персональна* – спрямована проти окремих політиків, лідерів-суперників);

– *лояльна, напівлояльна, нелояльна* (відповідні синоніми: *поміrkована, напівопозиція, радикальна*);

– *масова, елітарна, індивідуальна*;

– *легальна, нелегальна* (відповідні синоніми: *легалістична, анархізуюча*);

– *активна, пасивна*.

Як було зазначено в постановочній частині цього підрозділу дисертації, об'єктом нашої уваги є політична опозиція, яка виникає в стінах парламенту, тобто, за вищенаведеною класифікаційною термінологією, – “парламентська” (або, з урахуванням різних інтерпретацій, – “інституційна”, “режимна”). Критерій виділення такого типу дуже простий – це місце перебування опозиції, у даному разі – вищий представницький, законодавчий орган влади. Також нескладно класифікувати опозицію за ідеологічним критерієм, але за умови, якщо політичні сили мають виразне ідеологічне обличчя. Не становить труднощів класифікація за нормативно-правовим критерієм – у випадках, коли існують спеціальні закони про опозиційну діяльність із виписаними в них правами та повноваженнями опозиційних формувань і сил.

Тоді, на підставі формалізованих ознак, можна без особливих зусиль виділити опозиції типу “інституціональна – позаінституціональна”, “легальна – нелегальна”.

Та найскладнішими і найважливішими, з нашого погляду, є класифікації опозиційності за такими критеріями, як *загальнофункціональний* (родовий) та *поведінковий* (в обох випадках термінологія наша). Але саме ці критерії є методологічними засобами, які допомагають вирізнити, усвідомити та конкретизувати головну сутність, або, за висловлюваннями деяких авторів, “єство”, “змістовне наповнення” явища політичної опозиції [330, с. 31, 32].

Загальнофункціональним зазначений вище критерій названо через те, що він містить у собі родові ознаки, відповідно до яких у принципі ту чи іншу політичну силу, незалежно від критеріїв місця, конкретної та наявності чи відсутності у неї формально-нормативного статусу, можна вважати опозиційною. Цей критерій передбачає наявність *певної структури явища опозиційності*. Сукупність його складових, про які згадує (з деякою варіативністю) переважна більшість вітчизняних дослідників, даючи визначення поняття “політична опозиція”, виглядає так:

- 1) організованість;
- 2) неучасть у формуванні вищих органів влади;
- 3) критичне ставлення до діяльності уряду та системний контроль за його діями;
- 4) пропонування альтернативних програм суспільного розвитку та боротьба за їх законодавче затвердження і практичне втілення;
- 5) прагнення (у близькій чи далекій перспективі) прийти до урядової влади (апробація роботи “тіньового” кабінету міністрів) з можливою зміною базових засад існуючого політичного режиму.

Важливо підкреслити, що *тільки одночасна* наявність усіх зазначених ознак у діях певної політичної сили чи блоку створює достатні підстави для її визначення як опозиційної.

Ми не випадково звертали увагу на існування в політологічній літературі досить значної кількості термінів, що використовуються для позначення різних типів опозиції. Дослідники часто посилаються на велику різноманітність критеріїв класифікації, їх неоднозначність та складність практичного застосування. Висловлюючи власну думку, скажемо, що подібна ситуація є цілком природною, а тому існуючі розбіжності в класифікаційній термінології лише частково можна пов'язати з інструментальною недосконалістю самих класифікаційних моделей.

З метою уникнення повторень і суперечностей, що виникають при класифікації політичних суб'єктів, пропонуємо виділяти дві великі групи критеріїв: умовно кажучи, *критерії форми* і *критерії змісту*. (За аналогією: в історичному й літературному джерелознавстві існують методики *зовнішньої* та *внутрішньої* критики джерела).

До першої групи критеріїв доцільно віднести критерії часу, місця, кількості, норми, статусу, повноваження тощо. До другої – сукупність ознак, які узагальнено можна назвати *поведінковими*: це ті, за якими можна визначати характер реальних дій, реагувань, відносин, способів ставлення політичних суб'єктів один до одного, до інститутів держави, особливості зв'язків з населенням, методи боротьби за владу та її здійснення тощо. Гамма цих та подібних процесів реальної політики невичерпна. Через це й з'являється в літературі велика кількість критеріїв класифікації. Але фактично всі подібні схеми (лише з різних боків) розкривають структуру одного й того самого явища – політичної поведінки обраного суб'єкта класифікації чи групи таких суб'єктів.

Звісно, у теоретичному плані можна прагнути до “максимально повної” характеристики політичної поведінки конкретного об'єкта аналізу, наводячи велику кількість її прикметникових визначень, але, з практичного погляду, це не матиме особливого сенсу, оскільки динаміка політичного життя переконує у майже неможливості чітко ідентифікувати характеристики тих чи інших процесів та беззаперечно і на тривалий час співвіднести їх з певними

політичними силами, особливо в умовах демократії. Тому більш ефективними бачаться не ті дослідження, що побудовані на принципі встановлення “вичерпної інформації” про політичну поведінку об’єкта вивчення, а ті, що зорієнтовані на пошук найголовніших характеристик сутності суб’єкта й тенденцій його розвитку.

Отже, не варто надмірно ускладнювати систему критеріїв класифікації поведінки політичних суб’єктів, у тому числі й політичної опозиції. Бо, скажімо до прикладу, про якісь риси, притаманні власне парламентській опозиційності можуть свідчити такі загальні визначення, як: активна – пасивна або демократична – антидемократична? З нашого погляду, ні про які. Ми, звісно, не заперечуємо, що при аналізі опозиційної поведінки можна послуговуватися подібною термінологією. Але при цьому вкрай важливо розуміти її умовність, риторичність, кон’юнктурність і т. ін. А раз так, то немає достатніх підстав для виділення на основі вищезазначених понять сталих класифікаційних типів опозиційності.

Отже, наголосимо на таких двох моментах:

1) визначення багатьох *типів опозиції*, якщо вони стосуються не її формальних ознак, а якісного (дієвого) стану, означає, по суті, визначення *типів опозиційної політичної поведінки*;

2) *типологія за критеріями змісту, або критеріями політичної поведінки, порівняно з критеріями форми, є більш суб’єктивною*. Цей суб’єктивізм залишається впливовим навіть при щирому бажанні дослідника максимально неупереджено підійти до вирішення проблеми, тому висновки дослідницького аналізу щодо характеру політичної поведінки ґрунтуються значною мірою на оцінних судженнях самого дослідника або політичного експерта – позитивних чи негативних (на кшталт конструктивна – деструктивна; реалістична – утопічна). У принципі подібні оцінки *можуть* *набути* значення науково доведених фактів, але швидше з погляду політичної історії, з відстані певного часу, аніж у руслі поточної політики.

Об'єктивною реальністю в структурі поведінки будь-якого політичного суб'єкта є поведінкові детермінанти. Характер їх поєднання та сила впливу, зокрема й на поведінку парламентської опозиції, залежать від багатьох конкретно-ситуаційних обставин, як-от: ідеологічні, програмні розбіжності між партіями, економічні інтереси, історична обстановка, соціально-економічна ситуація, особистісне протистояння політичних лідерів тощо. Але, окрім цього, існують чинники домінантного змісту, що достатньою мірою (як правило, суттєво) впливають на поведінку будь-якої парламентської опозиції. Виділимо їх основні групи.

1. Провідним мотивом суб'єкта опозиційної діяльності є бажання зайняти місце в структурах влади, яке належить його політичному суперникові чи суперникам.

Незалежно від того, наскільки успішно відбувається означений процес, опозиція в парламенті фактично завжди є реальним моментом влади. Вона мусить діяти за будь-яких умов. І діяти, не просто перебуваючи поруч з владою, а намагатися проникнути *всередину* неї. Самоізоляція опозиції означає для неї втрату життєздатності, політичне самогубство. Навіть формально не володіючи урядовими посадами, представники опозиції своєю поведінкою на засіданнях парламенту можуть сприяти ініціативам уряду або, навпаки, гальмувати чи блокувати їх.

Таким чином, реальна парламентська опозиція – це ланка єдиного процесу творення влади в стінах законодавчого органу. (Через це в контексті наших роздумів слово “влада”, з якою конкурує опозиція, було би правильним брати в лапки, оскільки опозиція в демократично обраних парламентах не є повним антиподом цього поняття. Та ми не станемо цього робити, щоб технічно не обтяжувати текст). Протиставлення парламентської “позиції” і “опозиції” не буває абсолютним, як би про це іноді не заявляли найбільш радикальні опозиціонери. Справедливо вважати, що опозиція – це діалектичний “двійник” влади [237, с. 3]. У політиків-опозиціонерів, яким не до вподоби таке визначення, залишається єдиний шлях – відмежуватися від

влади настільки, щоб не брати участі в парламентських виборах і, таким чином, не нести жодної відповідальності за урядову діяльність.

2. Саме існування парламентської опозиції, її політико-правовий статус та характер поведінки залежать від форми державного правління й політичного режиму в країні.

Якщо в країні діє демократична конституція, відповідно до якої здійснюються політичні процеси й процедури, то опозиційна діяльність знову ж таки виявляється не лише як невдоволеність, протистояння і критика влади, а як процес її творення, як “інтегральний момент процесу реалізації народної волі” [236, с. 18]. І урядова, і опозиційна сторони уособлюють єдине поняття державної влади. Визначальним тут є принцип суверенітету народу як єдиного джерела й носія влади, з рук якого депутатські мандати законно отримують і урядові, і опозиційні сили.

До речі, фахівці в галузі теорії держави і права звертають увагу на специфіку розуміння доктрини поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Вони, зокрема, зазначають, що “говорити про поділ влади народу чи державної влади не зовсім вірно, оскільки остання є державною формою вираження влади народу. Більш доцільною буде розмова про поділ не державної влади, а сфер праці і повноважень між різними суб’єктами, які за родом своєї діяльності реалізують функції держави” [106, с. 91].

Отже, одночасний вияв дії протилежних типів поведінки політичної опозиції (протистояння і спільна праця) потрібно сприймати як загальне правило, незалежно від того, перебуває чи не перебуває опозиція в інституціональному зв’язку з урядовими силами, від того, обіймають її представники міністерські посади чи ні. Якщо в ставленні до урядової політики опозиція демонструє безкомпромісну, конфліктну поведінку, то, згідно з поширеною класифікацією, вона виглядає як позасистемна опозиція. Але водночас таку її поведінку можна класифікувати й навпаки – як системну, коопераційну, оскільки вона виявляється в межах певної цілісності

– інституціональної системи під назвою “парламент”, у якому поєднано різні явища єдиної, найвищої, суверенної волі народу.

На жаль, опозиційні політики лише частково визнають цю аксіому. Вони воліють за краще обґрунтовувати свої дії виключно інтересами “власного” електорату, ігноруючи при цьому “чужий”. Тим самим вони намагаються штучно перебільшити роль окремих складових поняття “воля народу”, замість того, аби концентровано виражати її в спільній з іншими політичними силами парламентській діяльності. Опозиційність – це дуже складна місія і з політичного, і з морального боку: вона постійно ставить політика перед вибором між політичною чесністю та громадянською совістю, здатністю разом з колегами по парламенту брати відповідальність за колективні дії та егоїзмом такого собі “випадкового перехожого”, якому *зручно робити вигляд*, що до справи, якою займається влада, він начебто не має жодного стосунку.

3. Попри те, закріплено чи ні на законодавчому рівні політико-правовий статус опозиції, остання завжди має свій специфічний образ (імідж), що існує як феномен суспільної свідомості.

“Образ незгодного”, або “образ альтернативи”, є постійним супутником і союзником опозиції, адже, як і влада, вона повсякчас потребує легітимації в очах суспільства – й саме як незмінний носій означеного образу. Типи легітимності і влади, і опозиції за своєю суттю одні й ті самі. Але механізми формування цих типів, за винятком загальних політичних технологій, у влади й опозиції мають значні відмінності.

У плані створення власного іміджу опозиція, на відміну від влади, перебуває в більш вигідному становищі. Дійсно, головною турботою влади є *обов’язок* постійно відпрацьовувати, підтверджувати кредит довіри народу, демонструвати практичні результати своєї урядової *діяльності*. Натомість для опозиції головним є *бажання* цей кредит завоювати або наростити, причому не тільки за рахунок професійної роботи її представників у парламенті, але й засобами особливої політичної *поведінки*, яка в очах

значної частини громадян видається, як мінімум, не менш вагомою (і незаперечно – більш ефектною), ніж кабінетні зусилля міністерської бюрократії. Опозиція, наприклад, може собі дозволити блокування парламентської трибуни, зрив попередніх домовленостей при голосуванні, викриття “тіньових корупційних схем” у державному управлінні, організацію різноманітних вуличних акцій протесту тощо.

Політичний образ опозиції – це її союзник, проте дуже ненадійний, сказати б навіть, підступний. Нерідко опозиціонери так захоплюються своєю роллю “борця за справедливість”, що непомітно для самих себе стають її заручниками. У запалі боротьби з владою може відбуватися девальвація понять, коли політичні інтереси й цінності, які декларує опозиція, починають поступово втрачати свій актуальний зміст. Оскільки опозиція дуже часто не має достатніх можливостей, щоб безпосередньо реалізувати свої наміри, то вони з часом перетворюються на порожні гасла типу “Чесна опозиція замість корумпованої влади!” Тому опозиційні діячі з метою підтримання свого іміджу охоче орієнтуються, як зазначає Т. Пархоменко, на тих виборців, які не визначилися, “за що” саме вони, проте визначилися як такі, що “проти” [Цит. за: 247, с. 403].

Подібну ситуацію можна вважати природною, позаяк не існує жодної політичної сили, яка б не схотіла у власних цілях скористатися деякими особливостями масової психології. Але подібний ефект у відкритому суспільстві не тривкий. Політика може бути ефективною, коли спирається, перш за все, на психологію конструктивізму, творення, а не на деприваційні, маргінальні настрої мас. Розрахунок на останні загалом не сприяє піднесенню політичної культури громадян і створює труднощі для самої опозиції, коли вона сама стає урядовою владою. У цьому новому статусі їй буває досить нелегко перебудувати власний імідж з “мінуса” на “плюс”, тобто переконати громадян у тому, що політична сила, яка вчора вела їх “проти”, сьогодні так само здатна діяти в напрямі “за” – професійно й ефективно визначати державну політику.

Опозиція має усвідомлювати, що чим запекліше вона бореться за владу, тим більшу відповідальність бере на себе в разі перемоги. І суть не в тому лише, що перемога змусить її виконувати екстраординарні передвиборчі обіцянки. Важливим чинником поведінки нової влади може стати інерція радикальної протидії своїм політичним опонентам, що загрожує подальшими політичними конфліктами і кризами в парламенті.

Ця інерція “лобової атаки”, яку може обирати опозиція, з її недавнього союзника легко перетворюється на її справжнього ворога і нічого хорошого суспільству не обіцяє. Образно кажучи, вона ще довгий час може спокушати вчорашніх опозиціонерів активно ігнорувати стосовно “влади-попередниці” принцип презумпції невинуватості. Невміння “постопозиціонерів” у стислі терміни (в межах кредиту довіри громадян) сформувати замість іміджу “борця” імідж “творця” спричинює зниження рівня легітимності влади, дестабілізує політичну ситуацію, породжує соціальну апатію, стає передумовою ідеологічних спекуляцій, обману, “полювання на відьом”, що зрештою може призвести до утвердження антидемократичного політичного режиму влади.

4. Опозиційна діяльність – це переважно діяльність вторинного характеру. Вона значною мірою походить від змісту та результатів діяльності уряду.

Зрозуміло, що ця обставина стосується в першу чергу так званої ситуаційної опозиції, але реально вона впливає також на політиків, чия опозиційність щодо влади ґрунтується на чітких ідеологічних, програмних засадах. Понад те, як свідчить політична практика, у тому числі й українська, партії, що перемогли на виборах до парламенту, можуть довгий час (доки тривають переговори й точиться видима та прихована боротьба вже в стінах представницького органу за поділ спільно завойованого владного ресурсу) не знати, у якому таборі вони зрештою опиняться – урядовому чи опозиційному. Згадаймо з цього приводу хоча би події липня 2006 р. у Верховній Раді

України, коли сталося раптове переформатування складу, здавалося б, уже створеної урядової коаліції.

Тривала невизначеність коаліційного процесу накладає відбиток на подальшу поведінку сил, яким не вдається завоювати владні “висоти”, унаслідок чого вони автоматично перетворюються на потенційних опозиціонерів. Такий перехід – від сподівань стати урядовою владою до ролей “другого плану” – психологічно та організаційно багатьом політикам дається дуже нелегко, навіть болісно, й підсвідомо збуджує в них почуття політичної “вендети” (< італ. vendetta < лат. vindicta – помста). Відповідно до цього опозиція (або якась її частина) починає вибудовувати свою поведінку: діяти вкрай нетерпимо, спекулятивно, вороже-вичікувально – аж до неприхованого злорадства з приводу невдач урядової команди. (Тут ми дистанціюємося від ситуацій з чітко визначеним статусом опозиційності: так, у Великобританії опозицією її величності королеви визнається друге за числом місць у палаті об’єднання депутатів. Усі інші представлені в палаті політичні партії не мають формального статусу опозиції і не наділені відповідними правами [68, с. 15]).

Сформулюємо кілька узагальнених теоретичних положень стосовно рис опозиційної парламентської поведінки.

1. Парламентська опозиційність належить скоріше до розряду тактичних, ніж стратегічних засобів політичної боротьби та діяльності, її далеко не завжди планують наперед. У реальній політиці вона часто народжується як результат непередбаченого збігу обставин, що виникають внаслідок формування складу урядової коаліції, та залежить від того, як будуть розвиватися відносини між учасниками цього утворення.

2. Як “парламентська коаліція” не завжди означає те саме, що “парламентська більшість”, так само *не слід ототожнювати поняття “парламентська опозиція” і “парламентська меншість”*. Бути в меншості – ще не означає бути опозицією. Не випадково, наприклад, у Конституції Португалії йдеться про “партії опозиції і партії, що не входять до складу

уряду” [237, с. 7]. Кількість (меншість) може перерости в опозиційну якість, але остання буде спроможною відповідати своїй сутності лише за умов:

- а) бажання з боку самої меншості бути опозиційною;
- б) фактичної політико-правової інституціоналізації статусу опозиції в парламенті;
- в) виявлення меншістю рис специфічної – *опозиційної* – поведінки, що детермінована особливими іміджевими інтересами, забезпечення яких вимагає від опозиції постійно підтримувати певний рівень політичного напруження між двома “протилежностями” – нею і владою.

3. Опозиційність всередині парламенту – це реальне й конкретне, але не незмінне поняття і явище. Зрештою її визначає не проголошений статус, а дійсна поведінка партійних (фракційних) сил. Тому *опозиційність може виникати і всередині урядових (коаліційних) сил стосовно одна одної*. (У попередньому підрозділі ми розглядали такий варіант). З іншого боку, опозиція сама часто прагне до коаліційних об’єднань – так званих коаліцій меншості – іноді з метою збільшити свій сукупний наступальний потенціал, або ж для того, щоб розколоти єдність влади – відвернути від неї деяку частину прибічників.

Не буде помилковим вважати, що *ставлення правлячої коаліції до неурядових сил також є окремим випадком опозиційної поведінки*. (Його можна назвати “зворотна опозиційність”). Проте так само, як урядова коаліція буває не проти збільшити свою кількість за рахунок частини опозиціонерів, так і опозиція розраховує на поповнення своїх лав за рахунок частини коаліціантів. Внаслідок цих зустрічних процесів (якщо дії депутатів не обмежені жорсткою партійною дисципліною та імперативними мандатами) здатні утворюватися несподівані *коаліційно-опозиційні симбіози* як різновиди компромісної політичної поведінки. Творці таких чудернацьких утворень можуть їх не афішувати, відкрито не визнавати, однак це не заважає їм існувати. Адже влада в демократичній державі – це ситуації постійного впливу політичних суб’єктів один на одного із взаємопроникненням їхніх

якостей. Тому чим активніше парламентська опозиція себе виявляє, тим більше вона засвідчує себе як alter ego (друге “Я”) влади.

3.4. Ціннісне та інструментальне значення стратегії й тактики політичної поведінки

Стратегія й тактика в політиці невід’ємні одна від одної. Тактика входить у стратегію окремими, послідовно здійснюваними кроками, етапами у вирішенні проміжних і кінцевих завдань, стратегія ж пов’язує тактичні рішення й окремі політичні події єдиною раціонально визначеною метою, логікою, що забезпечує здійснення генеральної лінії, спрямованої на досягнення фундаментальних, довгострокових цілей. Можна сказати, що тактика формує політичну ситуацію, а стратегія – історичний період, політичний стан суспільства.

Стратегічним проектам і програмам властиві системність і масштабність, визначеність у найважливіших концептах, що мають іноді світоглядне значення, безпосередньо стосуються основ суспільного буття. У практичній перспективі вони покликані раціонально урівноважити різноманітні соціальні потреби й інтереси, встановити таке співвідношення між метою і засобами, щоб не допустити перетворення мети на фікцію, а засобів – на знаряддя маніпуляційного впливу на суспільство заради індивідуальних чи кланових політичних амбіцій, на чинник насильства й жорсткого упокорення політичних опонентів.

Стратегію, як правило, вибудовують у своїх затишних кабінетах партійні ідеологи та їхні консультанти, коли для того є вдосталь часу, і можна спокійно зважити всі “за” та “проти”, а накреслені цілі віддалені у майбутнє настільки, що скепсис тих, хто піддає сумніву їх реалістичність, та запальна критика з боку опонентів не видаються серйозними. Вироблення стратегічних орієнтирів свідчить про здатність політичної сили узагальнити конкретне, суще та вивести теоретичну формулу бажаного.

Політична тактика виконує роль засобу в досягненні стратегічної мети. Тактичні форми політичного процесу значно різноманітніші, ніж стратегічні, оскільки поняття окремого завжди є різноманітнішим за поняття загального. Тактика у політиці означає постановку завдань та конкретних форм взаємодій в реальних умовах.

Безпосередніми суб'єктами політичних стратегій виступають політичні діячі, еліти, лідери. Натомість у процесі здійснення політичної тактики реальні події втягують набагато ширше коло учасників – і саме вони не лише вирішують поставлені керівництвом тактичні завдання, але й, трапляється, самостійно виробляють нові, часто не передбачені стратегією, форми політичної участі. Такий розвиток подій змушує *“стратегічну еліту”*, так чи інакше адаптуватися до несподіваного повороту ситуації, помітно корегувати тактику власних дій – аж до тієї міри, коли *“кількість переходить у якість”*, тобто відбуваються зміни в первинних стратегічних настановах.

Іншою особливістю тактичних моделей є те, що вони зазвичай (за винятком початкового етапу) не розробляються з максимальним рівнем деталізації. Це об'єктивна риса, вона зумовлена припущенням, що тільки дійсний хід подій може вказати на доцільність тих чи інших форм політичної роботи.

Зазначені вище обставини можуть спричинитися до серйозного протиріччя між політичною стратегією й тактикою. Остання за своїм призначенням має відповідати головній вимозі – забезпечити поетапне просування до стратегічних цілей, не заперечувати, не дискредитувати головної стратегії. У цьому випадку політики зобов'язані усвідомлювати, до якої міри об'єктивний зміст подій виправдовує їх суб'єктивні рішення з корекції тактики, випробовування її нових форм, вони мають оцінювати, *чи не створюють тактичні новації небезпеки для стратегічних планів*.

Подібна загроза стає особливо реальною в періоди політичних криз, крайнього загострення боротьби за політичне лідерство. Тоді конфлікти

можуть спалахувати навіть між тими суб'єктами, котрі буквально ще вчора спільно розробляли єдину стратегію діяльності, проте вже назавтра у запалі тактичного маневрування готові звинуватити один одного у зраді спільних ідеалів. Ще більшої шкоди суспільній стабільності може завдати різка (“революційна”) зміна на владному олімпі політичних сил, які дотримуються протилежних політичних поглядів, але які однаково переконані, що саме їхні стратегічні програми найкраще узгоджені з національними інтересами держави та її громадян.

Щоб не допустити переростання конфронтаційних ситуацій у політичну й суспільну кризу, еліта повинна досконало володіти наукою політичного мистецтва, продемонструвати свою здатність мислити системно, прагматично й відповідально. Якщо тактичні розбіжності стають надто глибокими всередині одного політичного об'єднання, то такій команді зрештою доведеться визнати втрату спільних стратегічних позицій і в кращому випадку розпочати формування нових. Якщо ж ідеться про суперечності між різними політичними силами, то повага до демократії як суспільної цінності має примусити їх до спільного пошуку шляхів подолання крайнощів партійно-ідеологічних засад через тимчасові компроміси та угоди зі своїми політичними опонентами.

Велика кількість можливих взаємодій у політиці наводить на висновок, що *надмірне захоплення тактикою політичної боротьби, постійне намагання публічно чи таємно “переграти” свого суперника далеко не завжди обіцяє стратегічні переваги*. Локальні перемоги далеко не завжди символізують кінцевий тріумф. Водночас спрацьовує й інше правило: *хто недооцінює значення тактики і не спроможний своєчасно її оновити, той ризикує програти стратегію*. Лише інтуїція, досвід та врівноважений розум політика, доповнені відповідальністю та моральністю, можуть сформувати уміння вчасно розгледіти різницю між політичною мудрістю та політичним авантюризмом.

Український “майдан” листопада 2004 – січня 2005 рр. та подальші політичні процеси в нашій державі стали чудовою ілюстрацією до теоретичних аспектів взаємозв’язку між політичною стратегією й тактикою.

Майдан із назви конкретного місця – майдану Незалежності у Києві – перетворився на масштабне суспільно-політичне явище новітньої української історії. Він засвідчив можливості застосування у вітчизняних умовах однієї з досить впливових форм політичної участі. Це був вияв протестного типу політичної поведінки у формі масового, тривалого мітингу, що спирався на потужну громадську ініціативу та мав відчутний суспільний резонанс за межами місця свого проведення. Поняття “майдану” стало асоціюватися (і не лише у його прямих симпатиків) з процесом посилення демократичних елементів політичної культури українства, усталення загальнонаціональної свідомості, подальшого формування структур громадянського суспільства в Україні.

Водночас не слід забувати, що в масовій свідомості українського громадянства головною ознакою “майдану” стала його форма – *мітинг*. У політологічній теорії мітинг визначається як “зібрання, сходка, публічні збори з метою обговорення нагальних проблем суспільно-політичного життя” [288, с. 360]. Мітинг скликається не заради ведення предметних дискусій між опонентами, двобічного з’ясування проблем та знаходження компромісів. *Головна мета таких зібрань – здобуття прихильності населення до певної ідеї, позиції, котра на мітингу перетворюється на вимогу заборонити або дозволити щось, засудити чи підтримати якесь рішення або дію.* Мітинг має велике значення у формуванні *психологічної готовності громадян до безпосередньої дії*, однак це лише одна з початкових форм розвитку політичної участі і її не варто абсолютизувати.

Свідоме чи несвідоме перебільшення можливостей мітингу призводить до затвердження так званої “мітингової демократії”, що характеризується претензіями прихильників певної ідеї на її всезагальне визнання як єдино правильної. Захоплення мітинговою романтикою розчищає поле для

надмірних емоцій, що живляться відчуттям особистої причетності кожного індивіда – учасника мітингу – до “великої справи”, самий лише масштаб якої, як здається мітингувальникам, “виправдовує” нестачу часу та можливостей для більш глибокого, розсудливого та об’єктивного оцінювання ситуації.

З відстані часу можна твердити, що тривалість українського “майдану” та зрештою його перемога (перегляд за рішенням Верховного Суду результатів другого туру президентських виборів і призначення третього туру) визначили не лише позитивну якість цих подій. Очевидно, що подібний розвиток ситуації створив у частини населення хибне враження, начебто акції на кшталт “майдану” є дійсно ефективним механізмом безпосереднього вирішення складних соціально-політичних проблем. Насправді ж учасникам мітингових зібрань ніколи не слід забувати, що мітинги, окрім того, що вони в умовах демократичних режимів слугують законним способом громадянського виявлення політичних прав та вимог, являють собою ще й зручний засіб політичної пропаганди та агітації в арсеналі практично всіх політичних сил, що прагнуть нерідко за будь-яку ціну перемогти свого суперника і заради цього *навмисно ідеологізують, радикалізують масові почуття громадян.*

Організаційний і духовний потенціал “помаранчевого майдану”, виникнувши як громадянський протест проти імовірних фальсифікацій результату другого туру виборів, у подальшому зростав на ґрунті перспективних, суспільно значимих цілей, сформульованих його ідейними натхненниками й очільниками: “Чесній владі – так!”, “Олігархам – ні!”, “Європейське майбутнє для України!”, “Бандитам, корупціонерам і фальсифікаторам – тюрми!” тощо. Проте мало хто з рядових учасників листопадово-грудневого протесту усвідомлював, що *засобами подібної прямої демократії у принципі неможливо домогтися реального здійснення проголошених гасел.* Адже всі вони – головним чином не більше ніж учасники того, що відбувається, і тільки до того часу, поки живе “майдан”. Успіх же “усієї справи” залежить від тих, хто у своїй політичній поведінці виявиться

спроможним перейти від рівня протестних дій до рівня політичної діяльності, від тих, хто насправді готовий до виконання ролей державно-політичних керівників, стратегічно мислячої еліти, професійних політиків.

“Майдан”, безумовно, повністю виконав свою функцію тактичного засобу в стратегічній боротьбі за владу між “помаранчевим” та “біло-блакитним” таборами. Але, як невдовзі виявилось, він не поставив крапку в цій боротьбі. Події, що відбулися протягом 2005 – літа 2006 рр. – чвари і розкол у команді Президента, відставка уряду Ю. Тимошенко, перемога на парламентських виборах весною 2006 р. Партії регіонів, трагікомічні спроби сформувати “демократичну” коаліцію і натомість утворення “антикризової”, зрештою призначення на посаду Прем’єр-міністра України В. Януковича – ще донедавна, як здавалося “помаранчевим”, непримиренного суперника В. Ющенка – усе це стало виразним свідченням того, як одна стратегія (“помаранчева”) через серйозні помилки і в самому стратегічному плануванні, і в тактиці поступається місцем іншій (“біло-блакитній”) при майже тих самих виконавцях.

Щоправда, в деякий момент могло здатися, що резонансність сформульованого вище висновку (ми опублікували його ще в жовтні 2006 р., див.: Северинюк В.М. Український “майдан” з погляду політичної стратегії й тактики // Дні науки: Зб. тез доповідей: У 4 т. / Гуманітарний університет “ЗІДМУ”, 5–6 жовтня 2006; ред. кол. В.М. Огаренко та ін. – Запоріжжя: ГУ “ЗІДМУ”, 2006. – Т. 4. – С. 77–78) спростовує спільна перемога на дострокових парламентських виборах 30 вересня 2007 р. двох “помаранчевих” блоків – “Юлії Тимошенко” і “Нашої України-Народної Самооборони”, котрі зуміли укласти коаліційну парламентську угоду та формально відновити “стратегічний” союз, народжений “майданом”. Однак подальші події (фактичний розкол коаліції у вересні 2008 р. та її переформатування, інституційне та особистісне протистояння Президента й Прем’єр-міністра) знову підтвердили нестійкість “революційних” настанов колишніх лідерів листопадово-грудневого протесту. Доводиться визнати

одне з двох: або знову тактичні міркування переважили над стратегічними задумами, або останні від самого початку були не переконаннями, а деклараціями.

Тривала політико-правова колізія із невизначеністю терміну проведення чергових виборів Президента України (у жовтні 2009 р. чи в січні 2010 р.) та ще й ідея про одночасні з цим дострокові вибори до Верховної Ради, знову ж таки засвідчили тотальне переважання в українській політиці тактичної гри над політичною стратегією. Розраховувати на інший результат, на жаль, не доводиться в умовах невизначеності вітчизняної політичної еліти та суспільства в цілому щодо базових засад розвитку політичної системи країни (форми державного правління, типу виборчої системи тощо).

У світлі вищезазначеного варто також сказати про соціально- та науково-термінологічний аспект подій кінця 2004 р. Уже з листопада 2004 р., з подачі засобів масової інформації, їх почали називати “помаранчевою революцією”. Досить поширеним таке визначення залишається й дотепер, воно закріпилося в історичній пам’яті та свідомості частини громадян. Щоправда, сьогодні, через п’ять років, що минули з часу тих подій, термін “революція” вживається не стільки в його сутнісному (політико-соціологічному) значенні, скільки переважно в умовно-лінгвістичному – як поняття, що вже має свою певну “історію” та досить “зручне” у використанні через свою лаконічність.

У середовищі учених-політологів поступово стихають принципові дискусії стосовно доцільності та обґрунтованості наукового вжитку терміна “революція” в контексті президентської виборчої кампанії 2004 р. Свого часу бурхливе обговорення цієї проблеми вилилося в значну кількість спеціальних публікацій у вітчизняних [Див.: 148; 155; 199; 200; 201; 228; 246; 282; 388] та зарубіжних [Див.: 20; 34; 61; 158; 162; 202; 210; 242; 309] виданнях. Із усього спектра запропонованих дослідниками оцінок можна виділити кілька основних. (Їх диференціація за конкретним авторством у контексті основної проблематики нашого дослідження не має особливого значення, тому ми її не

наводимо повністю, а згадуємо лише в найбільш характерних випадках, при цитуванні). Отже, спектр думок такий:

- 1) однозначне тлумачення подій кінця 2004 р. як революції за всіма відповідними ознаками подібних явищ;
- 2) вживання терміна “революція” з орієнтацією на окремі аспекти революційності, що реально себе виявили;
- 3) обґрунтування особливого, посткомуністичного типу революцій;
- 4) заперечення правомірності визначення “революція” стосовно подій листопада – грудня 2004 р.

Так, на думку І. Кресіної, “в Україні наприкінці 2004 р. відбувся стрибкоподібний перехід з одного стану громадянського суспільства (неактивного, пасивного, латентного) – в активний”, тобто мала місце громадянська, політична, соціальна, демократична, правова революція, “що означала кінець класово-олігархічної влади та авторитарного політичного режиму і торжество правди, справедливості, закону, демократії” [148, с. 4–6].

В. Якушик, детально проаналізувавши головні ознаки революції, на відміну від перевороту, бунту, повстання і путчу, та навівши розлогу типологію революцій, вважає, що в Україні відбулася не соціальна, а “політична, духовна, цивілізаційна революція” [388, с. 27, 33].

О. Романюк пропонує революції в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані “виокремити в особливий, посткомуністичний тип революцій, оскільки вони ставили специфічні завдання, були породжені специфічними умовами, а отже, викликані іншими, специфічними причинами” [282, с. 17]. Як і революції в Східній Німеччині, Чехословаччині та Болгарії, автор пропонує аналогічні події на теренах колишнього СРСР називати “оксамитовими революціями”, позаяк вони також відбувалися без застосування збройного насильства. Але і в тих, і в інших мета була різною: “там” – повалення комуністичних режимів та остаточна детоталітаризація суспільства, “у нас” (і в Югославії) – демократизація посткомуністичних систем, які в процесі системної трансформації відхилилися від

демократичного вектора суспільно-політичного розвитку; у цьому й полягає специфіка “посткомуністичного типу революцій”.

Категорично проти застосування до подій кінця 2004 р. в Україні характеристики “революція” виступає, зокрема, Ю. Мацієвський. Він доводить, що це була не революція, для якої властивою є “насильницька зміна існуючих інститутів”, а інший тип політичної трансформації – “перехід”, що, відповідно до концепцій транзитології, характеризується зміною інститутів “без порушення правових норм” [199, с. 16]. В іншій своїй публікації Ю. Мацієвський розвиває висунуту ним тезу, аналізує особливості “українського варіанта переходу”, знову наголошує, що “ні революції, ні перевороту” в листопаді – грудні 2004 р. в Україні не було, а також підкреслює, що означені події “коректніше називати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованими лідерами опозиції і підтриманими значною кількістю громадян України, у результаті чого відбулось падіння авторитарного режиму Л. Кучми” [200, с. 23].

Загалом з поглядами Ю. Мацієвського можна погодитися, але за винятком того, що саме у вищенаведеному висновку він називає “результатом” “широкомасштабних акцій політичного протесту”. По-перше, під час президентської виборчої кампанії 2004 р. особисто Л. Кучма на продовження своїх президентських повноважень не претендував, і не із протесту проти його “режиму” як такого почався “майдан”; по-друге, не слід, мабуть, казати, що режим “упав”, адже тодішній Президент не застосував жодних спеціальних засобів з метою збереження свого “режиму”. (Стосовно ж версії про начебто пряму вказівку з боку Л. Кучми сфальсифікувати результати виборів на користь кандидата від “партії влади”, то вона ніякого підтвердження не знайшла); по-третє, потребує спеціального аналітичного доведення теза, що в разі обрання президентом В. Януковича “традиції” попередньої влади були б автоматично продовжені, а при В. Ющенкові вони одразу згасли, бо не слід забувати, що й останній свого часу (в ранзі прем’єр-міністра) представляв “авторитарний режим Кучми”.

Серед російських політологів і політиків так само існують різні оцінки українських подій кінця 2004 р. та схожих ситуацій в інших пострадянських країнах. Як зазначають у своїй спільній публікації Л.Є. Бляхер і Г.Е. Говорухін, “...російський політичний простір <...> чітко поляризувався стосовно концепту «революція»” [20, с. 73].

На завершення розгляду питання зазначимо:

1. З нашого погляду, дійсно, вітчизняним політикам і особливо політологам не варто було так поспішно підхоплювати створений журналістами романтичний образ “помаранчевої революції”. Наука – це не враження і не настрої, не оперативний репортаж “з місця подій”. Для формулювання істинних оцінок та висновків наукове дослідження потребує певної часової віддаленості від об’єкта аналізу – процесів і ситуацій, що відбулися. Про сутність того, що сталося, можна вести мову лише тоді, коли явище усталилося, “перебродило”, набуло властивості системи, тобто чітко виявилися найважливіші причинно-наслідкові зв’язки між окремими його фактами. Недарма мудре прислів’я підказує науковцям (і не лише їм): “*Не треба хвалити ранок, доки не настане вечір*”. Забувати про це – значить порушувати принцип історизму в наукових дослідженнях. Ще в давні часи історики розуміли, що тільки час – “батько істини” [185, с. 26].

2. Щоб визнати певні суспільні події революційними слід аргументовано довести, що дійсно революційними були їх *мета* (ідеологія), *зміст* (практика) та *наслідки* (новонароджена соціально-політична якість). Цей триєдиний процес на окремих стадіях може бути більш чи менш виразним, пришвидшуватися та сповільнюватися і навіть тимчасово перериватися, але неодмінно має зберігати свою головну сутність, тобто в усіх своїх базових компонентах (мета, зміст, наслідки) різко й кардинально заперечувати існуючий порядок. Чи продемонстрували події листопада – грудня 2004 р. таку послідовність і цілісність своєї “революційної сутності”? Питання можна і, мабуть, потрібно обговорювати, але сьогодні, здається, вже мало хто з науковців готовий всерйоз доводити реальність “української

революції” початку ХХІ ст. З іншого боку, мають право на свою думку ті, хто вважає, що “велике краще можна розгледіти тільки з відстані...”

3. Вищесказане зовсім не применшує значення “майдану”. До осені 2004 р. Україна у своїй державно-незалежній історії не знала подібної за кількістю добровільних учасників і тривалістю політичної акції на підтримку свободи народного волевиявлення, утвердження моральності в політиці, сподівань на кращу перспективу суспільного поступу. “Майдан”, безперечно, став важливим досвідом визрівання громадянського суспільства в Україні, прискорив процес формування активістського типу політичної культури і народного волевиявлення, посприяв демократизації громадської думки та суспільно спрямованої поведінки владних структур. У цьому полягає головна цінність “майдану”. Та водночас він виявив себе як специфічна (інструментальна) ланка на окремій стадії тактичної боротьби за владу між близькими за природою політичними елітами. Треба, однак, сподіватися, що перша обставина матиме тривалий позитивний вплив на суспільну свідомість і в недалекому майбутньому переважить другу.

3.5. Національна єдність – суспільно ціннісна складова політичної поведінки

Кожен крок професійного політика потрібно розглядати як публічне суспільно-моральне зобов’язання перед громадянами. Обираючи ті чи інші форми дій, політики мають пам’ятати про особисту відповідальність за доцільність свого вчинку відносно конкретно-історичної ситуації та за власну спроможність бути адекватними щодо змісту задекларованих та практично розпочатих процесів. Бо, зрештою, не сама по собі апробація багатоманітних форм політичної поведінки, не їх винайдення і не гра в них, а реалізація ціннісно-змістовного потенціалу політики (коли існує чітке усвідомлення “заради чого і кого” та “з яким результатом”) надає політиці онтологічного смислу. Прийнята суб’єктами політики певна форма політичних дій і

взаємодій, передбачає наявність узгодженого з нею нормативно-ціннісного змісту, тобто вже сама форма зумовлює деяке імперативне начало, відповідно до якого має виявлятися й певний тип політичної поведінки.

З іншого боку, закономірно, що спочатку на рівні політичної свідомості суб'єкта має сформуватися його готовність продемонструвати той чи інший тип (якість) поведінки, а вже далі потрібно вести пошук доцільних форм та практичних способів з метою реалізації такої готовності.

Реальність, однак, є такою, що спільно обрана кількома політичними суб'єктами форма політичної діяльності, котра є наслідком компромісу між ними, ніколи повністю не усуває відмінностей, а то й суперечностей у їхніх інтересах і намірах. Із цього випливає, що у своєму виборі між найкращим (найбажанішим для себе) та допустимим і можливим способами поведінки, відчуваючи нерідко (особливо в умовах кризових політичних ситуацій) брак часу для прийняття оптимального рішення, *суб'єкт здатен пристосовувати властивий йому тип політичної поведінки до пропонованих іншими суб'єктами форм, але повністю не втрачає своїх головних поведінкових якостей*, оскільки вони залежать насамперед від конкретних політичних інтересів даного суб'єкта, які й визначають сутність його політичної діяльності. Так, ці інтереси можуть змінюватися та певним чином збігатися з інтересами інших суб'єктів, але незмінною залишається аксіома: політичні інтереси, образно кажучи, завжди становлять сферу такої собі “приватної політичної власності” окремих суб'єктів, це “суверенна територія” кожної самостійної політичної сили.

Сказане вважаємо загальним правилом, проте за умови, якщо тільки політичний актор свідомо не нехтує небезпекою втратити “своє” обличчя у взаємодії з іншими потужними постатями політичного життя. Винятки можуть траплятися в форс-мажорних ситуаціях тривалого зовнішнього впливу, непереборного тиску обставин, неможливості ухилитися від дотримання правил “спільної гри”, коли з усією очевидністю виявляється дія такої закономірності існування систем, як домінування цілого над окремим.

Не слід заперечувати й можливості виникнення ідеально-консенсусних ситуацій, коли якась із політичних сил заради суспільного блага публічно визнає неактуальними чи навіть хибними ще донедавна активно пропаговані нею цінності й інтереси. Такі рідкісні випадки можуть свідчити про найвищий рівень політичної мудрості, проте їх розгляд є скоріше предметом політичної філософії, ніж прикладної політології.

На щастя, у суспільно-політичному житті існують явища й цінності, значення яких є настільки вагомим, що глибоке усвідомлення цієї обставини, по-перше, здатне максимально зблизити сфери філософського й реального, тобто осягнути реальність об'ємніше й глибше, а по-друге, дає змогу ідеологічно та поведінково різноспрямованим суб'єктам політики без втрат для себе, коректно (сказати б навіть, благородно й благодатно) поступитися своїми “суверенними територіями”, скорегувати власну мотиваційну сферу та поведінку.

У системі детермінант політичної поведінки, що, нагадаємо, являє собою сукупність внутрішніх установок і переконань суб'єкта та зовнішніх чинників впливу (регуляторів), завжди існують особливо потужні – наддетермінанти. Саме їм належить вирішальна роль у формуванні типу й потенціалу політичної поведінки конкретних суб'єктів. Та ще важливішим є те, що за допомогою деяких специфічних наддетермінант – котрі мають загальносуспільну природу – різні сили можуть усувати суперечності у відносинах між собою, досягати компромісу і при цьому не відчувати себе стороною, утиснутою партнерами по взаємодії. У демократичній політиці роль подібного типу регуляторів відіграють обставини, що визначаються, зокрема, у таких поняттях, як: “гуманістичні цінності”, “національна безпека й інтереси”, “загальнонаціональне примирення/злагода/єдність” тощо.

У політичній історії та політико-правовій думці України поняття “універсал” відоме здавна – ще з так званого литовсько-польського періоду (кінець XIV – перша половина XVII ст.): універсалами називалися великокнязівські та королівські грамоти часів існування Великого князівства

Литовського й Речі Посполитої. Так само іменували свої розпорядження й засновник Української козацької держави середини XVII ст. гетьман Богдан Хмельницький та його наступники – правителі Гетьманщини – доки остання не почала втрачати свій державний суверенітет у складі Російської імперії. Загальновідомі також чотири універсали Української Центральної Ради в часи революційних подій 1917–1918 рр.

Залежно від розвиненості правової термінології в той чи інший історичний період, особливостей правової системи країни та політико-правового статусу органу, який випускав універсал, змінювалося й розуміння сутності такого виду документів. Вони могли мати характер або загальнообов'язкових юридичних норм, або ж політичних маніфестів, декларацій, звернень програмного характеру; в універсалах передбачалося прийняття конкретних законів, або вони містили лише загальні положення. У цілому універсали можна вважати письмовими документами перехідної форми від політичної декларації до офіційного юридичного акта.

До прийняття Універсалу національної єдності 3 серпня 2006 р. [Див.: 340] подібні документи не з'являлися в Україні на загальнодержавному рівні впродовж майже дев'яноста років. У вітчизняній системі формально-юридичних джерел права, що існує на сьогодні, універсал як вид нормативно-правових актів не передбачений. Його поява викликана політичними чи, радше, соціально-політичними, причинами. Вона пов'язана з теперішнім станом політичної системи нашого суспільства, що зазнає реформування, з необхідністю підвищення загального рівня легітимності державної влади, конкретно-ситуаційними обставинами боротьби та партнерства між фракціями в українському парламенті. За оцінкою фахівців, у новітній історії України аналогічними до Універсалу документами були: Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової

Конституції України” від 8 червня 1995 р. та “Меморандум порозуміння між владою та опозицією” від 22 вересня 2005 р. [289, с. 32].

На загал можна погодитися з думкою, що Універсал 2006 р. є визначальним суспільно-політичним документом (який має характер моральних зобов’язань учасників “круглого столу”, що його підписали), втіленням прагнення досягти політичного консенсусу, спробою витворити загальнонаціональну об’єднавчу платформу для можливості проведення демократичних реформ [267, с. 5; 289, с. 32; 371, с. 2–3]. Крім аналізу нормативно-правових аспектів політики, пов’язаних з появою Універсалу, у публікаціях на цю тему висловлюється дуже слухна думка, що “круглий стіл” 2006 р. “треба розглядати й під кутом зору ще одного структурного рівня політичної системи – ментально-поведінкового. Він охоплює такі складові, як політичне мислення, характер політичних цінностей та норм, стиль політичного мовлення, зміст і тип політичної поведінки, тобто сферу політичної культури...” [289, с. 32].

Назва Універсалу за смислом надзвичайно зобов’язуюча: її ідеологічний та емоційно-психологічний вплив на суспільну свідомість потенційно можна порівняти з назвами Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акта проголошення державної незалежності від 24 серпня 1991 р. Безумовно, політики, що укладали та підписували текст Універсалу (документ підписали: Президент України В. Ющенко, Голова Верховної Ради України О. Мороз, Прем’єр-міністр України Ю. Єхануров, В. Янукович (від фракції Партії регіонів), Р. Безсмертний (від фракції “Наша Україна”), В. Цушко (від фракції Соціалістичної партії України), П. Симоненко (з деякими застереженнями – від фракції Комуністичної партії України), і цього разу покладали сподівання на можливість досягти подібного (оптимістично-патріотичного) ефекту масового сприйняття. Проте, на жаль, сподіваного результату побачити не судилося, і, доводиться визнати, що він і не міг настати.

Справа в тім, що назви і Декларації про державний суверенітет, і Акта проголошення державної незалежності однозначно *вказували на перспективи політичного розвитку України*, вони містили потужний заряд державотворчого оптимізму й реально формували мотиваційні імпульси до суспільної інтеграції й творчості. Стосовно ж Універсалу, то, прагнучи досягти максимально сприятливого впливу його положень на поведінку політичної еліти та суспільства в цілому, його творці назвою документа *скерували громадську думку до політичної ретроспекції* – історичного досвіду українства часів визвольних змагань, і саме це, на жаль, у конкретній суспільно-політичній обстановці виявилось недоречним.

Історична пам'ять, традиції тощо, безперечно, займають важливе місце у формуванні політичної культури суспільства, відіграючи нерідко досить помітну мобілізаційну роль у протидії зовнішнім небезпекам, але в умовах затяжної внутрішньої політичної кризи, з якою Україна зіткнулася весною – літом 2006 р. і яка загрожувала перерости в стан глибокої соціальної апатії, апеляція до національної історії була наперед приречена залишитись не поміченою для однієї частини громадян та викликати відвертий скепсис в іншій. Призабуте українцями слово “універсал” на емоційно-психологічному рівні сприйняття скерувало громадську свідомість у минуле і не націлило суспільство на новаторський характер політичної поведінки. Хоча й відомо здавна, що “історія – це вчителька життя” (лат. *historia est magistra vitae*), та заодно не слід забувати, що взаємодія історії та політики не лише часто-густо підтверджує це повчальне латинське прислів'я, але й містить чимало драматичних парадоксів, котрі його спростовують.

Вищезазначене стосується, так би мовити, зовнішньої критики Універсалу як документа. Тепер перейдемо до його сутнісного аналізу.

Поняття національної єдності належить до фундаментальних соціально-політичних цінностей будь-якого народу, що створив власну суверенну, демократичну державу. Шляхом забезпечення стану національної єдності суспільства політика здійснює притаманні їй організаторську,

координаційну, інтеграційну функції. Виходячи з останнього, перед політиками постає головне завдання: перетворити базові цінності на усталені норми життєдіяльності суспільства, іншими словами, прагнути втілити ідеали в реальність. Означена мета у своїй повноті практично малодосяжна, та для влади, яка ініціює такі процеси, принципово важливо донести до суспільства (і головне – закріпити в масовій свідомості) ціннісну сутність національно об'єднувчих ідей, не спотворити, не знівелювати їх, а віднайти такий механізм, який би не понизив практичну діяльність у цьому напрямі до рівня внутрішніх домовленостей обмеженого кола політичних сил.

Одна із суперечностей Універсалу полягає саме у визначенні суб'єктної складової процесу забезпечення національної єдності: з одного боку, його обговорення окреслило досить вузьке коло безпосередніх учасників Загальнонаціонального “круглого столу”, ще вужчим виявився склад тих, хто своїми підписами схвалив текст документа, зате, на противагу цьому, в Універсалі було декларовано цілий комплекс різноманітних суб'єктів політики, закликаних реалізовувати його положення на практиці.

У Преамбулі до Універсалу справедливо зазначено, що “історична вимога і можливість об'єднати свої зусилля, досягти національної єдності” постала перед “українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини”. Але цілком зрозуміло, що зобов'язальна дія таких морально-програмних імперативів, як: “вважаємо”, “неухильно керуючись”, “проголошуючи спільну волю”, “погоджуємося” тощо, поширюється лише на політичних суб'єктів, котрі спільно відпрацювали та підписали текст Універсалу.

Ситуацію принципово не змінює те, що в заключній частині документа, де мовиться про “новий суспільно-політичний механізм взаємодії”, було передбачено залучати до реалізації положень Універсалу також “позапарламентські політичні сили”, “об'єднання громадян”, “політичні партії”, “фракції в органах місцевого самоврядування”, “людей, які користуються незаперечним авторитетом у суспільстві”. Настанова дуже

правильна, біда лише в тому, що для означених суб'єктів не було визначено їх “власних назв”, не було конкретизовано хоча б якусь їх частину, отже, невідомо, хто і що саме мав би здійснити в реальному часі і просторі заради справи національного єднання та бути готовим відзвітувати перед суспільством за результати своєї праці.

Наведені вище надто загальні положення Універсалу фактично запрограмували ситуацію, коли в разі перемоги (або скромніше – успіхів), як завжди, знаходяться свої “батьки нації”, а невдачі можна віднести, приміром, на рахунок “антиукраїнської позиції” тих самих аморфних “позапарламентських політичних сил” або “політичної пасивності” загадкових “об'єднань громадян” як зайвий доказ недостатньої розвиненості громадянського суспільства в Україні.

Проти вищесказаного дехто міг би заперечити в тому сенсі, що Універсал – це не вузьковідомча інструкція, у якій мають бути детально регламентовані функціональні обов'язки посадових осіб. Більше того – він не є юридичним документом, а містить суто політичні норми, його положення – це переважно “дух”, а не “буква”. Все вірно, проте в тому ж і суть, що Універсал національної єдності, не маючи сили закону, *став офіційним документом*, сама поява якого підтвердила універсальний, всеосяжний характер політики, виявила її організаційну, координаційну, інтеграційну, ідеологічну та інші функції. Універсал став носієм унікальної за змістом, фундаментально-ціннісної ідеї, а тому він мав би бути максимально “розвантаженим” від словесних абстракцій та політичних міфологем.

Своєю назвою та призначенням Універсал спрямований на матеріалізацію цінностей, у яких сфокусовані суспільні відносини найвищого рівня, найширшого обсягу, найглибшого змісту і, так би мовити, найделікатніші за своєю природою. У понятті “національна єдність” сфокусовані чи не всі сфери буття народу: політична, соціально-економічна, національно-етнічна, історична, мовна, релігійна, демографічна, регіональна тощо. Так, певна їх частина знайшла специфічне відображення в Універсалі

(про це йтиметься нижче). Одначе документи подібного всеосяжного задуму і смислу вимагають для їх обговорення та концептуального визначення, погодження та формально-нормативної легалізації і значно глибшої постановки проблем, і реальнішої участі широкої громадськості (а не тільки окремих осіб), і більшої конкретизації політично відповідальних суб'єктів, і тривалішої процедури – загалом – *спеціальної підготовки суспільства, усієї нації до свідомої, зацікавленої, результативної участі в консолідаційних процесах.*

Насправді ж приклад Універсалу свідчить, що нація, Український народ, “єдність” якого задекларували політики, все ще досить умовно присутні в модернізаційних процесах сучасної України. Важко не дійти висновку, що українські можновладці замість копіткої і наполегливої праці зі створення умов для реалізації народом визначених Конституцією його суверенних прав все ще відводять “єдиному джерелу влади в Україні” ритуально-символічну роль у політиці. Чи не нагадує це відомий історичний парадокс: “Для народу, але без народу”? І чи не з цієї причини створюється враження, що в Універсалі обидва елементи поняття “єдність нації” існують наче окремо одне від одного. Фактично *замість “національної єдності” відбулася “ситуативна єдність” інтересів провідної на той час “сімки” українського політикуму.*

В Універсалі багато місця відведено формулюванню його мотиваційного підґрунтя – це приблизно п'ята частина тексту: вочевидь більше ніж достатньо, аби “пояснити” нації, що в Україні багато негараздів, про що й так відомо кожному громадянину держави. Мотиви, на які посилається вітчизняна політична еліта, лише з першого погляду видаються однаково доречними й такими, що насправді стимулюють до узгоджених дій. Для зручності аналізу умовно поділимо їх на кілька груп.

Першу групу мотивів характеризує особлива вродистість (на межі символізму й стереотипності) та відтінок визнання владою своєї провини перед суспільством: посилення на переддень п'ятнадцятої річниці

незалежності України (виглядає, що Універсал неначе спеціально приурочений до цієї дати), складність поточної ситуації, усвідомлення відповідальності перед Українським народом, незмінність поваги до народного волевиявлення, прагнення вирішити політичні проблеми і розпочати (нарешті! Але це краще ніж ніколи) розв'язання нагальних завдань економічного, соціального та гуманітарного розвитку.

Друга мотиваційна група положень Універсалу присвячена власне головній його ідеї: досягненню національної єдності. Крім цього ключового поняття, в Універсалі неодноразово і в різних комбінаціях як про бажане та історично необхідне говориться про “загальнонаціональне примирення”, “консолідацію (варіант: згуртування) народу”, “національні інтереси”, “пріоритети національного (суспільного) розвитку” тощо. Очевидно, особливий консолідуючий вплив на суспільство мали справити такі запропоновані авторами Універсалу громадянам України “інноваційні” перспективи, як: “дотримання принципів демократії та поваги до прав людини”, “висока якість життя”, “конкурентоспроможна, заснована на знаннях економіка”, “ефективна та справедлива влада”, “інтегрована в глобальні процеси та шанована у світі держава” тощо. Дуже сумнівно, однак, щоб подібні й неодноразово повторювані устами лідерів усіх політичних сил гасла хоч якось згуртовували суспільство, додавали легітимності владі, виховували повагу до основних цінностей вітчизняної політичної системи, формували в громадян стійко-конвенціональний тип політичної поведінки.

Нарешті, *третья група мотивів* Універсалу. Її можна назвати раціонально-прагматичною, вона, власне, й розкриває дійсну мету появи документа, вказує на реалістичність та певне новаторство його положень. Ідеться про запровадження традиції національного політичного й суспільного діалогу, визначення критеріїв формування та діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, яка у своїй роботі має спиратися на нові суспільно-політичні механізми взаємодії, серед яких, зокрема, розробка й запровадження регулярних публічних консультацій

щодо важливих питань суспільного розвитку та державного будівництва. Багатообіцяюче, але вже менш конкретно укладачі Універсалу задекларували й готовність формувати “ефективні механізми громадського контролю за діями влади”.

Звертає на себе увагу допущена в документі, як на наш погляд, *методологічна нечіткість щодо визначення основної мети прийняття Універсалу та умов (засобів) її досягнення*. Аналізуючи текст Універсалу, важко дійти однозначного розуміння, які його положення слід вважати формулюванням *мети*, а які – *умовами її досягнення*, а також, що саме є кінцевою (головною) метою, а що проміжною, котра відносно кінцевої мети відіграє роль умови (засобу). Питання не лише теоретичне, а й принципово-практичне, від відповіді на яке безпосередньо залежить загальна оцінка Універсалу. Отож, спробуємо розібратися.

Назва Універсалу та низка його положень прямо вказують на “історичну необхідність і можливість” об’єднання зусиль суспільства і, зокрема, політичних сил, що підписали документ, у напрямі здійснення ідеї національної єдності. Цій меті підпорядковано й План першочергових дій, уміщений в Універсалі. Логічно виглядає резюме після викладу пунктів Плану стосовно того, що “втілення зазначених пріоритетів суспільного розвитку має стати визначальним критерієм формування та діяльності коаліції”. Здавалося б, усе чітко окреслено: загальнонаціональна єдність є стратегічною метою, політичним ідеалом, якісно новим, бажаним станом суспільства. Здійснення таких перспектив потребує від усіх громадян невідкладної, тривалої і нелегкої праці, а утворення й ефективна діяльність політичної коаліції та функціонування “нових суспільно-політичних механізмів взаємодії” є тактичними кроками, проміжними цілями, засобами досягнення мети.

Однак, з іншого боку, кидається в очі категоричність положення Універсалу про те, що його реалізація можлива “лише за умови національної єдності” (тут і далі в цитатах курсив наш. – В.С.), що загальнонаціональне

примирення є “ключем до майбутнього України та інструментом для вирішення сучасних проблем нашого суспільства”. Із сказаним можна погодитися, якщо дотримуватися загальнодіалектичної формули про те, що “майбутнє народжується сьогодні”. У межах цього концепту й стратегічну мету можна розглядати як умову, інструмент вирішення поточних завдань, але аж ніяк не в її цілісності, а тільки в окремих частках, елементах, аспектах. І ці частки (історичні періоди, ситуації, якісні стани тощо) мають бути відповідно названі, класифіковані та роз’яснені суспільству, їх не можна прирівнювати до загального поняття, бо інакше бажане буде видаватися за дійсне, відбуватиметься підміна понять і значень, інакше реальна політика перетвориться в маніпуляцію громадською свідомістю, а найвищі цінності втратять вагу в очах суспільства. Історія, у тому числі й вітчизняна, переповнена подібними прикладами. Тож для чого знову звертати на вочевидь хибний шлях?

У прикінцевій частині Універсалу уміщено точне й правильне формулювання: “національна єдність *та* згуртованість політичних сил”. Сполучник “та” в наведеному фрагменті речення є принципово важливим, бо вказує, що поняття, які він з’єднує, далеко не синонімічні: “національна єдність” постає як мета, а “згуртованість політичних сил” – як засіб, надзвичайно важливий, ключовий, та лише як *один із* засобів, *одна з* умов забезпечення національної єдності.

План дій, викладений в Універсалі, становить основну частину документа. Ми не ставимо за мету проаналізувати зміст зазначених у Плані проблем – їх серйозність і нагальність очевидна. Нас цікавить методика упорядкування тексту, принцип його побудови – обставини, котрі не в останню чергу визначають ефективність будь-якого політичного документа.

Поняття плану завжди передбачає, як мінімум, три обов’язкові моменти: установлення змісту та обсягу конкретних дій, призначення виконавців та прогнозування термінів виконання. Про виконавців (політичну суб’єктність Універсалу) вже йшлося. Що стосується термінів, то це –

віддалений у часі результат, що може бути скорегований багатьма обставинами, а тому в суспільно-політичних процесах важко передбачуваний. Через це, природно, у Плані бачимо лише одиничні посилення на конкретні терміни (сказано про вступ України до кінця 2006 р. до Світової організації торгівлі та запровадження не пізніше 1 січня 2008 р. повноцінного ринку землі).

Щодо базової складової Плану – визначення першочергових дій – то, на жаль, доводиться констатувати, що, строго кажучи, “дії” у прагматичному розумінні цього слова – *як практична діяльність з конкретним змістом* – знайшли відображення щонайбільше в половині з 27 пунктів Плану. Це, зокрема, прийняття Законів “Про Кабінет Міністрів” та “Про державну службу” (нова редакція); продовження судової реформи; запровадження податку на нерухомість (податку на багатство) тощо.

Інша половина Плану містить положення не стільки практичного, як ідеологічного характеру, вони просто окреслюють позиції сторін, указують на загальні *принципи* коаліційної політики, наприклад, такі: забезпечення відповідності рішень органів державної влади й місцевого самоврядування Конституції та законам України; недопущення корупції в політиці; забезпечення невторчання політичних сил та їх представників у діяльність правоохоронних органів, судів і Національного банку України тощо. На наш розсуд, пункти такого змісту доцільно було б винести окремим блоком за рамки власне самого Плану. Подібне в першу чергу (і обов’язково) стосується положень, що фактично повторюють формулювання статей Конституції України. Так, зміст п. 1 відповідає статтям 2, 17, 132 Конституції; п. 2 – статтям 3, 34; п. 12 – ст. 10; п. 13 – ст. 11; п. 14 – ст. 35; п. 22 – статтям 13, 41 [Див.: 138] – і це неповний перелік.

Невдовзі після підписання Універсалу його творці ще різкіше розмежувалися на два табори та почали звинувачувати один одного у недотриманні положень спільного документа. Демонстративна міжфракційна міграція частини депутатів парламенту (перехід від опозиції (БЮТу) до

коаліції (Партія регіонів, соціалісти і комуністи) стала неюридичним приводом для появи вже 2 квітня 2007 р. першого Указу Президента В. Ющенка про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Так, взаємні словесні закиди сторін “у відступництві” від “універсальних” домовленостей офіційно набули “статусу” політичної кризи. У таких умовах не те, що посилення на Універсал, а навіть просто публічні заяви “національних керманічів” про єдність (хоча б ситуаційну, не кажучи вже про національну!) почали означати не більше ніж політичне блюзнірство й фарс.

Особливе розчарування викликає те, що українські можновладці, зневаживши кілька років тому серйозними речами світоглядного значення, не тільки не усвідомлюють потреби пом'якшити негативний громадський резонанс від свого політичного гріхопадіння, а й надалі продовжують демонструвати нігілістичне ставлення до того, що зовсім недавно підносили як власне священнодійство та запоруку національного оптимізму. Власне, це стосується всіх “підписантів” Універсалу, та особливий подив викликають слова Президента України, багаторазово повторені в передвиборчих (вересня 2007 р.) рекламних роликах на першому національному каналі телебачення: “Універсалів більше не буде, а будуть вибори!” Якщо навіть і так, то перш ніж висловлюватися подібним чином, главі держави варто було б пригадати, яку *ідею* відображали назва і (частково) зміст Універсалу, ініційованого та підписаного ним особисто. Чи варто, піддаючись емоціям, разом з водою вихлюпувати з купелі дитя? А може, Президент і ті політики, котрі весною – літом 2007 р. будь-що домагалися позачергового переобрання парламенту, щиро вважали, що більш переконливими для виховання солідарної свідомості українців можуть стати аж чотири президентських Укази з приводу дострокових виборів Верховної Ради? Запитання риторичне. Але, здається, що час уже дав на нього відповідь... І вона, на жаль, знову негативна.

Узагальнимо вищезазначене:

1. Здійснена вітчизняною політичною елітою спроба колективного, на офіційному рівні обговорення ідеї національної єдності Українського народу та переведення результатів такого обговорення з дискусійних, конфліктних форм поведінки протидіючих політичних сил у форму публічного, погодженого нормативного документа свідчить про певний рух до зростання загального рівня політичної культури у вищих ешелонах державного керівництва, активний пошук толерантних, партнерських способів взаємодії між органами влади, партіями, фракціями, урізноманітнення форм політичної діяльності в процесі конституційного реформування політичної системи України.

2. Проведений наприкінці липня – на початку серпня 2006 р. Загальнонаціональний “круглий стіл” і його результат – Універсал національної єдності стали, можливо, найкращими за останні роки в Україні спробами не лише корпоративної, але й суспільно значущої політичної тактики. Позитивно, що українська політична еліта домоглася такого результату власними силами, без прямого залучення до переговорного процесу політтехнологів та урядовців з інших держав, як це мало місце у відомих подіях листопада – грудня 2004 р. Однак, формулюючи тактичні й стратегічні цілі та оперуючи відповідними політичними ідеалами й цінностями, важливо не втратити відчуття вагомості цих компонентів політики, пам’ятати про світоглядну роль, яку вони відіграють у формуванні культури громадянськості. Важливо також не захопитися настільки, щоб обов’язки та відповідальність, покладені суспільством на політичну владу, ототожнювати з образом “месії”, який влада іноді сама собі створює.

3. В Універсали з усією очевидністю виявилася загальна специфіка розгортання суспільно-політичних процесів, коли їх основу формують передумови закономірно-об’єктивного характеру, але реалізація останніх завжди постає як результат суб’єктивно-творчої, багатовекторної діяльності людей.

Така залежність зумовила дві головні суперечності Універсалу: по-перше, *невідповідність між завданнями, що впливають з об'єктивної потреби в консолідації українського суспільства, та колом суспільно-політичних сил, що покликані забезпечити їх вирішення*. Нація, яка мала б стати сукупним суб'єктом творення і втілення ідеї національної єдності, практично залишилася за межами цього процесу; по-друге, *назва, основна ідея Універсалу, яка відображена в його назві, недостатньо окреслена та підтверджена в змісті документа*. Концептуально поняття національної єдності не було сформульоване, не з'ясованими залишилися його складові в умовах сьогодення України. План дій політичних сил, що підписали документ, визначив деякі серйозні напрями роботи, проте він увібрав лише частину від об'єктивно-необхідних завдань, що потребують вирішення на довгому шляху до задекларованої Універсалом мети.

4. Універсал підтвердив, що в сучасній українській політиці майже в стані рівноваги *продовжують співіснувати раціонально-практичний та ритуально-символічний, конструктивно-прогресивний, новаторський та консервативно-традиційний типи політичної поведінки*. Вітчизняна політична еліта, оберігаючи іманентно властивий українцям дух волелюбства й демократизму, продовжує не виправдано потерпати через надмірний вияв власного ідеалізму й романтизму. На нашу думку, замість Універсалу національної єдності мав би з'явитися документ більш лаконічний та чіткіше сформульований і під іншою, не настільки всеосяжною назвою, яка б відповідала його дійсному змістові й формі як угоді політичних сил (і не більше того).

5. Універсал висвітлив одну з хронічних вад вітчизняної політики. Її можна визначити як *відсутність повноцінного стратегічного мислення, намагання видати бажане за дійсне, зведення одномоментних тактичних успіхів у ранг "великої політики", недоречне та вкрай безвідповідальне (на межі суспільно небезпечного жонглювання) використання в політичній мові соціально-культурологічних понять*.

Українська політична еліта забуває про необхідність дотримуватися ієрархії суспільно-політичних цінностей. Поняття на кшталт “національна єдність” потребують надзвичайно обережного до себе ставлення, делікатного застосування та глибоко продуманого смислового наповнення й тлумачення. Їх не можна зводити до рівня гасел поточної політики. Це – стратегічна складова народного і державного суверенітету, її знецінення може надто дорого обійтися суспільству. На жаль, українська політична еліта мало зважає на такі небезпеки. Подібний результат поведінки владної еліти – це більше ніж нереалізований потенціал так потрібної для України політичної стабільності. Це серйозний соціально-етичний прорахунок стратегічного значення. Адже досить сумнівно, що українське суспільство, набувши, на жаль, сумного досвіду у практичній апробації ідеї національної єдності, стане в найближчому майбутньому хоча б у якійсь своїй вагомій частині дослухатися до подібних гасел, якщо “батьки нації” настільки легко їх девальвують.

Висновки до третього розділу

1. Структурними елементами політики, які генерують поведінку її суб’єктів, виступають особливі мотиви – політичні цінності та політичні інтереси. Вони об’єктивно визрівають в надрах суспільства, проте їх концептуальне оформлення, проголошення та реалізація нерідко не збігаються з їхньою об’єктивною сутністю, оскільки за умов демократії в останньої завжди є багато інтерпретаторів. На роль виразників суспільних цінностей та інтересів найактивніше претендують політичні партії та партійні об’єднання – блоки, коаліції тощо. За визначенням, відповідно до нормативно-юридичних засад політичної системи, їх діяльність є інституціональною, формалізованою в основних напрямках. Однак жорстке суперництво за владу, конкурентна боротьба за голоси виборців, необхідність тактичного маневрування і т. ін. породжують негативні поведінкові типи –

кон'юнктурність, яка межує з ренегатством, двозначність, споріднену з безпринципністю, пристосуванство, що дорівнює популізмові. Соціально корисна практика партійних сил, що передбачена юридичними та політичними нормами, нерідко заміщується імітаційно-діяльнісними формами політичної поведінки.

2. Кожна провідна політична партія має демонструвати одночасно здатність бути присутньою і в системі влади, і в системі розгалужених соціальних зв'язків. Типи таких зв'язків (солідарності/протесту, оптимізму/розчарування, терпимості/агресивності тощо) нерідко основані на явищах соціальної психології. Сильні враження, стани емоційного збудження в середовищі населення, що виникають внаслідок простого спостереження за політичними видовищами – передвиборчою агітацією та пропагандою, акціями парламентської та позапарламентської опозиції – дають змогу партіям непомітно для багатьох громадян підмінити інституціональний зміст партійної діяльності вибірковими формами своєї політичної поведінки. Тобто робити те, що передовсім вигідно партії чи партійному блоку. Тоді соціальна стратегія залишається тільки в програмних деклараціях та політичних прогнозах; на перший же план виходить партійна тактика за принципом “треба правильно поводитися, щоб легше подобатися”. Наприклад, у запалі виборчих кампаній, замість пояснення та переконання громадян у дійсних можливостях своєї політичної сили, партії одразу “вводять у гру” свій основний резерв – електорально-привабливий образ партійного лідера. Політична діяльність, відома ще з античних часів як “царське мистецтво”, перетворюється на технологію формування “партійного бренду”.

Політичні партії мають важливий привілей. Вони можуть одночасно демонструвати політичну поведінку двох рівнів – інституціонально-діяльнісну та громадсько-учасницьку – і в руслі останньої поводитися ситуаційно, символічно, декларативно.

3. Однією з форм партійної поведінки на рівні політичної діяльності є утворення парламентських коаліцій. Політична практика засвідчує, що для парламентських фракцій чи груп коаліційні угоди дуже часто не є кінцевою метою їхньої взаємодії. Очевидно, коаліції – це ознака більше тактичної, ніж стратегічної поведінки. Компромісність, а часто-густо – вимушеність утворення таких союзів стає передумовою амбівалентності й девіантності коаліційної поведінки. Чинники, що зумовлюють подібне становище, діють постійно. Це різноманітні суперечності: між нормативними, регламентними процедурами та партійними інтересами; між партійною і фракційною дисципліною та правом на автономію окремих депутатів; між кількісним та якісним складом коаліції; між спільним інтересом та пріоритетами лідерства з боку окремих учасників; між необхідністю нести колективну, коаліційну відповідальність за політику всього уряду та бажанням підкреслити помилки, допущені котримсь із союзників.

Реальна поведінка парламентських фракцій виявляє також розбіжності між засадами інституціональності та вимогами ситуаційності в діяльності коаліцій. Інституціональність коаліції передбачає, що за її допомогою має виникнути і діяти парламентська більшість, але ситуаційність доводить, що проголошення коаліції потрібно сприймати лише як один із способів формування парламентської більшості і аж ніяк не в значенні жорстко регламентованої умови її існування.

4. Як не завжди збігаються поняття коаліції та фактичної більшості, так не завжди парламентська меншість означає фактичне існування в стінах парламенту політичної опозиції. Щоб вона існувала насправді, крім декларації та юридичної визначеності, меншість повинна фактично демонструвати специфічну – опозиційну – поведінку, що детермінована особливими статусно-іміджевими обов'язками – їх дотримання вимагає від опозиції постійно підтримувати певний рівень політичного напруження між нею і владою. Тому поняття “конструктивна опозиція” дуже часто має імовірнісний, а не реальний зміст.

Класифікацію політичної опозиції потрібно здійснювати за критеріями форми і критеріями змісту. Перші характеризують зовнішні ознаки опозиційності: час та місце існування, склад, повноваження тощо. Критерії змісту розкривають неінституціональні риси поведінки, тобто сукупність специфічних поведінкових акцій опозиції, які важко передбачити та зафіксувати нормативно-юридичним чином. За критеріями змісту визначення типів опозиції дорівнює визначенню типів опозиційної політичної поведінки. Потрібно враховувати, що подібні типології є досить суб'єктивними, нерідко вони ґрунтуються на оцінних судженнях їхніх авторів (наприклад, такі визначення опозиції: конструктивна–деструктивна, демократична–антидемократична і т. ін.).

Якою б не була опозиційна поведінка, але в стінах демократично обраного парламенту і урядова, і опозиційна сторони уособлюють єдине поняття державної влади, яке ґрунтується на понятті народного суверенітету. Ця суспільно-політична аксіома об'єктивно створює найбільші труднощі для опозиційної діяльності: з одного боку, змушує опозицію підтримувати образ “антипода влади”, а з іншого – співпрацювати з нею; виголошувати реформаторські гасла і водночас остерігатися їх девальвації через недостатність ресурсів забезпечення; нарощувати зусилля в боротьбі за владу, але в разі перемоги вміти різко поміняти тактику “лобової атаки” на стратегію професійного управління державною політикою.

Подібні “загрози”, однак, можуть бути ослаблені виявами, так би мовити, “зворотної опозиційності”, як-от: опозиційною поведінкою окремих учасників всередині правлячих сил; переслідуваннями за опозиційну діяльність, що може виправдати жорсткі методи протистояння владі; утворенням коаліційно-опозиційних симбіозів як різновиду компромісної політичної поведінки. (Приклад з української політики: несподіваний і нетривалий, але активний і предметний переговорний процес восени 2008 р. між БЮТом і Партією регіонів та їх спільне голосування за проект Закону “Про Кабінет Міністрів України”. Виникла ситуація, коли ніхто з політиків і

політичних експертів не міг переконливо визначити: яка сила в парламенті є коаліційною, а яка опозиційною).

5. Вищенаведений та інші приклади, яких немало, привертають увагу до проблеми взаємозумовленості стратегічної і тактичної поведінки в політиці. Ці два типи політичної поведінки утворюють діалектичну єдність, вони є необхідною умовою один одного. Стратегічні цілі виявляються нежиттєздатними і втрачають сенс без тактичного уміння діяти логічно і рухатися від результату до результату, а тактика, що не узгоджується зі стратегічними настановами, залишається фрагментарним експериментаторством, коли дія потребує все нових і нових ресурсів, але відсутність позитивних змін не забезпечує їх генерування.

Потрібно остерігатися, щоб стратегія не зазнала девальвації через окремі невдалі тактичні кроки, особливо якщо останні задекларовані як важливі суспільні “інновації”. Стратегія може об’єктивно потребувати коректив, але політикам буває складно відчутти настання моменту переходу однієї якості в іншу та внести відповідні зміни до стратегії. Ще складніше буває наважитися відкрито заявити про такі зміни перед суспільством, щоб не дати підстав для закидів на свою адресу в неспроможності досягти обіцяного, у “політичній безпринципності”, “здачі позицій” тощо. Набагато легше здійснювати різноманітні тактичні маневри. Кон’юнктурно вигідно, досягши ситуаційної перемоги над політичним опонентом, занести її до переліку “видатних стратегічних досягнень”. У разі некритичного сприйняття громадянами таких ситуацій з’являється ілюзія, що різноманітні тактичні засоби як форми процесу – це саме і є зміст очікуваної мети, реальна стратегічна якість, причому втілена в надзвичайно короткій історичний період.

Подією великого значення для формування демократичної, учасницької політичної культури України стали події “майдану” наприкінці 2004 р. Але їхньої ролі не слід перебільшувати. З відстані часу, який минув, потрібно визнати, що “майдан” як тактичний засіб та одна з можливих форм

суто протестної політичної поведінки не створив і безпосередньо не міг створити механізму практичного вирішення соціально-політичних проблем країни. Масовістю та рішучістю своїх учасників і прихильників “майдан” актуалізував значення багатьох стратегічних змін для України, але форма тодішніх подій не могла забезпечити їх реальне настання, хоча саме на це сподівалася значна частина суспільства. Вважаємо, що за критеріями соціально-політичної науки підстав називати події листопада – грудня 2004 р. “революцією” недостатньо.

б. Лише людині, не посвяченій у закони науки, може здатися, що суспільно-політична термінологія настільки гнучка, що не вимагає особливих правил вживання. Але це зовсім не так. Насамперед потрібно розуміти, що за її допомогою формуються важливі світоглядні засади людської свідомості та в цілому ідейно-ціннісна система суспільства.

У політичній мові соціуму існують поняття дуже глибокого, засадничого змісту. Це стратегічний арсенал суспільства, який не можна розмінювати на потреби тактичних ситуацій чи в інтересах окремих політичних сил. Інакше вони втрачають свою головну функцію – стимулювати суспільний поступ, виконувати роль ідейної наддетермінанти в поведінці соціуму, згуртовувати його почуттями патріотизму, громадянськості, солідарності. З-поміж таких ціннісних понять, надзвичайно актуальних в історичному і сучасному контекстах українського життя, є поняття “національної єдності”.

Зовнішня та внутрішня наукова критика Універсалу національної єдності від 3 серпня 2006 р. доводить, що сьогоднішня політична еліта України, на жаль, ще не навчилася діяти так, щоб форма і зміст її політичної поведінки були узгоджені між собою. Як часто буває, зміст виявляється біднішим за проголошені форми – угоди, меморандуми, коаліції тощо. Не став винятком і Універсал. Суспільно ціннісне поняття національної єдності, яке було винесене в назву цього політичного документа, не знайшло в ньому адекватного відображення – ні в принциповому, сутнісному, ні в

практичному плані. Хоча договір політичних сил і мав на короткий час позитивне значення, але необережне, непродумане використання в тактичній міжпартійній взаємодії національно значущої ідеї призвело до негативного результату – ще більшої зневіри суспільства в спроможності політиків подолати кризу влади та насправді консолідувати країну.

РОЗДІЛ 4

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1. Психологічне підґрунтя індивідуальної політичної поведінки

У першому розділі дисертації було зазначено, що поведінковий напрям у політичній науці історично виник під впливом відповідних досліджень у галузі психології. Біхевіоризм як самостійна галузь психологічного знання остаточно сформувався наприкінці другого десятиліття минулого століття. Його основою стала доктрина про те, що об'єктивними науковими фактами психологи мають вважати тільки видимі для спостереження та доступні для експерименту процеси і явища, тобто відкриту поведінку людини, а не її внутрішні (інтроспективні) особливості – самосвідомість, розум, психіку тощо.

Однак у ході подальшої еволюції біхевіоризму у його складі виник так званий неформальний біхевіоризм. Його представники відступили від класичних постулатів поведінкової школи та, пояснюючи закони людської поведінки, почали брати до уваги (у значенні реально існуючих явищ) невидимі психологічно-емоційні та раціоналістичні процеси головного мозку людини.

Політичний біхевіоризм, так само переживши у 40–60-х рр. ХХ ст. повальне захоплення емпіричною методикою збору та статистичного узагальнення “виключно реальних” фактів, поступово перейшов до концепції постбіхевіоризму. Нова методологія, окрім таких тез, як обов'язковість теоретичного та соціально перспективного змісту досліджень, системного аналізу політики, значення нормативно-ціннісних, ідеологічних аспектів суспільного життя, містила ідеї, що націлювали вчених на глибше дослідження моральних та психологічно-інтроспективних рис індивідуальної

і групової поведінки в політиці. Постбіхевіоризм (особливо в концептуальному варіанті *системного біхевіоризму*) передбачає комплексний підхід до явища політичної поведінки, у якому рівнозначно поєднані індивідуальні, групові та масові форми, об'єктивні й суб'єктивні чинники, що визначають характер, причини, межі та спрямованість політичних дій.

Сьогоднішня політична наука активно цікавиться внутрішніми, прихованими, власне психологічними механізмами політичної поведінки. До речі, автори деяких публікацій посилаються на відмінності між поняттями “політична психологія” та “психологія політики”, що, на їх думку, розрізняються предметами дослідження [Див., напр., 231, с. 22–24]. Аргументацію в цій дискусії та в цілому оцінювання її важливості залишимо увазі більш зацікавлених подібними питаннями фахівців. З нашого ж погляду, важливим є те, що зазначена дискусія в жодному разі не ставить під сумнів головного: наявність об'єктивної необхідності щодо практичного й теоретичного дослідження таких детермінант політичної поведінки, як особливості людської психіки: почуття, емоції, настрої, вольові зусилля й тощо.

У цьому підрозділі дисертації ми ставимо такі завдання:

1) у широкому спектрі людської психіки показати дію тих елементів, які безпосередньо зумовлюють поведінковий персоналізм в аспекті політичної влади;

2) охарактеризувати психологічне підґрунтя різних типів лідерської поведінки, зокрема демократичного, а також явища політичного нарцисизму.

Поняття детермінант, що застосовується в теорії політичної поведінки, означає наявність складної системи мотивів, стимулів, зовнішніх регуляторів, які спричинюють, визначають та модифікують поведінку. Можна по-різному спосіб впливати на поведінку людини, не змінюючи попередньо її уявлень та внутрішніх настановлень.

Однак, відповідно до діалектичного розуміння взаємозалежності та зв'язку всіх сторін кожного явища, потрібно враховувати, що зв'язок між

причиною та наслідком має характер взаємодії: не лише причина породжує наслідок, але й наслідок може діяти на причину та змінювати її. У книзі “Наука логіки” німецький філософ Г.В.Ф. Гегель зазначав, що “одна й та сама річ є в одному випадку причиною, в іншому – дією, там – своєрідна стійкість, тут – як покладеність або визначення в деякому іншому” [Див.: 167, с. 143]. Тобто у процесі взаємодії причина й наслідок міняються місцями.

До речі, усвідомлення подібної діалектики свого часу зблизило погляди ідеаліста Г. Гегеля та класиків матеріалістичної філософії К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, Ф. Енгельс, застосовуючи закони діалектики Г. Гегеля для обґрунтування історико-матеріалістичної теорії суспільного розвитку, у своїй праці “Анти-Дюринг” (1876–1878) писав: “Ми бачимо далі, що причина і наслідок є уявленнями, котрі мають значення, як такі, тільки стосовно даного окремого випадку; але тільки-но ми будемо розглядати цей окремий випадок у його загальному зв’язку з усім світовим цілим, то одразу ці уявлення сходяться і переплітаються в уявленні універсальної взаємодії, у якій причини та наслідки постійно міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком або навпаки” [380, с. 20. – С. 22].

Отже, важливо брати до уваги, що діалектичний зв’язок між детермінантами як причиною та поведінкою як їх наслідком у межах тривалого процесу може мати характер зворотної залежності, коли поведінка, об’єктивуючись у реальному процесі як результат, починає еволюціонувати в реверсивному напрямі – від наслідку до причини – й таким чином сама набуває властивостей детермінанти. Та чи інша зміна характеру дії може дати імпульс до початку ланцюгової реакції, результатом якої згодом стане зміна уявлень та почуттів людини, пов’язаних з об’єктом її дії. Поведінка впливає на когніції (< лат. *cognitio* – сприйняття, пізнання) та настановлення, що, своєю чергою, підготовлює ґрунт для подальших змін у поведінці особи або ж закріплення тих, що вже сталися [108, с. 59, 104]. “Це правильно, –

наголошує Д. Майєрс, – що деколи ми відстоюємо те, у що віримо, але правильно й те, що ми віримо в те, що відстоюємо” [184, с. 163].

Отже, дія породжує певні почуття й думки, вона вимагає від людини пояснення вчиненого, і це пояснення стимулює зміни в її уявленнях та переконаннях. Тому, наприклад, закликаючи громадян до участі в якихось політичних акціях, їх організатори й ідеологи мають передбачати наслідки впливу цих подій на громадську свідомість, що можуть бути глибшими й тривалішим за самі події і в подальшому стати самостійними збудниками ідентичних поведінкових типів і форм, але вже за межами організаційної ініціативи й контролю колишніх натхненників та, можливо, спрямованих проти них же самих.

Подібний результат стає соціально загрозливим чинником у ситуаціях, коли протиборчі політичні табори посилено нагнітають агресивні настрої серед населення, штучно ділять громадян на “своїх” і “чужих”, не задумуючись над тим, що агресія, ненависть, психологічний образ “ворога” і т. ін., сформовані, здавалося б, для потреб конкретних ситуацій – окремих тактичних перемог, але апробовані як детермінанти реальної політичної поведінки, здатні за короткий час перетворитися на стереотипні настанови, стати для певної частини суспільства звичкою сприймати все політичне життя крізь призму саме таких гостроконфронтаційних визначень.

Виразним свідченням того, як виконання певних ролей у політиці змінює внутрішній світ суб’єкта та формує нові механізми його психологічної взаємодії зі своїм оточенням, є феномен влади.

Як відомо, існує чимало концепцій влади, які політологія бере до уваги. Та фактично всі вони пояснюють механізм влади як здатність і можливість суб’єкта чинити вплив на своє оточення та протидіяти впливам з боку останнього. Влада є одночасно універсальним і нейтральним поняттям. Як соціальне явище і мотив поведінки вона не належить однозначно ні до хороших, ні до поганих характеристик людської взаємодії. Однак у суспільстві часто переважають настрої недовіри до політичної влади, і

більшість громадян схильна думати, що до неї прагнуть тільки дуже користолюбні натури. Що створює об'єктивні підстави для таких оцінок?

З погляду психології, важливо зазначити, що явище влади “вмонтоване” в систему чотирьох мотивів (аспектів) особистості:

1) прагнення чинити вплив на інших людей, що, власне, й викликає потребу володіти владою;

2) потреба в досягненні поставлених цілей;

3) потреба в афіліації (< англ. affiliate – з'єднуватися), тобто бажання жити в злагоді, в єдності з іншими людьми;

4) особистий контроль над імпульсами, уміння не піддаватися вирішальним впливам трьох вищезазначених мотивів [33, с. 77].

Сутність поведінки особи, яка здійснює владу, полягає в знаходженні певного поєднання, балансу між усіма чотирма психологічними аспектами. Мотив влади може бути більшим чи меншим, але завжди достатнім для прийняття рішення та, як правило, сильнішим за мотив афіліації, оскільки особа, яка володіє владою, психологічно має бути готовою до того, що її рішення неодмінно викличе незадоволення частини найближчого оточення або населення. З іншого боку, носій влади має діяти так, щоб мотив досягнення мети був достатньо сильним для реалізації поставлених ним цілей та водночас не настільки домінуючим, щоб вважати, що його особисті зусилля мають абсолютне значення для забезпечення успіху. Психологічна залежність від подібних самооцінок перетворює користування владою в марнославство та зловживання силовими можливостями, що недопустимо в демократичному суспільстві, правовій державі.

На основі зазначеного доцільно проаналізувати два близькоспоріднені питання політики: *характер політичних режимів та стилі лідерської поведінки.*

Власне кажучи, способи, методи, засоби, якими діє влада, і які визначають характер правлячого режиму, є поведінковими характеристиками влади. Погоджуємося з Є.П. Ільїним, що оскільки “однакові стилі в різних

видах діяльності пов'язані з одними й тими самими типологічними особливостями”, то це дає підстави думати, “що багато стилів діяльності відображають стиль поведінки, який виявляється в діяльності, але не залежить від її змісту” [115, с. 169].

Якщо у мотиваційній складовій поведінки можновладців домінантного значення набуває мотив афіліації, то це відкриває простір для демократичного режиму правління; якщо ж цей мотив слабшає, то посилюються тенденції до авторитаризму й тиранії. (Тут ми не торкаємося питання про спеціальні маніпуляційні засоби, до яких може вдаватися влада з метою затушувати в громадській думці усвідомлення зазначених передумов). Більшість політологів і психологів, істориків та управлінці схильні вважати, що насправді не існує стилю лідерства, який виявився б однаково ефективним у всіх ситуаціях, оскільки різні ситуації потребують різних типів лідерської поведінки або лідерських якостей. Виходить, що ні демократичний, ні авторитарний, ні ліберальний (поблажливий) стиль лідерства апріорі не можна вважати кращим або гіршим за якийсь інший.

Та все ж лабораторні дослідження психологів виявили, що демократичний стиль лідерства приваблює до себе більше прихильників і задовольняє членів групи більшою мірою, ніж авторитарний чи ліберальний [348, с. 1041]. Політологи пояснили б це сутністю самої демократії як соціальної цінності та суспільного ідеалу, прагнення до якого вже саме по собі є позитивною ознакою влади. Психологи ж аналізують ситуацію в діапазоні взаємодії двох поведінкових чинників: поведінки лідера (влади) “з акцентом на завданнях”, які слід вирішити, та поведінки лідера “з акцентом на взаємовідносинах” з його оточенням (суспільством) [382, с. 864].

Якщо лідер орієнтований у першу чергу на виконання завдання, то він виявляється найбільш успішним у двох крайніх ситуаціях: коли його відносини з групою (оточенням) складаються дуже добре, або ж коли ці відносини несприятливі, що змушує його максимально мобілізувати владні зусилля, не переймаючись небезпекою зажити слави авторитарного

керівника. У ситуаціях посередніх (з помірним рівнем контролю лідера над групою) успішним виявляється лідер, який орієнтується на встановлення довірливих міжособистісних і внутрішньосистемних відносин, тобто лідер-демократ [348, с. 1041; 382, с. 864].

Перекладаючи вищезазначене на мову політики, стає зрозумілим, що *суспільство не тільки світоглядно, але й психологічно, інтуїтивно, більш прагне до демократії як ситуації довірливих, партнерських відносин між ним і владою. Розвинута демократія, що асоціюється з поняттям політичної стабільності, рівноваги інтересів, стійкої легітимності влади, однаково заперечує крайнощі політичної поведінки – і лідерів-автократів, і лідерів-популістів та поблажливих лібералів.*

Цікаво також зазначити, що, з погляду психології, важливими для стилю лідерства є природні особливості різних людей та особливості їх нервової системи. Так, “автократи” і “ліберали”, порівняно з “демократами”, виглядають більш егоїстичними, підозріливими і конфліктними. Зате в “демократів” більш виражена схильність до компромісів, наявний комплекс нерішучості та боязкості [115, с. 181–182].

Широковживане в політології поняття “харизма” не є атрибутом якогось окремого стилю лідерства. Більше того, як зауважує відомий фахівець з питань психологічних аспектів влади і лідерства Д. Адаір, “харизма не є сутністю лідерства. Звісно, не можна заперечувати, що деякі лідери володіють такою магнетичною силою. Є особистості, які здатні пробуджувати в людях надзвичайне захоплення та бажання йти за ними. Але справжнього лідера можна розпізнати за плодами його зусиль, за тим, чи успішно виконується поставлене завдання, чи створена згуртована команда і чи задоволені по можливості особисті потреби людей” [1, с. 255]. У поведінковому аспекті вживання термінів “харизматичне лідерство”, “лідер-харизматик” тощо не дає підстав для висновку про існування особливого, харизматичного, типу політичної поведінки, властивого окремій людині.

Раніше (у підрозділі 2.1) ми вже зазначали, що політична харизма – це явище не персонально-поведінкове, а продукт суспільної (масової) свідомості.

Отже, тільки конкретна ситуація може підказати, який з двох акцентів поведінки – “на завданнях”, чи “на взаємовідносинах” – має доцільно переважати в діяльності владних осіб. Та за будь-яких умов кожен політик виявляє зацікавленість у розширенні кола своїх прибічників. У цьому плані, крім ідеологічних, інституціональних, матеріальних, технологічних та інших можливостей, важлива роль відводиться психологічному ресурсові. Він впливає з тієї особливості психіки людини, що *людям більшою мірою властиво пов’язувати себе з переможцями, ніж з невдахами*. Як правило, ми прагнемо завоювати прихильність тих, хто має репутацію успішної людини, здатен ставити цілі та досягати їх. Через це обов’язковою якістю лідера є вміння створювати власний імідж переможця.

Психологи радять політикам бути обережними при декларуванні надзвичайно честолюбних цілей, у реалізації яких існує серйозний ризик зазнати поразки та зажити репутації невдахи. Краще дотримуватися “стратегії малих перемог”: поділяти великі проекти на послідовні тактичні кроки з реальними шансами на успіх [33, с. 78–79]. Така поведінка забезпечує владі кілька переваг:

- а) легітимує її як ефективно діючий соціальний інститут;
- б) формує для неї певний імунітет, оскільки громадськість може “вибачити” владі деякі окремі помилки на фоні низки інших успішних кроків;
- в) надає можливість до певного часу не розголошувати кінцевої мети своєї стратегії та при необхідності вносити до неї зміни, одночасно уникаючи різкої критики з боку опонентів;
- г) служить ресурсом соціально позитивного впливу на громадську думку, підтримує у людей оптимістичні настрої, відчуття руху в потрібному напрямі.

Водночас варто пам'ятати, що коли влада, надто переймаючись власним іміджем, намагається приховати від суспільства головний зміст своєї стратегії, не оприлюднює дані про ризики своєї діяльності та понесені фактичні втрати, то це, зрештою, може визначити авантюрний характер політичної поведінки керівництва країною з усіма його негативними наслідками.

Проблема створення та підтримання індивідуального політичного іміджу в деяких крайніх інтерпретаційних моделях цього поняття пов'язана з таким психологічним явищем, як “нарцисична особа”.

Під вплив психології нарцисизму так чи інак потрапляє кожен політик і кожен по-своєму з нею уживається. Об'єктивною передумовою формування цього явища служить публічний характер політики, необхідність для можновладців та претендентів на владу “бути на людях”, “подобатися виборцям”. Нарцисизмові сприяє також одна з витончених та досить спекулятивних технологій завоювання прихильності громадян – персоналізація звернень до населення із соціально актуальними ідеями. У першу чергу, під час виборчих кампаній людям навіюється думка, що настання бажаних подій чи змін можливе не просто завдяки зусиллям певної політичної команди, а насамперед завдяки конкретній винятково привабливій особистості. Політичні технологи безапеляційно повторюють тезу, яка в масовій свідомості має перетворитися на аксіому: “Цю проблему здатен найкраще вирішити тільки цей політик, бо він виглядає краще за інших”. Згодом така зовнішня настанова стає інтеріоризованою, тобто перетворюється в стійкий елемент (норму) індивідуальної й масової психології, яка вмотивовує політичну поведінку виборців.

Нарцисичній особі притаманне роздуте відчуття власної значущості. Очевидним у настроях “нарциса” є постійне бажання виставляти себе напоказ, самомилюватися, переживати почуття задоволення від захопленого враження, яке він викликає в інших людях своїм виглядом та поведінкою. У поведінковому плані психологія нарцисизму виявляється як зневажливе або

різко негативне ставлення до альтернативних позицій, істерична, агресивна реакція на критику з боку опозиції, а в стосунках з колегами – як експлуататорський (паразитичний) стиль міжособистісних відносин та когнітивна експансивність (практика постійного повчання інших, як їм належить “правильно” діяти) [209, с. 431]. У колективному вимірі явище нарцисизму властиве соціальним групам і верствам, що ідентифікують себе як різні види еліт, так званий “бомонд”, зокрема й політичний.

Нарцисична психологія практично не уживається з демократичним стилем політичного лідерства. Як правило, демократизм передбачає альтруїстичну (просоціальну) поведінку, спрямовану на благо інших людей та не розрахований на будь-яку зовнішню винагороду. Носія такої поведінки характеризує низка особливих душевних якостей (особистісних диспозицій) – співчутливість, турботливість, почуття обов’язку, відповідальність і, навпаки, відсутність якостей, що не сприяють виявові альтруїзму, таких як підозріливість, жадібність, скептицизм [114, с. 218]. Отже, егоїзм та показово-штучна “естетизація” вчинків, які властиві нарцисичній особі, найкраще прислужуються авторитарному вождизмові або поблажливому лібералізму. Зарозуміла поведінка політичних нарцисів з замашками диктаторів живиться психологією людини, “яка очікує, коли нація покличе її на допомогу” [1, с. 253].

Як бачимо, однією з центральних проблем поведінкового напрямку в науці є проблема мотивації; вона відповідає на запитання “Чому?” відносно поведінки. Форми, типи та мотиви поведінки перебувають у взаємних тісних зв’язках. Проте *не завжди можна зробити висновок про існування чітких мотивів лише на підставі певних видів поведінки.* Наприклад, голосування громадян за якусь партію не обов’язково свідчить про вияв довіри саме до неї, а може означати в першу чергу демонстрацію протесту проти партії, яка раніше була при владі, та повернення якої виборці не бажають. Або, якщо виборці різних вікових груп, професій, регіонів країни голосують за одну й

ту саму партію чи беруть участь у спільних політичних акціях, то це ще не є доказом повного збігу їхніх мотивацій.

Демонструючи однаковий вибір, окремі групи одного “електорального поля” насправді можуть робити різні ставки в спільній політичній грі:

– по-перше, через те, що “ефект однодумності” – величина значною мірою умовна, часто це лише вияв “ефекту приєднання до більшості” внаслідок соціального тиску;

– по-друге, тому, що у зв’язку з об’єктивно існуючим явищем “соціальної піраміди” завжди виявляється певна диференціація суспільних інтересів;

– по-третє, слід враховувати, що різні джерела мотивації, завдяки ефектові сумачії, можуть чинити сукупний вплив на поведінку, але посилення мотиваційного збудження відбувається внаслідок зростання сили якогось одного виду мотивації – *мотиваційної наддетермінанти* – при збереженні інших, які в різних людей або соціальних груп можуть бути дуже несхожими.

Наприклад, роль наддетермінанти здатне відіграти відчуття загальної тривоги, що змушує людей об’єднуватися та діяти спільно. У зв’язку з цим доречно пригадати події 19–24 серпня 1991 р., коли через введення у Москві надзвичайного стану за Акт проголошення незалежності України проголосував фактично увесь склад Верховної Ради (“за” – 346, “проти” – 1), включно з комуністами. Однак хто сьогодні візьметься стверджувати, що політична поведінка в серпні 1991 р. принаймні більшості депутатів-комуністів, які підтримали Акт, дійсно була вмотивована їх справжніми намірами досягти виходу України зі складу СРСР?

Мотиваційна система людини дуже складна, її утворюють багато зовнішніх і внутрішніх чинників. Існує чимало теорій, що пояснюють їх природу та різноманітні способи взаємодії. Серед них:

а) теорія первинних біологічних драйвів (< англ. drive букв. – дорога, напрям) – емоційно-вольових спонук або інстинктів, які від природи властиві людині та вимагають свого задоволення;

б) теорія оперантної поведінки Б.Ф. Скіннера, що віддає пріоритет механізмові зовнішнього підкріплення тих чи інших дій індивіда;

в) теорія соціального научіння А. Бандури, послідовники якої дуже важливим у процесі формування індивідуальної поведінки вважають врахування людиною сукупного соціального досвіду.

Багато фахівців з питань мотивації спеціально наголошують на понятті “внутрішня мотивація”. Його вживають для пояснення таких форм і типів поведінки, які не піддаються поясненню на основі біофізіологічних спонук або зовнішніх підкріплень і винагород. У цьому випадку головне, що спрямовує поведінку людини, – це вроджені потреби бути компетентною і самостійною, самодостатньою. Вони стимулюють людей до пошуку та вирішення завдань, які максимально відповідають здібностям і можливостям кожного [91, с. 85].

Мотивацію потрібно розглядати, з одного боку, як певну диспозицію, стан цілеспрямованості, тобто тенденції до тієї чи іншої дії, а з другого – як фактичну активацію, або збудження [345, с. 419]. Інакше кажучи, *мотивація визначає потенціал і реальність поведінки. Мотивація як реальний стан з'являється тільки в той момент часу чи в тій ситуації, коли людина дійсно збуджена, тобто насправді вмотивована, активізована, діяльна*. Відповідно й поняття мети постає в подвійному значенні: як внутрішньо сформоване абстрактне настановлення і як безпосередня, певним чином спрямована дія (як видимі, матеріальні зміни в результаті поведінки). Г. Гегель зауважував, що “суть справи вичерпується не своєю метою, а своїм здійсненням...” [Див.: 235, с. 76].

Усі люди прагнуть до кращого, але не всі і не завжди знають, як це зробити. Можливо, через це й народилося твердження, що народ має таких правителів, на яких заслуговує, або, скажемо точніше, здатен виокремити із

загальної маси людського ресурсу суспільства. Очевидно, лише постійна практика, активна політична участь громадян може забезпечити перетворення абстрактних настроїв та уявлень на реальні позитивні стани політичного життя.

Політика є чудовою ілюстрацією того, як соціальні (групові) інтереси виявляються в діяльності окремих особистостей та залежать від індивідуальних, у тому числі психологічних, властивостей людини. Безумовно, що поряд з іншими людськими якостями (інтелектом, моральністю, духовністю, освіченістю тощо) суттєве значення для формування типу політичної поведінки як рядового громадянина, так і політичного лідера, мають індивідуальні особливості характеру та нервової системи людини, її емоційні стани, естетичні схильності. Названі обставини можуть посилювати або послаблювати мотивацію до конкретної дії, зумовлювати її альтернативність та результативність. Психологічні особливості носія влади виконують коректувальну дію при застосуванні ним тих чи інших методів політичного владування, впливають на уміння раціонально поєднувати стратегічні й тактичні засоби політичної діяльності.

4.2. Індивідуально-поведінкові типи: конформізм і нонконформізм

У цьому підрозділі ми продовжимо дослідження причинно-наслідкових зв'язків між елементами людської психіки та можливими й реальними поведінковими акціями політичних суб'єктів. У дослідницькому контексті буде поєднано психологічний та політологічний підходи до розуміння сутності таких значимих для політичного життя явищ, як *свобода вибору, конформізм, груповий інтерес, індивідуальність і масовість, взаємодія більшості й меншості, відповідальність* тощо.

Психологія виділяє два основних рівні поведінки: від найпростіших її форм у тварин до складних, що зустрічаються у сфері соціального й політичного життя. Відмінності в методиці дослідження цих рівнів зумовлені

можливостями застосування в першому випадку адекватних лабораторних, експериментальних засобів, тоді як при спостереженні складних феноменів (політичних акцій і процесів) реальні умови рідко повною мірою відповідають умовам наукового експерименту.

Політичний аналітик, подібно до більшості психологів, також звертається до невидимих, часто абстрактних і суперечливих процесів у соціальному організмі – намірів, інтересів, цінностей, які досить часто нелегко ідентифікувати з практичною дією. Через це *аналіз політичної поведінки належить переважно не до сфери експериментального аналізу, а до сфери наукової інтерпретації*. І тут надзвичайно важливого значення набувають принципи, яких має дотримуватися вчений, – об'єктивності, повноти даних, невичерпності наукового знання тощо. Якими б яскравими та вражаючими не були ті чи інші політичні події, потрібно розглядати їх як кумулятивний (< лат. *simulatio* – збільшення, нагромадження) ефект процесів з більш простою структурою, навіть таких, що, як може здатися з першого погляду, слабо дотикаються до політики, однак живлять людську натуру в цілому. Мета наукової інтерпретації в розумінні складних феноменів полягає в тому, щоб продемонструвати достатність дії процесів більш низького рівня для виникнення складності, яка спостерігається [Див.: 99, с. 37]. У межах цієї вимоги політолог здобуває додаткові можливості для того, аби точніше сформулювати оціночне судження про характер та причини поведінки політичних суб'єктів, виявити її тенденції та скласти достовірний прогноз її потенціалу й результативності.

Протилежним до явища політичного лідерства та персоніфікації політики є *процес деіндивідуалізації, який асоціюється з функціонуванням групової й масової свідомості та відповідних видів поведінки*. Він давно привертає увагу дослідників різного профілю. Досить складним є психологічний механізм, підкоряючись якому індивід прагне до перебування в складі певної групи та поступається перед нею власним “Я”. Фахівці

визначають декілька основних компонентів подібних психологічних устремлінь:

- 1) боязнь опинитися в соціальній ізоляції;
- 2) бажання “приховати” в групі деякі особистісні риси, справжні наміри;
- 3) можливість ослабити особисті моральні зобов’язання та відповідальність за вчинені дії, побути на “другому плані” в ситуаціях з невизначеною перспективою;
- 4) прагнення до анонімності як способу уникнути персонального покарання в разі негативного розвитку подій (якщо ж ситуація є потенційно винагороджувальною, то люди, навпаки, прагнуть до індивідуалізації);
- 5) переживання стану підвищеного емоційного збудження, що наділяє суб’єкта відчуттям додаткових сил, новизни, причетності до “важливої” справи;
- 6) відчуття меншої залежності від обов’язку приймати індивідуальні рішення, оскільки все вирішують колективні настрої, які ослабляють необхідності підкорятися зовнішнім правилам і нормам, що сприймаються як “чужі” або надто суворі.

Деіндивідуалізація належить до природних засобів формування соціального імунітету людини. Але в тому ж соціальному й політичному значеннях вона потенційно породжує низку негативних наслідків. Серед них:

- ослаблення самосвідомості індивіда, що, своєю чергою, позбавляє його можливості оперативно реагувати на зміну політичної обстановки й тягне втрату когнітивного контролю над своїми емоціями, мотиваціями та поведінкою;
- брак здатності до передбачення та прогнозування;
- “розмивання” внутрішніх заборон на ненормативні дії, внаслідок чого вивільнюється (розгальмовується) асоціальна, агресивна поведінка, яка за межами групового впливу була б неможливою [184, с. 369–370; 327, с. 166–167].

Риси, якими характеризується явище деіндивідуалізації, можна спостерігати в діях учасників масових політичних зібрань, наприклад, маніфестацій та мітингів. Об'єднані спільною ідеєю або настроєм, присутні на мітингу рядові громадяни далеко не завжди усвідомлюють, що політики, які закликали їх на мітинг та проголошують полум'яні промови, не стільки вкладають у них раціональний смисл, скільки самі потребують групової підтримки, психологічного захисту, своєрідної політичної індульгенції на випадок несприятливого розвитку подій, коли для самовиправдання можна буде апелювати до “колективної волі”, “голосу народу” тощо. У такій ситуації знайти “винного” практично неможливо, і це зовсім не те саме, що декларування готовності до здійснення лідерських функцій.

До колективних форм політичної поведінки також має стосунок явище *соціальної фасилітації* (< англ. facility – легкість, сприятливі умови), що означає *процес посилення домінуючих реакцій індивіда в присутності інших людей*. Експериментальним шляхом встановлено, що стан емоційного збудження, яке зростає, коли людина перебуває в групі, завжди посилює домінуючу (найбільш імовірну) реакцію. Причому у випадку, якщо якась ситуація передбачає можливість прийняття простих рішень, то збудження сприяє виконанню таких завдань. Навпаки, у складних ситуаціях, де правильна відповідь не напрошується сама собою, і домінуючою обставиною є багатоваріантність (а значить, зростає імовірність помилкових рішень), збудження призводить до неправильної реакції [184, с. 357–358].

Зі сказаного вище випливає, що учасники масових мітингів психологічно більш готові до однозначних рішень: “так” або “ні” – у випадках, наприклад, якщо організатори закликають їх відповісти на просте запитання: “Чи хочете ви, щоб влада була чесною, а корупціонери сиділи в тюрмах?” Неважко передбачити, що загальне піднесення тільки посилить враження від одностайно позитивної відповіді. Але якби на тому самому мітингові хтось оприлюднив факти корупційних діянь стосовно конкретних політиків, які перебувають у різних політичних таборах, то думки

мітингувальників швидше за все розділилися б на основі оцінних суджень типу: “Крадуть усі, але в інших командах корупціонерів більше, ніж у нашій”. Очевидно, що така оцінка не була би правильною, бо виходить, що “наші” корупціонери менш небезпечні, лише тільки через те, що вони “наші”.

До подібних суперечливих (складних) висновків призводить не тільки різниця в ідеологічних уподобаннях, але й емоційно-психологічна солідарність “зі своєю” групою. У таких ситуаціях присутність “інших” стає сприятливою (фасилітаційною) умовою, яка на певний час компенсує потребу індивіда в раціональному осмисленні інформації та створює ілюзію не обов’язковості самотійно приймати складні рішення. У змодельованому вище прикладі складне рішення означало б необхідність абстрагуватися від загального настрою та заявити про моральний осуд і кримінальне переслідування корупціонера, навіть якщо він належить до партії, з якою солідаризується мітинг.

Другий висновок, який можна зробити з урахуванням явищ деіндивідуалізації та фасилітації, стосується групової поведінки парламентських фракцій і коаліцій. Звісно, що існування таких об’єднань є об’єктивно необхідним, проте сама їх наявність не гарантує раціональної роботи законодавчого органу. Так звана структурованість парламенту (про яку останніми роками часто говорять в Україні) насправді не робить його більш відповідальним. Адже депутатські об’єднання, особливо ті, що побудовані на основі жорстких імперативних умов (незаперечної партійної чи фракційної дисципліни), так само не захищені від небезпечного впливу деіндивідуалізації, котра виявляється, зокрема, в анонімності “спільних рішень”, безвідповідальності так званих “принципових позицій”, аморальності “вимушених кроків” тощо. Практика не один раз довела, що сам лише факт присутності “інших” нерідко так збуджує депутатів (посилює домінуючу реакцію), що вони втрачають здатність приймати навіть найпростіші, об’єктивно безальтернативні рішення.

Конформізм, або конформність (< лат. *conformis* – подібний, відповідний; пристосуванство, пасивне сприйняття норм і правил, панівних думок, некритичне ставлення до авторитетів) – це ще один елемент психологічного механізму взаємодії індивіда і групи. Конформізм можна розглядати як наслідок деіндивідуалізації особистості. У цьому розумінні він небезпечний тим, що побоювання людини втратити членство в групі іноді змушує її підтримувати те, у що вона не вірить або перестала вірити. У результаті виникає конфлікт між тим, що насправді становить собою людина, і тим, до чого її зобов'язує належність до певної групи [15, с. 328].

Якою може бути поведінка особи в умовах тиску групи (уже через самий лише факт її існування, навіть коли немає прямої вимоги погоджуватися з групою) залежить від індивідуальних рис характеру людини. Висококонформними виявляються люди з досить тривожними настроями, обтяжені почуттям власної провини, емоційно нестійкі, невпевнені у власній Я-концепції або особи безпринципні й цинічні.

Сила конформності залежить також від:

а) характеру завдання, яке належить виконати (тут виявляється загальний рівень політичної культури індивіда, наскільки він здатен свідомо аналізувати і диференціювати різні ситуації);

б) рівня легітимності й компетентності джерел впливу (лідера групи, політичних традицій, інформації тощо) [323, с. 328].

в) особливостей режиму влади. В умовах політичної нестабільності, авторитаризму чи тоталітаризму обмежені можливості вибору індивідуальної поведінки загострюють конфлікт між особистими переконаннями людини та нав'язаними їй групою (системою, ситуацією) настановами. Строго кажучи, у цьому випадку (оскільки деформується умова добровільної належності індивіда до групи та згоди з нею) треба вести мову вже не про конформізм, а про вимушену *податливість та підкорення* як результат примушування людини до певної поведінки під загрозою покарання.

Конформність не слід оцінювати лише в негативному сенсі; вона може відігравати й позитивні функції: бути амортизатором соціальної напруженості, допомагати в збагаченні колективного досвіду, сприяти досягненню компромісних рішень тощо.

Але чому іноді трапляється так, що особа демонструє деструктивну (суспільно шкідливу) податливість несправедливим, навіть злочинним наказам або закликам влади, не маючи на те достатнього внутрішнього бажання чи згоди в ситуаціях, коли відмова виконати такі настанови безпосередньо для неї не спричинює жодних негативних наслідків? Відповідь на це запитання частково лежить у площині дослідження того, як у цілому функціонує механізм сприйняття людьми зовнішніх впливів.

Фахівці визначають два основних види зовнішнього впливу на поведінку людини: нормативний та інформаційний. І той, і інший впливи є засобами соціального тиску, який кожна особа відчуває в процесі своєї соціалізації [108, с. 86–87; 184, с. 298–299].

Нормативний вплив означає податливість особи настановам і настроям соціальної групи, до якої вона входить. Окремій людині психологічно важко задекларувати індивідуальну позицію, якщо абсолютна більшість групи дотримується іншої думки. Така позиція означала б необхідність публічної аргументації своєї незгоди та створила б напруженість у стосунках з іншими членами групи. Конфлікт у цьому разі розвивається на двох рівнях:

1) на особистісному (прихованому), коли особі доводиться обирати між власною позицією та альтернативною думкою групи, яка про такий вибір може навіть не здогадуватися і взагалі ніколи не взнати. Отже, змовчавши або зробивши “як усі”, можна уникнути “соціальної немилості” і навіть сподіватися на певні дивіденди від колективної (знеособленої) поведінки;

2) на міжособистісному (відкритому) рівні – між окремим індивідом і групою, тобто очевидною меншістю й більшістю. Це протистояння явно нерівних сил, який обіцяє однакові дуже мало шансів на успіх. Така ситуація психологічно сприймається дуже нелегко, тому не варто дивуватися,

що дуже мало людей виявляються готовими до подібної відкритої боротьби, до публічного виклику нормам своєї групи, наприклад партійній дисципліні чи позиції лідерів політичної партії.

Інформаційний вплив не пов'язаний з острахом втратити підтримку групи та небажанням ризикувати заради сумнівних шансів на перемогу. Він означає відчуття особою нестачі певної інформації, через що така особа виявляє схильність довіряти іншим, котрих вважає більш поінформованими. Психологічну реакцію на інформаційний вплив можна розглядати водночас і як рису неогоїстичного характеру людини, і як уміння спекулятивно посилатися на “дефіцит розуміння ситуації”. Отже, до конформної поведінки внаслідок інформаційного впливу людину схиляє думка (іноді виправдана) про те, що “більшість, напевне, володіє повнішою інформацією, ніж я, тому треба поводитися, як усі”. Та, з іншого боку, така людина заслуговує на запитання: чи вона особисто зробила все від неї залежне для збільшення свого власного (первинного) інформаційного ресурсу, щоб не шукати надуманих підстав для сліпого підкорення авторитетам?

Як уже наголошувалося, підкорення владі йде і на благо, і на шкоду людині й суспільству. Для функціонування активістської, учасницької політичної культури важливо, щоб виконання настанов влади законослухняними громадянами не переростало в глибоко вкорінену схильність до покори. Один із відомих дослідників явища конформізму американський дослідник С. Мілграм ще в 60-х рр. ХХ ст. писав про небезпеку соціального явища, яке він образно назвав “сухою кіркою звички до підлеглості”. Подібна звичка може стати спонукою до дії, “яка за силою переважає етичне виховання, співчуття та норми соціальної поведінки” [Цит. за.: 108, с. 89]. Очевидно, що ця думка є вельми актуальною для процесів розбудови громадянського суспільства й правової держави.

Приділивши увагу питанням впливу групи на особистість (адже політика – це насамперед взаємодія інтересів соціальних груп за допомогою ресурсів влади), знову звернемося до індивідуальних, окремішніх пріоритетів

у політиці, щоб показати, за допомогою яких внутрішньо-індивідуальних ресурсів людина може протистояти зовнішньому тискові, наприклад, кон'юнктурному політичному середовищу.

З нашого погляду, ключовим поняттям для розуміння сутності автономної політичної поведінки особистості є поняття *свободи*.

Ця теза відрізняється від постулатів класичного біхевіоризму, який, нагадаємо, був заснований на переконанні в жорстко детермінованій природі людської поведінки, коли стверджується, що певна система зовнішніх стимулів, проходячи через механізми внутрішньої мотивації людини, спричинює певну її поведінку. Такий поведінковий результат можна досить точно прогнозувати й контролювати. Узагалі на майбутнє людства можна вплинути за допомогою “людської інженерії”. Як висновок, вважав засновник теорії “оперантної поведінки” Б. Скіннер, – поняття свободи не властиве природним закономірним системам, до яких належить і людська поведінка,

Подібні біхевіористські положення, однак, не знаходять повноцінного підтвердження в реальному житті, зокрема політичному. Це спонукує сучасних психологів-біхевіористів до перегляду занадто детерміністських положень своїх попередників. Усе більше уваги вони звертають на роль, яку в поведінці людини відіграють гуманістичні цінності, у тому числі й ідеали свободи.

Сьогодні не лише представники соціально-політичної філософії, але й психологи дотримуються думки, що саме поняття свободи та віра в неї відіграють дуже важливу роль у регулюванні як індивідуальної поведінки, так і всього соціального й політичного життя. Свобода є однією з найважливіших тем, які обговорюються в літературі з гуманістичної психології, що ґрунтується на гуманітарному науковому підході до поведінки людини. Цей підхід розглядає свідомість, сприяння та вибір як невід’ємні привілеї людської поведінки. Він визнає, що як виявлені, так і не виявлені детермінанти можуть особливо відчутно впливати на відкриту для

спостереження поведінку особистості, але при цьому повністю не зникає зона свободи дії останньої. Навіть тоді, коли поведінка здається жорстко обмеженою певними рамками, або вимушеною, у людини все ж залишається *свобода вибору погляду на обставини, у яких вона опинилася* [Див.: 48, с.781]. А це в подальшому може перетворитися на підставу автономної, самостійної поведінки.

У різних ситуаціях люди по-різному переживають відчуття свободи. При цьому полярними станами є відчуття негативної свободи, або “свободи від”, і позитивної свободи – “свободи для”.

Над світоглядним значенням практичного змісту позитивної свободи розмірковував, зокрема, Ф. Ніцше у своїй праці “Так казав Заратустра” (1883–1884): “Вільним називаєш ти себе? Твою найголовнішу думку хочу я чути, а не те, що ти скинув ярмо з себе.

Чи ти із тих, котрі *мають право* скинути ярмо з себе? Таких не мало, що втратили свою останню цінність, коли звільнилися від рабства.

Вільний від чого? Яке діло до того Заратустрі! Однак твій ясний погляд повинен сказати мені: *вільний для чого?*” [227, с. 96].

У політичному процесі зазначені стани людської психіки та свідомості – співвідношення “двох свобод” – мають надзвичайно важливе значення, оскільки вони вказують на ступінь готовності інституціональних політичних сил, окремих громадян та соціальних груп до реальної – усвідомленої та практичної – участі в позитивних суспільних змінах, реформах тощо. Люди виявляють бажання звільнитися від того, що їх не влаштовує (складних умов життя, старої влади тощо) та разом з цим вони мають розуміти, для чого саме, для якої конкретної діяльності вони вибороли цю “нову” свободу – “свободу для...”

Перехід або *неперехід* стану “свободи від” до стану “свободи для” яскраво виявляється в періоди після виборчих кампаній та після перемоги так званої мітингової, майданної демократії, яка на певний час розчищає простір

для суспільно значущих змін та посилює у громадян відчуття свободи їх вибору.

Внутрішнє прагнення свободи має поєднуватися з готовністю до дії, проте з не завжди гарантованим результатом, а значить, з готовністю до *ризиків*. Ця теза знову повертає нас до явища “групового мислення”. Психологи обґрунтовують висновок, що ймовірність прийняття ризикованих (непередбачених за наслідками) рішень збільшується саме в групі. Ризикувати разом з усіма на так страшно. Головною причиною таких ситуацій є переконаність учасників об’єднання в непереборності колективних зусиль, що дуже часто формує впевненість у правоті групових рішень. Своєю чергою, подібна невиправдана впевненість та рішучість поведінки групи (маси) виникає через дифузю відповідальності її членів: присутність інших людей ослаблює в окремих індивідах відчуття відповідальності, яка розподіляється між усіма [114, с. 217].

Остання теза, однак, принципово не заперечує позитивної суспільної ролі, яка виявляється в масових формах політичної участі громадян. Із вищевикладеного має випливати усвідомлення обов’язку кожної мислячої людини *дотримуватися у своїй поведінці певної міри, межі, що відділяє переконання від мінливого настрою, ризик – від авантюризму, солідарність – від конформізму, зрештою людську спільноту – від натовпу*.

Такі риси, як принциповість, рішучість, сміливість прийняття рішень тощо, які в цілому є позитивними для політичної діяльності, характеризують поняття *вольових якостей людини*. Вони приваблюють громадськість, яка, однак, хоче бачити владу перш за все “чесною і відповідальною”, сподіваючись, що саме високоморальні особистості, з розвинутим почуттям сумління виявляться рішучими борцями за справедливість.

Дійсно, роль морального компонента волі, мотиву суспільного обов’язку дуже велика у виявленні людьми вольових актів. Проте доведено, що існує також тісний зв’язок вольових якостей з певними типами властивостей нервової системи, тобто вольові якості залежать і від

уроджених особливостей людини [115, с. 152]. Тут напрошується філософсько-банальна фраза: “Адже ж політики – це також люди...”: в одних більше моральності, у інших – інтелекту, треті наділені ораторським хистом, зате в четвертих виявляється міцнішою нервова система. Від чого більшою мірою (за однакових умов середовища) залежатиме ефективність їх політичної поведінки? Кому люди мають більше довіряти? Очевидно, тільки власна інтуїція може підказати виборцеві відповідь на ці запитання.

Поряд з іншими чинниками здатність людини ризикувати індивідуалізує та персоніфікує її поведінку. Ризик визначає готовність чинити опір обставинам, які в разі програшу можуть мати негативні наслідки. Ступінь готовності людини до опору (опірність) – величина індивідуальна, непостійна, залежна від ситуації. Але в будь-якому разі вона пов’язана з силою внутрішнього переживання людиною цінності для неї особисто стану свободи і самостійності. *Людина демонструє непокору, коли відчуває, що соціальне напруження стає таким, що утискує її почуття свободи.* У психології подібна поведінка має назву “реактивний опір” [184, с. 304]. Акції громадянської непокори (мітинги, маніфестації, страйки тощо) у відповідь на ті чи інші непопулярні дії властей – це типові приклади реактивної політичної поведінки.

Учасникам вуличних демонстрацій важливо не допустити, щоб їхня готовність висловити протест або солідарність з тими чи іншими подіями була використана у чийхось сумнівних політичних інтересах. Тобто щоб реагування на ситуацію не було зведене до рівня рефлексивної дії, яка є найпростішою формою поведінки. Рефлекс – це автоматична реакція на стимул, що відбувається без попереднього когнітивного оцінювання стимулу і не передбачає свідомого вибору моделі поведінки [112, с. 24]. Наприклад, коли людині щось дають, то в неї підсвідомо-рефлексивно виникає імпульс це взяти. Тому особливо спокусливим підкріплювальним стимулом для певної частини громадян може стати пропозиція матеріальної винагороди від організаторів тієї чи іншої політичної акції. У таких випадках необхідно

самого себе запитати: чи щиро діють люди, які готові заплатити будь-кому, аби тільки їх підтримали?

Чи є реактивний опір ознакою нонконформізму? Так. Але за самим лише фактом опору важко визначити, настільки тривалою буде його дія та які справжні мотиви лежать в її основі. Нонконформіст (або *антиконформіст*) каже “ні”, коли інші кажуть “так”. Проте подібна незгода ще не є свідченням доцільної та обґрунтованої поведінки з боку нонконформіста. Адже взяти участь в акції протесту може людина, яка просто декларує свою належність до протестуючої групи, та насправді досить поверхово сприймає її інтереси або ж давно вже перестала їх поділяти. Протест заради протесту нерідко може відображати стан політичного відчуження й маргінальності. А маргінальність, як і нонконформізм, деякі політичні сили навчилися вдало “лікувати”, наприклад, шляхом матеріального стимулювання виборців під час виборчих кампаній.

Тому справжня протилежність конформізму – це не *антиконформізм*, а *незалежність*. Головною прикметою останньої є те, що незалежна людина діє свідомо й переконано. Її настрої та поведінка стосовно позицій більшості диференційовані: незалежна людина поступається впливові групи, коли ця поступка видається їй доцільною, але чинить спротив недоречним або необґрунтованим спробам тиснути на неї [323, с. 328]. Поведінка незалежної людини (підкреслимо ще раз – та, що вмотивована усвідомленням свободи й смислу власних учинків і позицій) володіє більш тривалим ефектом раціональної та передбаченої дії, ніж поведінка нонконформіста. *Незалежність означає не просто незгоду з думкою інших, а готовність та вміння аргументувати альтернативний погляд.*

Очевидно, що концепції незалежної особистості суперечить ідея імперативного мандата для членів парламенту. Вона різко звужує можливості альтернативної поведінки, сприяє конформізму та провокує реактивну реакцію нонконформізму, що, як бачимо, не завжди свідчить про самостійність та продуктивність соціальної дії. Нонконформізм стимулює

протестні акції, але не є запорукою їх конструктивізму. Натомість незалежність – це позиція людини, яка усвідомлює раціональний смисл своєї поведінки, готова сприймати аргументи іншої сторони та знаходити шляхи до конструктивної рівноправної взаємодії.

Із вищезазначеного випливає, що обов'язковою інтелектуальною передумовою незалежної поведінки має бути *інакодумство*, що формується на чинниках поінформованості, передбачливості, конструктивізму тощо. Психологічний “портрет” інакодумця складається з елементів високої самооцінки, низької тривожності (боязкості) в соціальних ситуаціях, вираженої тенденції до відокремлення (бажання діяти не так, як інші), деколи – потреби в самовираженні тощо [108, с. 79–80].

Зародковою ознакою існування інакодумства, наприклад, у формі політичної опозиції, може стати й проста реакція – емоційно-психологічний акт незгоди з певними обставинами. Але в подальшому своєму розвитку (при наявності високого інтелектуального потенціалу політичної опозиції та загального рівня політичної культури еліти) інакодумство виявляється більш творчим процесом, що живиться в першу чергу не заявами чи виступами “contra” (як у внутрішній, так і в зовнішній політиці), а здатністю продукувати перспективні ідеї, умінням краще й швидше думати, пропонувати нові варіанти відповідей на ситуативні й глобальні виклики.

Важливо вказати на таку властивість інакодумства як здатність особистості впливати на позицію соціальної групи, або ж меншості на більшість. Ця обставина допомагає зрозуміти, зокрема, деякі психологічні риси взаємодії правлячих та опозиційних політичних сил.

Меншості, безумовно, значно важче нав'язати свою думку більшості, ніж навпаки. Причини цього зрозумілі:

– по-перше, як уже зазначалось, саме лише усвідомлення більшістю своєї кількісної переваги додає їй сил та притупляє відчуття потреби дослухатися до тих, хто “не з нами”;

– по-друге, за такого типу взаємодії активним може виявитися чинник конформізму, через який меншість до кінця не усвідомить свого інтересу і практично не стане за нього боротися;

– по-третє, меншість завжди стикається з доволі складним завданням: сформулювати систему надійних контраргументів і водночас не бути звинуваченою в політичному розкольніцтві, екстремізмові, авантюризмові тощо.

Що стосується останнього положення, то до подібних звинувачень може вдаватися й меншість, але їх ефективність не може бути високою, оскільки головною метою меншості (опозиції) (якщо йдеться про демократичний процес) має бути не просто критика на адресу більшості, а намагання переконати більшість (владу) у своїй правоті. З погляду психології, головні засоби досягнення цієї мети полягають у *послідовності та принциповості меншості*. Належність до меншості породжує стресові відчуття, однак змушує мобілізуватись. І навпаки, перебування в більшості супроводжується відчуттям спокою та впевненості [184, с. 392–394].

Цілком можливо, що прибічникам меншості за рахунок своєї настирливості вдасться психологічно розхитати оборонні позиції більшості. Остання з часом починає відчувати втому від тягаря повноти влади, яку взяла на себе. Це змушує її глибше задуматися над можливим раціоналізмом поглядів своїх опонентів та потенціалом їхньої поведінки. Активна, послідовна меншість здатна стимулювати творче мислення протилежної сторони та різних суспільних груп, які спостерігають за процесом. Меншість змушує звернути на себе увагу, перетворюється на центр політичної дискусії, якої іноді умисно уникає правляча більшість з метою не дати приводу для сумнівів у єдності її лав, а відтак і в спроможності до ефективного керівництва.

Позиція меншості здійснює функцію індивідуального впливу на окремих представників більшості. Загальний настрій “дослухатися до меншості”, який поступово охоплює деяких учасників більшості, ослаблює їх

самоцензуру, і вони починають демонструвати готовність перейти на позиції меншості. За першими “відступниками” тягнуться інші... Звичайно, можливий і зворотний порядок такого процесу. Отож немає нічого дивного в тому, що іноді більшість і меншість у парламенті “обмінюються” в певних кількостях своїми “штатами”. І не завжди в таких випадках треба посилалися на ідеологічні розбіжності чи моральні критерії політичної поведінки, адже в цілому девіантна поведінка так само властива людині, як і нормативна, її стимулює багато чинників [Див.: 103, с. 166]. Правильно й те, що доречність цього твердження ні з кого не знімає відповідальності за особисто вчинені дії, якщо вони порушують загальноприйняті норми.

Правляча більшість володіє значними можливостями, щоб пригасити настирливість опозиції. Зокрема, досить тонким тактичним маневром з психологічним підґрунтям є спосіб нейтралізації опонентів, що отримав назву “відправити в пісочницю” [Див.: 33, с. 79]. У цьому випадку представникам меншості доручають виконання важливих, з першого погляду, завдань, які, однак, не мають надто серйозних наслідків для загального курсу влади (наприклад, посади керівників дорадчих органів або заступників голів парламентських комітетів тощо).

Отже, як підсумок, зазначимо:

1. Проблема конформної політичної поведінки стосується не тільки аксіологічних, ідеологічних чи організаційних аспектів політики, але й психологічних. Під впливом конформної психології різною мірою перебувають усі люди. Вона властива і рядовим громадянам, і політикам-професіоналам. Важко однозначно сказати, чия відповідальність у цьому випадку є більшою. Кожен учасник політики на особистісному рівні мусить давати відповідь на запитання: позитивним чи негативним є його конформізм та наскільки виправданими можуть бути його наслідки?

2. Конформізм і нонконформізм – явища, які не існують у чистому вигляді й одне незалежно від іншого. Жодне з них не є бажанішим за свою протилежність. Вони часто існують у стані взаємопроникнення та

взаємодоповнення. Позитивність процесу визначається мірою того й того, залежно від об'єктивних потреб конкретної ситуації. Пріоритетність політичного конформізму чи нонконформізму може бути визначена тільки з урахуванням інших соціально ціннісних понять, таких, як свобода, незалежність, солідарність, колективізм, обов'язок тощо.

3. У суспільстві загальний рівень конформізму і нонконформізму не є постійним. І той, і інший стани можуть набувати домінуючого значення й мати тимчасовий характер. Швидкість перетворення конформізму в нонконформізм та навпаки залежить, крім особливостей політичної свідомості індивіда, від розміру соціальної групи, з якою він себе ідентифікує, та від змісту й гостроти поточної ситуації.

4.3. “Людський чинник” політичної конфронтації

Суспільне життя постійно породжує осередки різноманітних інтересів, що передбачають різні способи та форми їх задоволення. Але якими б глибинними та об'єктивними не були ці інтереси, які б політичні сили їх не представляли, які б методи вони при цьому не застосовували, завжди головною дійовою особою соціально-політичних процесів постає людина. Вона сама задає параметри свого існування, створює проблемні ситуації (за винятком катаклізмів суто природного походження), сама ж їх і вирішує.

З метою дослідження антропологічної природи конфронтаційності в політичних процесах ми розглянемо такі питання:

- 1) методологічна роль терміна “конфронтація” відносно інших, близьких до нього понять, зокрема “конфлікт” та “нонконформізм”;
- 2) спільні (загальнолюдські) передумови конфронтаційної поведінки (на основі психоаналітичних концепцій Н. Макіавеллі та Е. Фромма);
- 3) позитивні, негативні та нейтральні складники конфронтаційності;
- 4) людський чинник у конфронтаційному механізмі “суперечність – напруженість – конфлікт”.

Слово “конфронтація” утворене від двох латинських слів: *con* – префікс, що означає спільність, сумісність, зближення, рух назустріч, та *frons* (*frontis*) – лоб, чоло. Як науковий термін “конфронтація” вживається для характеристики ситуацій зіткнення, протиставлення та боротьби переконань, думок, світоглядних цінностей, соціальних систем тощо.

У нашому дослідженні під конфронтаційністю ми будемо розуміти *сукупність явищ*, поняття, що володіє властивістю спільної, родової ознаки для певних типів соціальної поведінки, які в політології та соціології мають назви: “протиборство”, “протистояння”, “протидія”, “опір”, “протест”, “боротьба”, “сутичка”, “війна”, “суперечка”, “конфлікт”, “агресія”, “насильство” та ін. За конкретних умов та обставин реальної політики ці та подібні до них характеристики, що відображають ситуації неконвенціональної взаємодії політичних суб’єктів, можна вживати як взаємозамінні або ж як такі, що доповнюють чи уточнюють одна одну.

Вищезазначені поняття відображають соціально-політичні явища та процеси, котрі, незважаючи на відмінності між ними (стосовно їх причин, учасників, можливостей, засобів, напрямів розвитку, результатів тощо), поєднані спільною субстанціональною властивістю. Її особливість впливає з основоположної умови, необхідної для виникнення та існування цих явищ, а саме: наявності як мінімум двох суб’єктів безпосередньої взаємодії (осіб, груп, організацій) або протиставлених позицій, чинників, напрямів руху тощо. Кожна з таких сторін-учасниць володіє досить самостійним (автономним) та дієздатним ресурсом, який вона потенційно готова застосувати та в разі необхідності реалізує на практиці у відносинах з протилежною стороною – або відстоюючи власні пріоритети, або нав’язуючи їх опонентові.

Отже, цілком очевидно, що між наведеними вище поняттями існує певна методологічна та інструментальна залежність. Вона не є настільки чіткою, щоб можна було на її основі вибудувати ієрархічну теоретико-методологічну конструкцію, у якій ці поняття виконували б чітко відведені їм ролі за принципом домінування – підпорядкування (загальне – окреме). Та

все ж вони мають спільну природу, що передбачає можливість застосування при їх дослідженні уніфікованої методології, основаної на узагальнюючому понятті “конфронтація”.

На користь такого підходу наведемо кілька міркувань.

По-перше. Термін “конфронтація” виглядає досить нейтральним – у тому розумінні, що апріорі він не містить диференційованих оцінних суджень стосовно конкретних суб’єктів конфронтації, не вказує на характер та ступінь супротивних дій якоїсь однієї зі сторін, не визначає наперед її форм та черговості поведінкових акцій (первинність чи вторинність дії: напад чи оборона, ініціатива чи крок у відповідь).

Близьким за змістом до поняття “конфронтація” є поняття конфлікту. Однак методологічна функція останнього виглядає вужчою. Адже, до прикладу, не кожна політична суперечка чи полеміку, змагання думок і поглядів, або, скажімо, відчуття опору з протилежної сторони можна оцінити як реальний конфлікт. Цілком обґрунтовано формулює думку М.С. Бургін, коли наголошує, що безліч різних визначень та уявлень про конфлікт призводить до того, що поняття конфлікту стає нечітким, і в багатьох ситуаціях виникають суперечки щодо його наявності або можливості. Тому важливим є чіткий критерій конфлікту: системи конфліктують, якщо дії одних проти інших є ворожими, тобто такими, що передбачають заподіяння шкоди [Див.: 36, с. 291]. Отже, стан конфлікту свідчить про певну кульмінаційність, крайній ступінь загострення напруженості у відносинах сторін, емоційно-психологічне сприйняття опонента як “ворога”.

Досить широкою методологічною здатністю володіє поняття “нонконформізм”, але й воно за можливостями його використання для аналізу явищ політичної поведінки поступається поняттю “конфронтація”. Раніше ми звертали увагу на те, що невід’ємними, щонайпершими ознаками та передумовами дійсного нонконформізму є інакодумство, свобода, незалежність. Ці характеристики (стани й мотиви людської свідомості й духу) постають як можливі та часто необхідні також і в інших ситуаціях

конфронтаційного типу. Та все ж поняття “нонконформізм” виявляється недостатньо адекватним, образно кажучи “зам’яким”, якщо намагатися його застосувати, наприклад, до виявів агресивної поведінки та політичного насильства. Натомість поняття “конфронтація” володіє більшою “гнучкістю”, воно однаково придатне для аналізу ситуацій зіткнення:

а) на момент початкового позиціонування сторін – самого лише зародження певної протилежності й напруженості (як кажуть французи, положення *vis-à-vis*);

б) на стадіях максимального посилення тиску супротивників один на одного (непримиренного протиборства, що може виявлятися як агресія й деструктивне насильство);

в) в періоди спаду напруженості, знесилення однієї зі сторін, переходу до взаємних пошуків компромісу та консенсусу.

По-друге. За допомогою терміна “конфронтація” вдається однаково доречно характеризувати увесь діапазон можливих форм протистояння – фізичних, вербальних, ідеологічних, організаційних. Наголосимо ще раз, що тут ідеться не про те, щоб замінити терміном “конфронтація” широкий спектр, умовно кажучи, “протиборчої” термінології чи хоча би якусь його частину, а про виявлення доцільного засобу методологічної інтеграції цього спектра. При такій інтеграції кожне поняття зберігає свої специфічні можливості для завдань характеристики конкретних ситуацій; водночас усе їх різноманіття, охоплене поняттям конфронтаційності, набуває деякої загальної якості, що є спільною для споріднених за своєю суттю типів політичної поведінки.

По-третьє. Термін “конфронтація” одночасно поширюється на обидва головні поведінкові стани, у яких перебувають суб’єкти, не згодні один з одним, – статичний і динамічний, тобто (і відповідно):

а) стан усвідомленого, ідейного або лише (чи крім цього) емоційно-психічного визрівання внутрішньої конфронтаційної настанови (переживання суб’єктом почуття незгоди з опонентом та готовності до супротивних дій);

б) стан безпосередньо діяльний, мобільний, пов'язаний з учиненням конкретних контракцій.

Які б об'єктивні чинники суспільних суперечностей не ставали предметом наукового аналізу, доводиться визнати, що абсолютна більшість непорозумінь, суперечностей, протиборств (що з'являються як суспільно значні вузли напруженості та за певних умов розростаються до масштабів соціальних, політичних, етнічних, міждержавних та подібних конфліктів) глибоко закорінені в природі людини як унікального біологічного виду. Сутність цієї унікальності полягає в тому, що людина (на відміну від представників тваринного світу) в ході тривалого процесу її історичної еволюції, набула невластивих тваринам якостей – у неї розвинулися самосвідомість, розум та уява, завдяки чому вона винайшла особливі форми організації колективного життя, суспільної взаємодії індивідів.

Людині властиво мріяти про гармонію відносин зі своїм оточенням. Водночас можна твердити, що навряд чи знайдуться серед людей ті, хто на власному досвіді ніколи не відчував стан деякої напруженості між собою та іншими людьми, тобто більшої чи меншої конфронтації з навколишнім світом. Адже повного задоволення життям досягти неможливо. Постійно виникають обставини, що призводять до порушення внутрішньої, духовної, рівноваги людини.

Це відчуття нестабільності власного існування, яке переживає людина, видатний німецько-американський психоаналітик, психолог та філософ Еріх Фромм (1900–1980) вважав не тільки й не стільки проблемою окремих людей, скільки загальнолюдським екзистенційним явищем. Важливість подібних переживань для людини, на погляд ученого, є настільки суттєвою, що від них залежить поняття суспільного прогресу. “Кожен раз, коли порушується рівновага, – стверджує Е. Фромм у своїй праці “Анатомія людської деструктивності”, – вона (людина. – *В.С.*) змушена шукати нової рівноваги. І те, що дехто називає природним прагненням людини до прогресу, насправді являє собою всього лише спробу відшукати новий та

максимально зручний стан рівноваги” [351, с. 187]. Навіть з погляду суто теоретичного важко відповісти на запитання, коли такий пошук міг би досягти кінцевої мети, і чи взагалі можлива “рівновага” людського буття. Зате історія, у тому числі й політична, уже неодноразово довела, що “ці нові форми рівноваги аж ніяк не завжди вишиковувалися в одну суцільну лінію поступального розвитку. Нерідко нові досягнення призводили до регресу, історія людства рухалась неначе назад” [351, с. 187–188]. Змінюючи навколишнє середовище, людина змінюється сама, вона вдосконалюється інтелектуально, досягає успіхів у галузі техніки й технології. “Разом з тим, – констатує вчений, – цей прогрес призводить, на жаль, до розвитку шкідливих для життя рис характеру” [351, с. 237]. Наприклад, тільки людині властиве прагнення мучити і вбивати та відчувати при цьому задоволення. “Це єдина жива істота, здатна знищувати собі подібних, не маючи з того собі ніякої користі й вигоди”, – приходять до невтішно-парадоксального висновку Е. Фромм [351, с. 177].

Дослідник аналізує багато інших рис, властивих виключно “людській природі”:

– людина не тільки знає об’єкти, але й *розуміє*, що вона це знає. Завдяки розуму вона, крім предметного мислення, здатна усвідомлювати сутність речей самих по собі, а не сприймати їх лише як засіб задоволення деяких практичних потреб;

– більшість первісних інстинктів людиною втрачені; крім інстинктів самозбереження та сексуального потягу, у неї відсутні інші вроджені чи успадковані програми, які б визначали, як поводитися в більшості випадків, пов’язаних з прийняттям рішень. Через це людина *змушена сама винаходити орієнтири своєї поведінки, формулювати мету існування*, вона прагне до розуміння напряму свого руху й діяльності;

– людина (за винятком у край маргінальних індивідів) *не може обійтися без системи ціннісних координат*. Вона створює об’єкти своєї особливої уваги, пошани, любові та підкорення, а служіння цим об’єктам

(ідеям, ідеалам, ідолам, іншим людям) стає для неї джерелом натхнення, енергії, наповнює її життя смислом. Не дивно, що величезний вплив на свідомість людини чинять політичні, релігійні та інші ідеології. Завдяки своїй філософській сутності (можливості теоретично пояснювати всі суперечності буття) навіть найбільш абстрактно-ідеалістичні догмати спроможні довгий час не втрачати своєї привабливості, а навпаки, збільшувати коло своїх прихильників;

– розум надає людині *можливість самостійно розвиватися*, самій визначатися в межах культури та згідно з обраною моделлю культури вибудовувати свою долю;

– людина – це істота, яка постійно перебуває в активному (правда, далеко не завжди успішному) пошукові *оптимальних шляхів свого розвитку*. Цю активність живлять “складні стимули” (емоції натхнення), що змушують людину не просто просуватися до мети, а всіма силами прагнути до неї. Активне прагнення до мети характеризує людину як *творчу істоту*. Реалізація творчого потенціалу багато в чому залежить від наявних у суспільстві умов для зростання та розвитку індивіда, однак у цілому “не історія робить людину, а людина творить історичний процес. І лише догматичне мислення – результат лінощів духу – намагається конструювати спрощені схеми буття за принципом “або – або”; такі схеми лише заважають істинному проникненню в суть справи” [351, с. 186, 195–196, 228, 241–242.].

Як не дивно, але найбільший парадокс людського існування, очевидно, виявляється в тому, що еволюційний розвиток людини, який наділив її неймовірною силою, унікальним інструментом пізнання світу – розумом – разом з тим перетворив її на істоту, сповнену суперечностей, і всі вони, на думку Е. Фромма, уміщуються в біологічну дихотомію *між інстинктами, яких людині не вистачає, та самосвідомістю, якої буває занадто багато* [351, с. 185, 188].

Одним з вражаючих результатів здатності людини мислити та усвідомлювати суперечливості своєї природи (симбіоз біологічного та

соціального начал) є розуміння скінченності людського буття, неминучості смерті, а відтак, відчуття своєї безпорадності й безсилля зарадити такій нерадісній перспективі. Виходить, що людський розум, продукуючи подібні думки та емоції, руйнує “гармонію” природного існування, котра властива всім тваринам, та спричинює стан “вічного роздвоєння” людини: адже вона одночасно є, з одного боку, частиною природи, а з іншого – джерелом її найбільшого протиріччя й конфлікту. “Світ не створений для людини, – резюмує дослідник, – це людина в нього “закинута” й змушена своїм розумом та діяльністю будувати свій людський світ, свою батьківщину, у якій вона буде щасливою, оскільки зможе повністю реалізувати себе” [351, с.186, 238].

Вищенаведені положення, можливо, гідні критики за їхню надмірну категоричність, та все одно важко не погодитися з думкою Е. Фромма, що стан амбівалентності і втрати “внутрішньої рівноваги”, а через це – усвідомлення необхідності шукати нових зв’язків зі світом, які змогли б забезпечити спокій та безпеку, – усе це родові, екзистенційні, ознаки “природи людини”. Саме вони, з нашого погляду, і є тією внутрішньою основою, на якій формуються конфронтаційні типи поведінки, зокрема політичної.

Отже, генезис конфронтаційності людини можна представити у вигляді комбінації певних процесів, що послідовно визрівають на рівні її самосвідомості та психіки:

- а) відчуття незадоволеності своїм існуванням (становищем, ситуацією тощо);
- б) амбівалентність становища, втрата “внутрішньої рівноваги”;
- в) відчуття тривоги й страху;
- г) поява мотивації до відновлення втраченого “балансу зі світом” та вибір суб’єктивно усвідомлених способів і засобів практичної дії;

д) готовність до конфронтації, усунення “перешкод” на шляху до мети та вчинення відповідних дій як силове зіткнення певних позицій у широкому діапазоні реакцій – від самозахисту до агресії.

Зі сказаного вище аж ніяк не випливає, що тільки конфронтація (різна за глибиною і формами) може бути єдино прийнятним засобом досягнення внутрішньої єдності (цілісності) людини та відновлення її гармонії з природним і соціальним світом. Насправді існує чимало способів уникнення чи пом’якшення “лобових атак” у відносинах індивіда з навколишньою реальністю. Однак у політичних відносинах такі амортизаційні ресурси, як, наприклад, розвинуте почуття “любові до ближнього”, релігійність, моральність, естетизм і навіть видатні інтелектуальні здібності, а тим більше різноманітні екстатичні, трансцендентальні стани виявляються або геть непридатними, або недостатньо ефективними для досягнення балансу та гармонії групових і загальносуспільних інтересів.

Поставимо собі запитання: конфронтаційність якого типу частіше зустрічається в політиці – позитивна чи негативна? Доказово відповісти на нього, мабуть, нітрохи не легше, ніж визначити, чого в “природі людини” закладено більше – добра чи зла. Пошуки відповіді слід розвивати у площині конкретного досвіду політичної історії різних країн та її філософського осмислення.

Представники різних поколінь соціально-політичних мислителів доклали зусиль до усвідомлення означеної проблеми. Класичний доробок у цьому плані залишив італійський філософ-мораліст, політичний психолог і державний діяч Н. Макіавеллі. Він першим найглибше проник в антропологію політики. За визначенням О. Пушкіна, Н. Макіавеллі – це “великий знавець природи людської” [Див.: 385, с. 5]. Політика і людина (або, точніше, – народ і правитель) – ось центральна проблема, що стала предметом копіткого аналізу дослідника в його працях “Державець” та “Роздуми про першу декаду Тита Лівія”, які з’явилися друком на початку 1530-х рр., вже після смерті ученого.

Наведемо кілька цитат з творів видатного мислителя, що водночас є блискучими коментарями до досліджуваної теми:

– “люди більш схильні засуджувати, ніж схвалювати чужі вчинки” [185, с. 18];

– “засновникові республіки, котрий створює для неї закони, необхідно враховувати погані схильності, які властиві людям і які виявляються за будь-яких сприятливих обставин; якщо такі злочинні схильності довго нічим себе не виявляють, це свідчить лише про відсутність видимих причин для їх виявлення; але час, прозваний батьком істини, все одно доведе протилежне” [185, с. 26];

– “людьми рухають дві основні сили: любов і страх, і ними може командувати як той, кого люблять, так і той, кого бояться; більше того, часто в останнього буває більше прихильників та вірних виконавців, ніж у того, хто користується любов'ю” [185, с. 249];

– “між тим, як люди живуть, і тим, як мали б жити, величезна різниця <...> людина, яка бажає творити саме лише добро, неодмінно загине серед стількох, котрим не притаманне добро. Ось чому державцеві, який бажає зберегти свою владу, треба навчитися бути недобрим та користуватися цим умінням на випадок необхідності” [186, с. 332];

– “нехай ніхто не розраховує приймати завжди безпрограшні рішення, навпаки, краще вважати їх усі сумнівними, позаяк це звичайна річ. Неможливо усунути одну незручність так, щоб на її місці не виникла інша; розсудливість полягає в тому, щоб розпізнавати ці перепони та вибирати менше зло як благо” [186, с. 351];

– “і хоч неможливо завадити розбіжностям у поглядах між громадянами з різних партій, ці розбіжності, якщо вони не підтримані їх прибічниками, що переслідують свої особисті цілі, не шкодять державі, більш того – вони їй корисні, адже для того, щоб здолати суперника, потрібно своїми справами возвеличити республіку, а, крім того, суперники з

різних партій ще й стежать один за одним, щоб жоден не міг порушити громадянських установлень” [187, с. 647];

– “на одній і тій самій території, серед одного й того самого населення одночасно існують і свобода, і тиранія; і повага до законів, і розбещення умів; і справедливість, і сваволя” [187, с. 725].

Вищенаведені приклади висловлювань Н. Макіавеллі з приводу суперечливості людської природи та, відповідно, політичного життя, далеко не вичерпують усього арсеналу його соціально-політичної фразеології з означеного питання. Але вони достатньою мірою ілюструють застосований ним діалектичний метод наукового мислення, що об’єктивно доводить наявність деяких незнищених передумов політичної конфронтаційності в будь-яку історичну епоху існування людини як “політичної істоти”.

На відміну від інших сфер людського буття, у політиці найголовнішим джерелом натхнення є влада. Тільки прагнення до влади над іншими та її застосування створюють для політичного суб’єкта найдосконалішу інструментальну можливість перебороти відчуття внутрішнього дискомфорту, що в нього виникає під час взаємодії з іншими суб’єктами політики. І чим гостріше “політична істота” переживає стан внутрішньої тривоги (аж до відчуття страху за своє існування), тим бажанішою для неї є влада над обставинами та іншими людьми. За допомогою влади політичний суб’єкт намагається змінити або обставини, або людей, котрі йому протистоять. Перший варіант конфронтаційності реалізується переважно в межах демократичного режиму, другий виявляє тенденції до авторитарності й тоталітаризму.

Існують різні форми, методи та рівні застосування політичної влади. Та в кожному випадку непохитною залишається аксіома: *будь-яка ситуація владного впливу – це стан потенційної або реальної конфронтації між його суб’єктами й об’єктами*. В екстремальних варіантах суб’єкт-об’єктної конфронтаційної взаємодії, коли влада максимально зловживає наявними в неї ресурсами, вона вироджується в “злякисну деструктивність” (Е. Фромм),

стає невгамовною пристрастю до руйнації, настановою на знищення явних і видуманих опонентів. Носії такої влади, як правило, намагаються знайти благозвучні пояснення для виправдання своєї антигуманної, контрпродуктивної для суспільства поведінки. Насправді ж деструктивні дії продиктовані страхом, що виникає через втрату (або страхом перед можливою втратою) відчуття внутрішньої рівноваги, стабільності власного існування. Тоді носій влади діє за принципом: “Руйнуючи світ, я рятуюся від загрози бути знищеним” [351, с. 198].

Кажучи про владу, ми беремо до уваги не тільки її офіційні, державно-інституціональні, форми, а явище в цілому, як здатність усіх, хто є учасниками політичного процесу (від сукупного поняття “народ” до політичних екстремістів, що вдаються до терору), впливати, чинити визначальний тиск на протилежну сторону або ситуацію, змінювати її на свою користь з політичною метою.

Таким чином, *влада – це момент застосування сили, а сила – найважливіша, внутрішньо притаманна, ознака влади*. Відчувати присутність влади означає відчувати її силу. Але чи впливає з цього, що факт існування сили (певного ресурсу можливостей) автоматично породжує факт існування влади? Чи необхідні для цього якісь попередні умови?

З нашого погляду, так, необхідні. І головною умовою ми вважаємо настання *“ефекту конфронтаційності сили”*. Під цим поняттям ми розуміємо внутрішній стан носія сили (ресурсів влади), коли він відчуває напруженість у своїх відносинах з навколишнім середовищем (процесами, подіями, людьми) та усвідомлює свої можливості позбутися цього стану.

Відчуття та усвідомлення “присутності іншого” (когось або чогось), незбігу, суперечливості, протилежності позицій, поглядів, учинків тощо насторожує і тривожить, викликає у людини бажання взяти ситуацію (якщо не вдається її уникнути) під власний контроль, спонукає діяти за “своїми” правилами за допомогою інституціональних та неінституціональних засобів. Така настанова передбачає блокування зусиль “іншого”, ослаблення його

позицій і волі, можливо, навіть з їх подальшим посиленням (якщо “інший” перетвориться на союзника), але обов’язково в напрямі, вигідному для джерела влади. (Підкреслимо, що йдеться не про будь-яку взаємодію між людьми чи соціальними групами, а саме про владний вплив як тиск однієї сторони на іншу).

Доки в системі суспільно-політичних цінностей існують ідеали *свободи* (потрібно сподіватися, що так буде завжди), доти свідомість людини стимулюватиме її прагнення особисто для себе відчутти реальний зміст цього поняття, пережити його значення на індивідуальному духовному і практичному досвіді. Єдність і розмежованість загального та окремого у змісті соціальних цінностей – це явища об’єктивно-онтологічні для людського існування в усі історичні епохи та при всіх формах правління.

Людина здатна задовольнятися колективним, груповим розумінням свободи відповідно до загальноприйнятих у тих чи інших соціальних спільнотах критеріїв. Але вона може піти й іншим шляхом: піддати сумніву істинність та актуальність цих критеріїв і розпочати пошук альтернативних варіантів своєї поведінки, що також будуть задовольняти її розуміння свободи дій. При цьому нею можуть рухати як гуманістичні, суспільно раціональні мотиви, так і відверто деструктивні, ірраціональні. Сутність останніх (особливо в такій публічній сфері, як політика) люди, зазвичай, прагнуть приховати або виправдати і шляхом маніпуляцій домогтися їх позитивного сприйняття громадською думкою.

Таким чином, *конфронтаційну поведінку живить комплекс суперечливих рис “природи людини” – позитивних і негативних*. Серед перших можна назвати: прагнення до свободи в поєднанні з визнанням права “іншого” на таку саму свободу; почуття справедливості, гідності; благородство; здатність до самопожертви тощо. Негативний бік конфронтаційності становлять: жадоба влади, зневаження “іншого”, егоїзм, нарцисизм, заздрість, нігілізм, страх, ненависть, жорстокість, помста, ворожість тощо.

Також існує чимало людських рис, що є спільними збудниками як для позитивної (доброякісної), так і для негативної (злроякісної) конфронтаційності. У межах дихотомії “добро – зло” їх сутність є нейтральною, і ця нейтральність іноді відволікає суспільство від осмислення самого предмета (ідейного наповнення) політичної конфронтації, фактично дезорієнтує громадян у розумінні реального змісту поведінки різноспрямованих політичних сил, коли виникає проблема їх оцінювання та легітимізації, і буває непросто відповісти на запитання: “Хто є хто?”

Методологічно нейтральними рисами конфронтаційності є, з нашого погляду, такі:

- нонконформізм (затятість, непримиренність у відстоюванні своїх позицій, що може викликати рівною мірою суспільні симпатії до всіх учасників конфронтації);

- майстерне володіння словом під час дискусії як допоміжний засіб психологічного тиску на опонента за рахунок своєрідної “віртуозно-естетичної” форми аргументації своєї позиції;

- рішучість і сміливість, готовність ризикувати;

- уміння маневрувати, іти на прийнятні компроміси, досягати консенсусу.

Як бачимо, поняття “конфронтація” є досить широким. Воно охоплює різноманітні типи взаємодії суб’єктів – “жорсткі” й “м’які”. Спільним для обох ситуацій є відчуття протилежності та суперечності позицій сторін, яке може мати тенденцію як до наростання, так і до спаду. Якщо події розгортаються за першим варіантом, то поведінка сторін трансформується в особливу стадію конфронтації, що називається *конфліктом*.

Існують різноманітні теорії соціальних, у тому числі політичних конфліктів. У сукупності вони утворюють предмет спеціальної науки – конфліктології. На нашу думку, *теоретико-методологічні напрацювання конфліктології варто оцінювати як складову загальної теорії політичної поведінки (системного біхевіоризму)*. Адже якими б за природою не були

політичні конфлікти і як би вони не протікали, усі вони лежать у руслі явищ політичної поведінки.

Одночасно з тим, як у політичній науці набирав сили біхевіористичний напрям, зароджувалася й теорія конфліктів. На середину ХХ ст. конфліктологія стала одним з найважливіших розділів західної, насамперед американської, теоретичної та прикладної політології. З того часу головна дискусія між представниками різних шкіл конфліктологів точиться навколо оцінок значення та наслідків конфліктів у соціальних процесах.

На думку прихильників концепції Т. Парсонса, конфлікт – це приклад “нестандартної поведінки”, соціальна аномалія, відхилення від нормального розвитку суспільства. Їхні опоненти підтримують різні варіанти так званої “функціональної теорії конфлікту”: Р. Дарендорф, Г. Зіммель (“конфліктна модель суспільства”), Л. Козер (“позитивно-функціональний конфлікт”), Дж. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер (“теорія принципів переговорів”). Ці та інші фахівці тлумачать конфлікт як неминуче і навіть позитивне явище, вияв прагматизму в сучасному суспільстві. Подібне ставлення до конфліктів властиве й для частини українських дослідників. Наприклад, О. Чижова дотримується думки, що “на сучасному етапі розвитку суспільства політичний конфлікт ґрунтується на прагматизмі влади, тобто бажанні, щоб результат конфлікту виправдовував зусилля конфліктуючих сторін. <...> Слід запобігати не самому виникненню конфліктів, а їх ескалації, перетворенню на криваві сутички, громадянські та міжнародні (міждержавні) війни” [366, с. 119].

Ми солідарні з тими дослідниками, котрі наголошують на необхідності окремо аналізувати поняття “суперечність” і “конфлікт” [142, с. 80, 85], оскільки вони мають неоднакову природу. Водночас вважаємо, що, беручи до уваги різноманітні реалії політичного життя, мабуть, не варто категорично заявляти, що “конфлікт як кризову форму боротьби протилежностей слід віднести до відхилень від нормального еволюційного розвитку. <...> [конфлікт] являє собою стан малокерованої, а тому малопередбачуваної

поведінки конфліктантів, яка, зазвичай, створює більше нових проблем, ніж вирішує старих” [142, с. 83, 86].

Дійсно, загострювати ситуацію до стану конфлікту (ворожості) не варто, але як бути, якщо одна зі сторін доводить ситуацію саме до такого розгортання подій? Очевидно, що інша, позитивно налаштована, сторона мусить бути обізнаною з різними способами вирішення конфлікту та готовою до цього, розуміючи, що якраз через конфлікт, якого не можна уникнути, лежить шлях до “нормального еволюційного розвитку”. Завдати “шкоди” своєму “ворогові” (нейтралізувати його) можна не обов’язково лише шляхом відвертого насильства над ним, але й використовуючи більш приховані форми конфліктної поведінки. При наявності спільних рис у своїй структурі (умови виникнення, учасники, інтереси сторін, інтенсивність, методи розв’язання, наслідки тощо) конфлікти протікають у різних формах, що вказують на їхній характер. Американський політичний соціолог А. Раппопорт виділив три основні “моделі” конфліктів: 1) боротьба (сутичка); 2) суперечка (дебати); 3) гра (маневр) [Див.: 16, с. 254].

Теорія конфліктів відкрила нові можливості у вивченні проблем політичної поведінки, з’явилися додаткові методологічні підстави для класифікації поведінкових явищ, їх типології. У контексті цього питання та беручи до уваги, що конфлікт може протікати як боротьба, дискусія і маневр, доцільно запропонувати класифікацію конфліктної політичної поведінки за такими, наприклад, критеріями:

– за рівнем відповідності основним цінностям політичної системи: *неконвенціональна, девіантна, опозиційна, антисистемна, протестна, екстремістська;*

– за особливістю мотивації: *деприваційна, аномічна, нонконформістська;*

– за рівнем усвідомленості: *раціонально-прагматична, ірраціональна, стихійна, охлократична;*

– за рівнем публічності: *відкрита, прихована, потенційна;*

– за характером суб’єкт-об’єктної взаємодії: *насильницька, вичікувальна, агресивна, конкурентна;*

– за інтенсивністю: *активна, пасивна, апатична;*

– за результатом: *прогресивна, регресивна, деструктивна.*

Очевидно, що не всякий політичний конфлікт є суспільно деструктивним та однаково шкідливим за наслідками. Навпаки, деякі конфлікти, за умови зацікавленості сторін у їх розв’язанні або достатнього рівня суспільної легітимації, здатні впорядковувати політичний процес, народжувати нову якість суспільного життя.

Проте, з іншого боку, не можна недооцінювати небезпеки, властивої кожному конфліктові, а саме того, що *всі соціальні й політичні конфлікти так чи інакше, але помітно активізують “антропологічний чинник”, збентежують настрої, почуття, душевні стани людини, що проектується на соціальні відносини.* Усім конфліктам передують та їх супроводжує стан соціальної напруженості, що пов’язаний з такими явищами, як криза солідарності, соціально-політична дезінтеграція, аномія, депривація, фрустрація і т. ін. Через це настання конфліктної ситуації означає не просто зникнення соціальної рівноваги (балансу), а сформованість певного стану “духу індивідів і соціальних груп” – підвищеної тривожності, страху, агресивного збудження. Накопичення подібної емоційної енергії може перевищити деяку допустиму величину, обмежену мірою адаптивно-захисних реакцій (можливостей) соціального організму та окремих індивідів [35, с. 171–172]. Це своєю чергою відкриває прямий шлях до насильницьких, екстремістських форм соціальної та політичної поведінки.

Напруженість, яка виростає із відчуття тривоги, здатна виконувати й позитивну, когнітивно-соціалізаторську, функцію: у цьому стані людина починає різкіше усвідомлювати реальність суперечностей свого існування, їх причину. Напруженість як складова конфронтаційності попереджає сторони про можливість появи антагонізму, імовірніше настання конфлікту як силового зіткнення воль. Іноді таку ситуацію називають “латентною стадією

конфлікту”. Але по суті це ще не сам конфлікт, а передконфліктна фаза соціальної взаємодії. На цій стадії для суб’єктів конфронтації з’являється можливість вибору – яким чином вирішити суперечність: конфліктним чи неконфліктним.

Отже, залежність між суперечністю, напруженістю та конфліктом очевидна, але не завжди одна фаза конфронтаційності з необхідністю переростає в іншу.

Справа в тому, що в поведінці індивіда чи соціальної групи виявляються два основних стани – статичний і динамічний. І перший, і другий стани в плані конфронтаційності відносин суб’єкта з зовнішнім середовищем, можна охарактеризувати поняттям “опір”. Однією з умов виникнення соціального опору, за визначенням М. Лепського, є “наднормативна напруга” у суспільстві, “загроза руйнування або стиснення міри життя” [172, с. 66–67]. Опір можливий як суто пасивний стан суб’єкта – лише на рівні усвідомлення ним суперечностей свого існування та емоційно-психологічного відчуття напруженості. У цьому випадку реакціями у відповідь на тиск зовнішнього середовища є антипатія, байдужість, відчуження, але до конфлікту справа не доходить. І тільки за певних умов статичний опір переростає в динамічний. Тоді внутрішній протест перетворюється на зовнішню спрямовану протидію, що означає здійснення індивідом чи соціальною групою конкретних практичних дій у протилежному до зовнішнього впливу напрямі з метою його нейтралізації, послаблення, зменшення напруженості, розв’язання протиріч – аж до знищення протилежної сторони.

Які умови необхідні для появи динамічного опору, тобто настання конфліктної стадії конфронтаційності між суспільством і владою? (Тут за деякою аналогією пригадується відоме ленінське визначення “революційної ситуації”: коли “верхи не можуть”, а “низи не хочуть” жити по-старому, через що значно підвищується активність “мас” [170, с. 68]).

Парадоксальні, з першого погляду, соціологічні дані (але показові для дослідження механізму конфронтаційності) наводять російські науковці. Вони виявили, що “при погіршенні соціального самопочуття більшості населення протестна готовність зростає значно повільніше рівня соціального незадоволення. <...> Потенційних учасників масових акцій протесту майже в 2 рази менше ніж тих, хто незадоволений своїм матеріальним становищем” [367, с. 120–121]. Серед причин такого незбігу називають низький рівень самоорганізації соціальних груп, соціальну й політичну маргінальність, кризу солідарності, зневіру в ефективності акцій протесту, запобіжні дії влади тощо [367, с. 122–128].

У складному комплексі конфліктогенних передумов, які стимулюють підвищену активність суб’єкта, потрібно (крім об’єктивно існуючих елементів), щоб на основі тенденції до дії сформувалася *динамічна готовність людини до особистої участі в конфлікті*. З погляду “природи людини”, важливу роль у визріванні такої готовності відіграють два чинники:

а) наскільки людина практично здатна іншим чином (а не шляхом відкритого конфлікту) адаптуватися до зовнішніх несприятливих для неї умов та знайти неконфліктогенні (альтернативні) “амортизатори” напруженості у відносинах з іншою стороною;

б) якою мірою людина відчуває у собі духовно-психологічну готовність особисто застосувати насильство проти “іншого”, посягнути на чужу свободу волі, та ще й, можливо, ризикуючи при цьому втратити власну.

Отже, у підсумку можна зазначити:

1. Конфронтаційність є природним станом людського існування. Її неможливо однозначно віднести ні до позитивних, ні до негативних рис “природи людини”. Сказане стосується й сфери політичних відносин. Суб’єкти політики постійно перебувають у відносинах конфронтації. Поведінку відповідного типу зумовлюють такі аспекти соціально-політичного життя:

- взаємодія свідомого й підсвідомого (вияв, окрім раціонально-керованої мотивації, політичних почуттів, пристрастей та характерів);
- інституціональність та неінституціональність політичної дії (психологічна міра готовності суб'єкта застосувати насильство);
- активний нонконформізм, протест, відкритий виклик опонентові та мобілізація ресурсів для захисту власних позицій;
- ідеологічні дискусії та організаційно-практичне протистояння в боротьбі за владу;
- взаємодія особистих, загальносуспільних та групових (конформних), корпоративних інтересів;
- відносини між парламентською більшістю й меншістю, між владою й опозицією, “елітами” і “масами”, лідерами та їх оточенням тощо.

2. Уникнути конфронтації неможливо. Головне, що потрібно пам'ятати: конфронтаційна “природа людини”, яка публічно виявляється в політичній поведінці, – це не виклик гуманізму і не апологетика насильства. Це нормальна ситуація вибору між пристрастями й розумом, егоїзмом і благородством, агресією й добросердям. І кожна “політична істота” (рядовий громадянин чи політик-професіонал) зобов'язана зробити глибоко усвідомлений вибір: яким із цих шляхів вона має іти.

4.4. Насильство:

між політичною необхідністю та людською мораллю

Універсальний характер політики передбачає використання широкого арсеналу засобів з метою управління суспільними процесами. Серед них особливе місце належить силовим ресурсам, які виявляються в різноманітних формах (інституціональних, нормативних, ідеологічних), а їх використання нерідко сприймається як насильство. Застосування насильства означає цілеспрямовану трансформацію суб'єктом волі об'єкта всупереч бажанню останнього або ж в умовах відсутності для нього свободи вибору, що настає

внаслідок впливу на нього зовнішньої сили, незалежно від мотивів, мети й форми таких дій та їх суспільної оцінки. Політична влада й примушування та насильство – невід’ємні поняття. Насильство не є головним інструментом влади, але без насильства влада обійтися не може. Історичний досвід свідчить, що політичні еліти, які не наважуються в разі потреби застосовувати насильство, легко втрачають владу [72, с. 382].

Проблема співвідношення між владою, силою та насильством займає помітний сегмент у загальному масиві наукових досліджень. Її аналізують у контексті політологічного, соціологічного, правового, філософського знання. Існує велика кількість тлумачень вищенаведених понять. Походження насильства пояснюють дією багатьох чинників: державно-політичних (інституціональних), міжнародно-політичних (воєнних), інформаційно-ідеологічних, загальносоціологічних (комунікаційних, статусних), соціально-економічних (класових), культурологічних, національних, релігійних, психологічних (суб’єктивних).

Історія світової політичної думки засвідчує, що над проблемами насильства мислителі різних країн почали задумуватися з часу свого звернення до теми політичного в цілому. Спочатку це була загальнофілософська постановка питань в контексті суспільно-політичної етики як такої, що оцінювалася в дихотомічних категоріях добра і зла, правильного й неправильного, обов’язку і свободи, колективного та індивідуального тощо. Але поступово, у міру поглиблення соціальних відмінностей, ускладнення політичної сфери, розширення спектра функцій політичної влади, виникла необхідність у більш чіткому поясненні природи насильства.

Першою теорією, яка наповнила категорію “насильство” конкретним соціально-політичним змістом та визначила її як одне з головних понять своєї доктринальної системи, а також пояснила її значення для політичної поведінки не лише окремих людей, правителів, а цілих соціальних верств, класів, інститутів влади, був марксизм. З погляду творців та послідовників

цього вчення, характер політики визначається насамперед поділом суспільства на класи та боротьбою між класами. Причому невід’ємною ознакою усіх класових суспільств є саме політичне насильство. Функцію насильства здійснює “наймогутніший, економічно панівний клас”, який “за допомогою держави стає також політично панівним класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення та експлуатації пригніченого класу” [381, с. 171]. Тому політика – це воля панівного класу, зведена в закон. “Політична влада у власному розумінні слова, – зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс у “Маніфесті Комуністичної партії” (1848), – це організоване насильство одного класу для придушення іншого” [192, с. 447].

Цю тезу про політичне насильство як ознаку та гарантію економічного панування класової верхівки суспільства розвинув на початку ХХ ст. В. Ленін. На його думку, імперіалістична війна, яку розпочали капіталістичні монополії провідних країн світу, підтвердила положення, сформульоване відомим пруським генералом, воєнним теоретиком першої третини ХІХ ст. К. Клаузевіцем про те, що війна є не чим іншим як продовженням політики насильницькими засобами “даних, зацікавлених держав – і *різних класів* всередині них – у даний час” [Див.: 165, с. 79]. (Варто уточнити, що сам К. Клаузевіц у праці “Про війну” не наголошував саме на класових причинах воєн). “Політично імперіалізм, – писав В. Ленін у своїй праці “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” (1916), – є взагалі прагнення до насильства і до реакції” [166, с. 388].

У теорії марксизму близькою за змістом до поняття “насильство” є фундаментальна категорія “революційна диктатура пролетаріату”. Різниця між цими поняттями та, що насильство при диктатурі залишається специфічною *функцією влади*, котра належить певному суспільному класові (класам), але, крім того, сама влада, як диктатура, перетворюється у вище поняття – стає *формою держави*, яку пролетаріат встановлює після перемоги над буржуазією на період “революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне” [193, с. 27]. Отже, давши поштовх процесу

творення нового ладу, насильство в ньому не зникає. “Диктатура пролетаріату, – пояснював В. Ленін, – є наполеглива боротьба, кривава і безкровна, насильницька і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністративна, проти сил і традицій старого суспільства” [170, с. 27].

У книзі “Держава і революція”, написаній безпосередньо напередодні соціалістичної революції в Росії 1917 року, В. Ленін доводив можливість розгортання в умовах диктатури пролетаріату демократичних процесів. Диктатура пролетарської демократії принципово відрізняється від класового насильства буржуазії – це “демократія для гігантської більшості народу і придушення силою, тобто вилучення з демократії, експлуататорів, гнобителів народу...” [169, с. 89]. Диктатура пролетаріату “вперше дасть демократію для народу” [169, с. 90], – передрікав лідер більшовиків. Проте, як відомо, практика будівництва “пролетарської державної влади” засвідчила нездійсненність такого передбачення. Реально радянська “демократія для народу” опинилася під незаперечним контролем (фактично – диктатом) з боку монополюно правлячої партії – “справжньої «олігархії»”, як про це трохи іронічно, але відверто висловлювався сам В. Ленін у 1921 р. “Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних указівок Цєка партії” [170, с. 30–31].

Отже, здійснений вище короткий аналіз марксистського погляду на явище політичного насильства виявляє такі його характеристики, як:

- походження (класова структура суспільства, кореляційна залежність між економічним і політичним пануванням);
- форми здійснення (фізичне примушування – виробнича експлуатація, війна, революція);
- інституціональні можливості (як засіб державної, міждержавної та партійної політики при різних формах правління та політичних режимів);

– інструментальні можливості (позбавлення матеріальних благ, обмеження політичних прав, свободи індивідуального і групового вибору, повна ліквідація опонента);

– сфери поширення (практично всі галузі суспільного життя);

– ідеологічний ресурс (перетворення на символ “законної”, демократичної влади та суспільної практики).

Сучасник класичного марксизму – М. Вебер – не був прибічником соціально-класових теорій держави і влади. Він визначав політичну владу як надкласове загальносоціологічне явище, що властиве не тільки політичним інститутам (державі, партіям), але й громадським утворенням, корпораціям, підприємствам, церковній організації. У своїй праці (науковій доповіді) “Політика як покликання і професія” (1919) він зазначав, що сутністю політичної влади є панування, а її результатом – підкорення. Його влада досягає, зокрема, через зовнішній силовий примус, але об’єкт може мати й іншу – власну мотивацію до підкорення. Насильство має бути легітимним, право на застосування насильства належить виключно державі – “політичному союзові”, який монополює такі силові ресурси, як армія, поліція, органи покарання. “Звичайно, – уточнює М. Вебер, – насильство аж ніяк не є нормальним чи єдиним засобом держави – про це нема й мови, – проте воно, мабуть, специфічний для неї засіб” [43, с. 645]. Усім іншим спільнотам або окремим особам право на фізичне насильство відводиться лише тією мірою, якою держава його дозволяє, “єдиним джерелом права на насильство вважається держава” [43, с. 645]. (Подібне твердження щодо пріоритетності державної влади заперечує інші висновки М. Вебера, коли він заявляє, що держава (так само сім’я, нація тощо) не є реально суб’єктами соціальної дії – ця функція належить виключно індивідові).

Під політичним насильством М. Вебер переважно розуміє пряме (фізичне) застосування примусу, проте в його працях знаходимо також деякі характеристики й непрямих (ідеологічних, інформаційних, психологічних)

форм насильства. Це: “демагогічний ефект особистості вождя”, політичної журналістики, дисциплінарний тиск “партійної машини”, вплив демагогічної мови політиків, як “диктатури”, що ґрунтується “на використанні емоційності мас” [43, с. 667, 675, 680], а також замовчування та спотворення суспільно важливої інформації, зосередження уваги громадян виключно на вигідних для влади політичних фактах.

Теорія монополю-легітимного права держави на застосування насильства досить поширена та знаходить підтвердження у практичній політиці. Фактично такий підхід сприймає й саме суспільство, оскільки в більшості своїй воно усвідомлює необхідність делегувати державі каральні санкції для протидії різним асоціальним явищам і тим самим, як вважає німецький дослідник Х. Хофмайстер, відмовляється від морального права на самооборону [Див.: 356, с. 25].

У межах інституціонального підходу до сутності політичного насильства існує думка про повну несумісність понять “влада” і “насильство”. Таких поглядів дотримуються, зокрема, Х. Арендт і Н. Луман, що досліджують відмінності між демократичними й тоталітарними політичними режимами [Див.: 6; 181]. Якщо влада вдається до насильства, то вона втрачає своє консенсусне начало, викликає серед громадян зневіру в її легітимних можливостях, а відтак у подібних ситуаціях перестає для них існувати як соціальна цінність. Сфера “фізичного” функціонування влади (“на основі засобів тілесного впливу” [181, с. 97]) повинна бути мінімізована, натомість значно більший простір має зайняти “символічне насильство”. Воно означає такий стан відносин між владою і суспільством, коли громадяни без прямого (фізичного) тиску на них, а керуючись лише усвідомленням того, що влада *здатна і може* застосувати примус, готові виконувати її рішення. Отже, сама по собі влада не є насильством, а *символом, потенціалом насильства*.

Французькі дослідники П. Бурдьє, Ж. Бодрійяр, М. Фуко [Див.: 37; 22; 352], перебуваючи, очевидно, під впливом соціологічної концепції

М. Вебера, але максимально розвиваючи її методологічні можливості, пропонують розглядати владу як дуже широку мережу відносин, зв'язків, намірів, інтересів тощо. У цій загальносуспільній, загальнокультурологічній системі стратегічного значення існують окремі “автономні поля” – економічне, політичне, бюрократичне, юридичне, релігійне, освітнє, наукове, мистецьке тощо. Кожне з них має власну логіку існування, але всі вони перебувають у єдиному просторі символічної влади. Вона існує скрізь, кожен має владу над іншим і підкоряється іншому. Влада перестає бути інструментальною, перетворюється в ілюзію, симуляцію самої себе (симулякр). Символічна влада передбачає символічне насильство, оскільки той, хто підкоряється, надає владу тому, хто її здійснює, як своєрідний “кредит довіри”, сподіваючись, що такий обмін ресурсами (влада в обмін на віру в неї) буде вигідним для обох сторін. Однак у суспільстві існують домінуючі агенти влади – еліта, що розпоряджається державно-політичними ресурсами. Це також своєрідна монополія держави на насильство, про що писав М. Вебер, але, на думку зазначених дослідників, ним користується все суспільство, тому воно не очевидне, а символічне, більше схоже на контроль і самоконтроль над свідомістю та поведінкою, тоді як М. Вебер писав про застосування державою відкритого, насамперед фізичного, насильства.

У 2003–2004 рр. журнал “Политические исследования” (Росія) опублікував серію статей з проблем політичного насильства. Дискусію розпочав Б.Г. Капустін. Він проаналізував відомі на сьогодні інтерпретації насильства та розкритикував алогічність трьох найбільш поширених:

- а) насильства як фізичної дії, що завдає шкоди людині та посягає на її гідність;
- б) як придушення свободи волі та обмеження фундаментальних потреб особистості;
- в) як прямої протилежності свободі, добру, розуму [Див.: 123].

Дослідник відкидає насильство “у зовсім дегенеративних формах терору і контртерору, злочинності низів і корупції верхів”, але вважає, що в

політиці насильство відіграє вирішальну роль. Він бачить у політиці не просто панування одних людей над іншими, а владу в єдності з протиборчою до неї силою, тобто протиборство ворогуючих суб'єктів, яке неодмінно породжує насильство. ““Природою” політики є влада, що організовує суспільство”, а тому “політика насильницька завжди” [123, с. 6]. Однак насильство – це не самостійна сутність, а характеристика ситуації, що пов'язана з розумінням людиною свободи. Свобода з'являється як результат боротьби проти насильства, “влади чужої волі”, отже, сама є насильством, його передумовою, народжується з насильства. Моральність можна довести тільки в боротьбі зі злом, що потребує застосування сили. Відмова від насильства, навіть якщо вона повністю виправдана морально, на практиці тягне за собою стан рабства: той, хто уникає насильства, ніколи не буде вільним. Висновок автора такий: політика – це не просто додержання моральних приписів, а суперечливе поєднання в “структурі практики” розуму та насильства, використання насильства в розумних цілях. “Насильство панівного розуму” породжує “розумне насильство опору”.

Одним з опонентів Б.Г. Капустіна став інший російський філософ В.М. Межуєв [Див.: 203, с. 104–113]. Він погоджується з Б. Капустіним в тому, що, з погляду практичного досвіду, протягом історії людства свобода, дійсно, “досягалась переважно шляхом насильства. І сьогодні за свободу доводиться боротися, а отже, застосовувати силу. <...> Насильство в політиці – це спосіб зберегти (або завоювати) свободу як привілей, що досягається шляхом придушення свободи інших. Доки свобода залишається привілеєм, насильства в політиці не уникають. <...>...абсолютна свобода, що виключає будь-яке насильство, так само недосяжна для політики, як абсолютна істина для пізнання чи абсолютне добро для практичного життя людей” [203, с. 106, 109, 112].

Але подібні висновки, зазначає В. Межуєв, виправдані тільки в межах політичної історії та політології. Ці науки прирівнюють політику до її практичних втілень у кожний конкретний момент історії, тоді як для пізнання

усієї сутності політики необхідною є політична філософія, яка “ставить під питання правомірність пояснення політики самою політикою”, усвідомлює останню “через усю безкінечність історичного процесу” та “намагається пізнати смисл політики в контексті людської життєдіяльності як такої, котра не зводиться до жодних наявних форм, що фіксуються емпірично” [203, с. 107, 112–113]. З погляду ідеальних (філософських) форм суспільного життя, які наповнюють смислом саме існування політики, дослідник докладно обґрунтовує, зокрема, такі тези: “Необхідність насильства ніяк не виводиться з необхідності свободи; вона виводиться тільки з необхідності влади – і не будь-якої, а тієї, котра спирається на відносини панування та підкорення”; “політику рухає не насильство, яке виникло задовго до появи політики, а прямо протилежне прагнення обмежити насильство, звести його до можливого на даний момент мінімуму”; “у боротьбі за свободу, доки та є привілеєм для небагатьох, насильство може відіграти позитивну роль, проте воно ніяк не містить у собі причину і наслідок існування самої свободи”; “насильство влади дійсно породжує насильство опору, але останнє має розумний смисл тільки в тому випадку, якщо веде до “царства свободи” й ненасильства. ...до свободи веде тільки те насильство, яке саме себе поборює й знищує”; політика – це не “розумне насильство опору”, а “розумний опір насильству” [203, с. 106, 110, 113].

Очевидно, що у вищенаведеній дискусії двох сучасних філософів “повної правди” немає і не може бути на боці жодної зі сторін. Істина (наскільки це можливо при аналізі суспільних явищ) народжується з інтеграційного знання. Істинність знання про суспільство саме є ідеалізованим продуктом людського мислення, а не лише умовними є ті категорії, за допомогою яких наука намагається пізнати сутність реальних процесів суспільного життя. Під час згаданого обговорення проблеми насильства на сторінках “Поліса” деякі автори зазначали, що “дати феномену політичного насильства субстанціональну дефініцію” неможливо [117, с. 122] і навіть висловлювалися так: “Будь-яке визначення насильства є насильство.

Це одне з тих слів, яке не має ніякої референції, що зрозуміла сама по собі, крім інтуїтивного розуміння” [321, с. 114–121].

Деякі дослідники рішуче розмежовують поняття “сила” і “насильство” як “уособлення відповідно позитивної та негативної частин людської практики” [369, с. 121]. Підставою для такої поляризації є розуміння суспільно корисної мети. І. Шаблінський визначає силу “як раціональну за змістом творчу дію (тобто таку, яка виникає при оптимальній, гармонійній організації ресурсів і передбачає соціально корисну мету), яка належить до позитивної частини людської практики внаслідок обмеження за формою гуманними законами суспільства і відповідності її за змістом людському виміру існування <...>”. Насильство ж навпаки, – “безглузда, руйнівна за природою дія, що входить до негативної частини людської практики – внаслідок виведення її за межі гуманних законів та людського виміру існування” [369, с. 124]. Таке визначення збігається по суті з думкою А. Гусейнова, котрий зазначає, що насильство – це “руйнівна сила, точніше навіть сказати саморуйнівна, оскільки у своєму послідовному здійсненні як абсолютне зло воно обертається проти самого себе” [83, с. 79].

Наведене вище загострює увагу як мінімум на двох обставинах, принципово важливих для розуміння суті проблеми:

- 1) необхідність розглядати практику використання силових ресурсів у політиці під кутом зору їхньої корисності для суспільного поступу;
- 2) обов’язковість застосування моральних критеріїв при оцінюванні наслідків силової взаємодії суб’єктів політики.

Та все ж, якщо категорично ототожнювати насильство тільки з поняттями регресу, руйнації, соціальної та моральної деструкції й дезорганізації, то такий підхід, зрештою, виявиться непродуктивним, оскільки він звужує можливості розуміння та пояснення багатьох процесів, які реально відбуваються в соціально-політичній сфері.

Якщо дотримуватися думки, що насильство – це безумовний антипод суспільно корисної практики, то доведеться, наприклад, визнати, що

соціальний протест, спрямований проти застарілих (українських нелегітимних, антинародних) форм чи методів правління або несправедливої економічної політики уряду не є насильством щодо української консервативної чи авторитарної влади. Припустимо, що внаслідок такого протесту владу взагалі скинуто. Тобто одна соціальна сила у відкритому протистоянні *здолала* іншу, коли *інша* цього не бажала і подібне не було передбачене попередньо укладеними “правилами гри” (як це, наприклад, наявне при спортивному суперництві) – хіба це не насильство? Чи, може, зазначені дії об’єктивно не є виявом позитивної, творчої енергії народу? З нашого погляду, обидва запитання вимагають ствердної відповіді: так, це насильство і воно *не* деструктивне. Інша оцінка вступає в очевидний алогізм і з дійсністю, і з відомим законом діалектики про єдність та взаємопоборення суперечностей.

Ми не намагаємося легітимізувати поняття “насильство” і не заперечуємо відмінності між ним та поняттями “сила” і “тиск”. Основний Закон України – Конституція (ст. 37) безумовно забороняє застосування насильства в суспільно-політичних відносинах. Вітчизняне кримінальне законодавство (ст. 109 Кримінального кодексу України) кваліфікує як злочини дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, змову про вчинення таких дій, а також публічні заклики до них чи розповсюдження матеріалів з відповідними закликами [Див.: 150, с. 52]. У свідомості окремих громадян чи їх об’єднань та груп не повинно бути установок саме на насильницькі дії. Демократичні механізми функціонування влади передбачають велику кількість способів законного (конституційного) досягнення компромісного результату у взаємовідносинах різних суспільно-політичних суб’єктів.

Проте доводиться визнати, що неможливо лише інституціональними формами охопити все різноманіття соціально-політичних відносин, оскільки у цій сфері суттєва роль завжди належить людському чинникові.

Постійне зіткнення волі різних людей, опосередкованих соціальними інтересами й настроями, навіть за умов демократично розвинутої політичної

культури, насправді залишає достатньо можливостей не лише для виключно консенсусного, еволюційного шляху вирішення суперечностей. Уся сукупність акцій міжгрупової соціальної взаємодії швидше схожа на чудернацький конгломерат таких собі “міні-революцій”, у ході яких одні учасники прагнуть досягти “нового” та “якомога швидше”, а інші намагаються зберегти “теперішнє” й “надовго”. Давно відома істина, що соціально нова якість, або “інше” – альтернативне – ніколи не народжується без боротьби проти суб’єктивної волі “старого” (усталеного) або хоча би якоїсь із його частини, а “старе” практично ніколи не поступається “новому” без випереджальних спроб паралізувати вольові зусилля новоявленої якості. Видається цілком коректним називати таку взаємодію ситуацією *взаємного застосування насильства*. Якщо його об’єкти не завжди відчують себе “постраждалими” від подібного “свавілля”, то так відбувається тому, що на них починають діяти альтернативні чинники, які компенсують (як мінімум – амортизують) негативні відчуття:

а) в інших ситуаціях вони також отримують можливість чинити насильство, а тому ставляться до нього як до правомірних ситуації соціального суперництва;

б) пом’якшують його дію, активізуючи особисті морально-психологічні, духовно-культурні або ж матеріальні ресурси;

в) “нове”, що спочатку сприймалося як вороже, невдовзі виявляє свої загальнокорисні якості та поступово змінює ставлення до себе з негативного на позитивне тощо.

Ми підтримуємо тих дослідників, які до явища насильства ставляться диференційовано. Практичний соціальний досвід не надає підстав для заперечення об’єктивної необхідності застосування насильства. Неможливо також однозначної відповіді на запитання: позитивну чи негативну роль насильство відіграє в політиці? Ця теза апріорі не виправдовує насильницькі методи, але надає можливість краще зрозуміти їх онтологічну сутність та конкретно-історичні причини. Замість ілюзорних, романтично забарвлених

намагань взагалі заперечити допустимість насильства в політиці потрібно вести пошук допустимих форм та меж його застосування. У цьому плані справедливою є думка, що насильство має бути жорстко юридично і морально обмеженим [9, с. 168; 182, с. 101]. Очевидно, не можна вважати негативним насильство, спрямоване на нейтралізацію зусиль носіїв агресивно-екстремістської контркультури, наприклад, фашистської.

Зрозуміло, що сила і тиск ще не є насильством у власному розумінні слова. У одних ситуаціях їх буває достатньо, якщо в результаті застосування сили об'єкт такого застосування сам усвідомлює його правомірність (легітимність) відносно себе. Тоді можна вважати, що сила і тиск не перейшли у стадію насильства.

Якщо ж унаслідок силового тиску відбувається руйнація цілісності об'єкта, порушуються його внутрішньосистемні зв'язки і це суперечить його внутрішнім настановам та бажанням, і проти цього він протестує – своєю поведінкою чи на рівні своїх оцінних суджень – а з іншого боку, суб'єкт, попри незгоду об'єкта, досягає панування своєї волі, то це означає, що сила переросла в насильство.

Отже, завдання демократичного громадянського суспільства та, зокрема, правлячої еліти полягає в необхідності визначити об'єктивно необхідну та допустиму в конкретних історичних умовах і ситуаціях міру застосування легального політичного насильства. Можна сказати, що від рівня легітимності влади значною мірою залежить рівень легальності здійснюваного нею насильства. І якщо трапляється так, що владі вдається добитися, аби її свавільні дії сприймалися певною частиною суспільства в ореолі легітимності (історія, на жаль, засвідчує, що таке під силу тоталітарним системам), то до свого розпорядження вона отримує найпереконливіший і найнебезпечніший для суспільства та, зрештою, й самої себе засіб легітимації. За подібних обставин так зване “державне насильство” із засобу раціонального творення трансформується в соціально деструктивну функцію.

Вияв насильства завжди є моментом об'єктивації сили, одним із способів її існування. Але сила може виявлятися також іншим чином, оскільки володіє багатьма ресурсами, окрім тих, що безпосередньо призначені для зламу (примусової трансформації) чийсь волі. Конфронтаційний потенціал сили, її готовність застосувати владні ресурси не завжди означає готовність застосувати саме насильство. Звісно, поняття “сила” не можна ототожнювати з насильством, так само, як і протиставляти їх одне одному. Але “якщо “сила” (і “влада”), – зазначає А. Мурадян, – є деякою суспільною потенцією, так би мовити, потенціалом насильства, то насильство є реалізацією цієї потенції в ім'я соціальних, політичних інтересів” [217, с. 76].

З іншого боку, й насильство постає як засіб, функція і потенція влади. Але у випадках, якщо насильство вже наявне, то це означає, що його носій реально (нехай навіть у незначних масштабах і на нетривалий час) або символічно (у формі власних відчуттів, емоцій, переживань) демонструє свою владу над іншими людьми чи обставинами.

Тобто, *фактичне насильство безумовно означає реальний момент влади суб'єкта над об'єктом насильства*. Натомість цілком *реальна влада не завжди вказує de facto на існування насильства*. Адже інтереси суб'єкта й об'єкта влади можуть збігатися, і воля останнього в цьому випадку не зазнає трансформації.

Отже, *влада спроможна виступати як насильство реальне і як насильство потенційне, але повністю відмовитися від функціональної здатності до насильства не готова жодна влада, інакше вона не зможе повноцінно реалізувати потенціал своєї сили*.

Історія філософської та політичної думки рясніє іменами мислителів, які пропонували людству різноманітні теорії “досконалого”, “ідеального” суспільства. Пригадаймо хоча б філософсько-політичні системи, створені ще за кілька століть до нашої ери Платоном, Аристотелем, Конфуцієм, Лао-цзи та іншими видатними соціальними теоретиками. Наступні епохи були не

менш щедрими на появу подібних учень. Та жодне з них не оминуло увагою проблему суспільного насильства. Цей феномен осмислювався в різних “іпостасях”: як необхідний атрибут будь-якої влади і як симптом її кризи, як зло і як благо, як родова ознака ества людини і як антипод моральності, як доказ сили та немочі людського тіла і духу.

Розглянемо дві з таких концепцій – у авторстві Н. Макіавеллі та М. Каддафі – що з’явилися, відповідно, на початку XVI та наприкінці XX ст. Але вони привертають нашу увагу не лише через свою часову віддаленість, що вже саме по собі створює немаловажну передумову для порівняльного дослідження. Насамперед нас цікавитимуть різні системи мислення Н. Макіавеллі та М. Каддафі: перший аналізував проблему насильницької поведінки в політиці з погляду морального та інструментального значення насильства в ситуаційно-емпіричному контексті політики, а другий – з позицій інституціональних та нормативно-правових характеристик політичної системи в цілому з орієнтацією на традиційні, релігійно-ментальні цінності ісламу.

Ніхто так глибоко не проникав у проблему моральності політики, зокрема “моральності насильства” в політиці, як Нікколо Макіавеллі. Цього не можна сказати навіть про класичне давньогрецьке філософське мислення, яке, по суті, ототожнювало мораль і політику і саме було, за висловом Г. Гегеля, “прекрасною моральністю” [Див.: 122, с. 3]. Стародавні греки пов’язували поняття насильства з двома крайніми “нехорошими” формами правління – одноосібною тиранією та охлосом – неосмисленими, некерованими розумом та будь-якою організацією діями натовпу. Власне подібну поведінку вони взагалі не вважали елементом політичного життя як такого. Передумовою дійсної публічної політики для них була солідарність громадян, а ознакою політичного мистецтва – мистецтво діалогу. Найважливішими умовами початку та ведення діалогу вони вважали:

а) неупередженість його учасників, відмову від претензій на володіння істиною, яка лише має бути знайдена в ході обміну думками;

б) вторинність ієрархії звань, статусів та формальних авторитетів. У діалозі обидві сторони рівні; це – бесіда, а не повчання;

в) у діалозі беруть участь вільні, раціонально мислячі люди, тут відсутні відносини панування – підпорядкування [Див.: 203, с. 111–112].

Н. Макіавеллі чудово розумівся на давньогрецькій і давньоримській політичній історії та високо цінував її практичний досвід, намагаючись зробити його надбанням середньовічної європейської політики. Зокрема, у “Роздумах про першу декаду Тита Лівія” він зазначав: “...після того, як Пісистрат відібрав у них (афінян. – *В.С.*) свободу в момент найбільшого розквіту, громадяни надовго запам’ятали гіркоту рабства та образ, ревно пильнували за тим, щоб карати не лише вчинки, але навіть і натяки на них. Це призвело до вигнання й смерті багатьох видатних людей, а також до застосування остракізму та інших суворих кар, що в різні роки були введені в республіці проти оптиматів” [185, с. 69]. (*Остракізмом* у Стародавній Греції називалася практика вигнання за межі держави-поліса осіб, небезпечних для суспільства. Рішення про вигнання ухвалювалося таємним голосуванням за допомогою черепків (“остраконів”), на яких писали імена тих, кого хотіли вигнати. Переносне значення остракізму – гоніння, засудження кого-небудь. *Пісистрат* – одноосібний правитель в Афінах (538–527 рр. до н.е.)). На основі подібних історичних фактів Н. Макіавеллі робив висновок, що люди більше цінують свободу, якщо вони її втратили, але зуміли відновити, і що за певних обставин передумовою свободи є застосування сили. І якщо державець не карає винного так, щоб той не міг більше завдати шкоди, то він “здобуває славу боягуза і неука” [185, с. 176].

Як уважний і компетентний спостерігач Н. Макіавеллі усвідомив, що мораль і політика на практиці досить складно поєднуються в спільному контексті політичної поведінки. Однак це не означає, що Н. Макіавеллі “відділив (або звільнив) політику від моралі”, як про нього нерідко пишуть автори сучасних політологічних праць. Такі оцінки беруть початок від тези, сформульованої в середині XIX ст. К. Марксом і Ф. Енгельсом про те, що у

Н. Макіавеллі “теоретичний розгляд політики звільнений від моралі”. У тому й річ, що Н. Макіавеллі запропонував *теоретичний метод* дослідження політики, у якому на першому місці мають стояти не моральні оцінки діяльності влади, а аналіз її інституціональних завдань і можливостей. Інакше важко зрозуміти її суспільну сутність.

Насправді ж філософ-гуманіст епохи Відродження не заперечував необхідності зв'язку політики з мораллю, але як учений-аналітик виходив із об'єктивно можливого та існуючого, а не з бажаного. Розуміючи неможливість повного усунення насильства з політики, Н. Макіавеллі намагався його певним чином легітимізувати, але не як абсолютне право на застосування насильства будь-якою владою і за будь-яких обставин, а в значенні *сили як суспільної потреби*, що має бути доцільно реалізована у формі *справедливої відповіді* на вияв багатьох негативних рис людської природи та соціального життя.

Очевидно, загалом правильною слід вважати думку Б. Капустіна і тих дослідників, які зазначають: “Якщо вже італійський мислитель і стверджує “самостійне (від моралі. – В.С.) тлумачення політики”, то ця самостійність полягає, скоріше за все, в особливостях її моралі, ніж у її позаморальності... у тому, що відрізняє публічну мораль від приватної” [122, с. 6.]. Таким відмінностями є:

а) результат дії приватної і політичної моралі: у разі, якщо політик не в змозі переступити норми “людської моралі” і вдатися до насильства проти ворогів, то за певних обставин це може призвести до “загибелі вітчизни”;

б) “моральність” правителів держави (“хороші” вони чи “погані”) має свої критерії, вона контекстуальна, тобто визначається характером *конкретної ситуації* і міститься у відповіді на запитання: відповідає поведінка політиків часові чи ні?;

в) політик має дбати про збереження суспільної моралі, яка “повинна бути”, тому, жертвуючи “особистою” мораллю, яка вже йому не належить,

не є самостійною, він своєю діяльною волею представляє своєрідне “благо” народної “перспективи” [122, с. 7–9].

Помітно, що подібна концепція Н. Макіавеллі пронизана деяким конфліктом “цінностей” та “історії”, “дійсного” і “належного” (Г. Гегель). Вона викликає чимало запитань:

Якщо, за Н. Макіавеллі, оцінку діяльності політиків дає народ (“гарне правління – це оцінка народу”), то чи слід брати до уваги приховане уміння влади виправдовуватися перед народом за “надлишки” своєї “особливої моралі” і таким чином досягати незаслуженої легітимності?

Якщо політика вимагає певного “жертвування мораллю”, то виходить, що до політичної діяльності більш придатні люди, котрим подібна “жертва” не видається надто великою. Отже, “високі моралісти” – це ізгої політики, її винятки, котрим не суджено стати правилами?

Якщо суспільство вважає приватну мораль цінністю для себе, проте не визнає її необхідною (через її неможливість) для державця, то чи повинно воно в принципі сподіватися і хотіти, щоб в управлінні країною було більше моралістів та враховувати цей критерій при формуванні влади?

Певною мірою запитання риторичні, але безперечно одне: Н. Макіавеллі не абсолютизує насильство. Насправді мислитель виявив не так вже й багато, на його переконання, дійсно необхідних, зумовлених суспільною потребою “точок поєднання” державного політичного насильства й моралі, коли вони не суперечать одне одному – або, іншими словами, визначив критерії морально допустимого насильства в політиці. На думку Н. Макіавеллі, насильство офіційної влади є необхідним у ситуаціях соціального безладу, антидержавних змов та заколотів, а також проти злочинців та інших порушників законів [185, с. 56, 176]. Подібні асоціальні дії, хоч би й з боку окремих осіб, є небезпечними, бо підбурюють до такої самої поведінки інших людей, ширші верстви населення. У таких випадках насильство з боку влади – це не жорстокість, а навпаки, вияв милосердя відносно суспільства в цілому. Так, “державець повинен прагнути до того,

аби його вважали милосердним, а не жорстоким, тим не менше він має остерігатися, щоб його добродетель не спричинилася до зла <...> адже смута завдає шкоди всьому суспільству, а вироки, які виносить державець, спрямовані проти окремих осіб” [186, с. 334–335].

Н. Макіавеллі постійно звертається до думки про обмеженість насильства як ресурсу влади, наголошує на необхідності дотримуватися міри “між тими, хто застосовує насильство, і тими, хто його зносить”. Лише тоді, на його переконання, кожна людина примириться з відведеним їй становищем [185, с. 112, 251]. Державець не повинен застосовувати насильство масово, поспіхом, сліпо. Неприйнятними є жорстокі дії влади, якщо вони з плином часу не припиняються, а перетворюються на постійний засіб владування. Схильна до такої практики влада змушена буде “ніколи не випускати меч з рук” [186, с. 316–317]. Вона не може розраховувати на успіх своєї політики: рано чи пізно в опозицію до неї стане більшість суспільства, що прирече її на загибель. “Я вважаю, – пише Н. Макіавеллі, – нещасними тих державців, котрі, щоб зберегти свою владу, повинні вдаватися до надзвичайних заходів, спрямованих проти більшості: адже той, у кого ворогів небагато, захистить себе легко і без великих смут, але якщо проти нього все суспільство, то він ніколи не буде в безпеці і чим більше творить жорстокості, тим слабша його влада. Тому найкраще – це добитися прихильності народу” [185, с. 54]. Якщо політик діє інакше, то “порочна жадоба влади перекреслює всю тілесну і духовну доблесть, усі добрі справи, звершені на благо батьківщини” [185, с. 225].

Філософ засуджує репресії як спосіб політичної боротьби: “...убивство своїх співгромадян <...> може принести владу, але не славу”. Не можна зараховувати до сонму видатних людей політиків, котрі стали відомі своєю надмірною жорстокістю, нелюдськістю та численними злочинними [186, с.315]. Ці слова Н. Макіавеллі варто сприймати як моральний осуд (на жаль, непоодиноким у наші дні) спробам з боку окремих політичних сил та маргінальних соціальних груп реанімувати як взірці “видатних особистостей”

імена сумнозвісних диктаторів ХХ ст. – Гітлера, Сталіна, Пол Пота та їм подібних.

Прикро, що дослідники творчості Н. Макіавеллі мало уваги звертають на суттєво важливий елемент його роздумів щодо суб'єктності насильства. Він також засвідчує певне новаторство середньовічного мислителя порівняно з античними філософами.

Ведучи мову про поведінку натовпу як про “жахливу ситуацію” розгнuzданості, некерованості, метушливості, непостійності тощо, Н. Макіавеллі вважає, що свавілля подібного типу *менш небезпечно*, ніж насильство з боку окремих осіб, наділених вищою владою. *Юрба* за певних умов може виявитися *розумнішою* за окремого індивіда – по суті саме так Н. Макіавеллі формулює ще одне з багатьох парадоксальних положень своєї теорії насильства. Правдивість зазначеної ситуації криється не в тому, що юрба нібито спроможна бути мудрою – ні. Це державець, уражений гординою самовладдя, не здатен стати розумнішим. Подібну думку набагато пізніше, наприкінці ХVІІІ ст., висловить І. Кант: “Володіння владою пошкоджує вільне судження розуму” [Цит. за: 122, с. 4]. Отож Н. Макіавеллі у своїх “Роздумах...” пише: “До бунтівного натовпу, що розперезався, достойна людина може звернутися з промовою та легко схилити його на правильний шлях; з нерозумним державцем говорити неможливо, проти нього є лише один засіб – залізо” [185, с. 118]. Емоційна алегорія, але загалом правильна по суті. Можливо, лише з тією поправкою, що *не всякий і не завжди* натовп *легко* піддається благородним закликам стати на правильний шлях.

Система поглядів Н. Макіавеллі, як фактично й будь-яка інша соціально-політична концепція, не позбавлена суперечностей, позаяк украй суперечливою за змістом є об'єктивна основа подібних учень – саме суспільне життя.

У контексті проблеми політичного насильства двозначно сприймається, наприклад, така думка філософа: “...насильство заслуговує

засудження тоді, коли воно спрямоване на руйнацію, а не на виправлення” [185, с. 39]. Об’єктом такого “виправлення” Н. Макіавеллі вважає, зокрема, так звану “зіпсовану людську матерію”. На його погляд, якщо суспільство виявляється не готовим до впорядкованого законами життя, то тільки одноосібний правитель, застосувавши надзвичайне насильство, спроможний заставити людей дотримуватися законів та зробити згадану матерію “придатною” [185, с. 56].

Припустимо, що тут Н. Макіавеллі має на увазі неупорядкований, деструктивний стан суспільства, який давні греки називали охлократією і який дійсно потрібно переборювати політичними засобами. Та, з іншого боку, не можна не зауважити, що подібні рецепти виглядають дуже привабливо для авторитарних “вождів”, що ласі до різноманітних ідеологічних та соціальних експериментів з масою “людської матерії” згідно з їхніми волюнтаристськими концепціями “покращення” її якості! А що вже казати про таку думку Макіавеллі: “...природа народу змінюється, його легко в чому-небудь переконати, але важко втримати в цьому переконанні. Тому потрібно бути готовим силою заставити вірити тих, хто втратив віру” [186, с.308]. “Силою заставити вірити...”?! Цю тезу Н. Макіавеллі складно прокоментувати інакше, як приклад (на щастя рідкісний) заперечення мислителем самого себе. Однак світова історія дійсно містить чимало фактів силового нав’язування віри.

З погляду сьогодення, було би некоректно вимагати від Н. Макіавеллі “послідовного демократизму” в осмисленні ним проблем політичної поведінки і політичного насильства як одного з її типів. Незважаючи на очевидну прихильність до інституту сильної персоніфікованої влади в межах республіканської форми правління, він у своєму головному виборі з-поміж двох соціальних пріоритетів – народ чи державець? – виразно схилився на бік першого. Якщо суспільство ще не навчилося обходитися без насильства, то воно, як мінімум, має задуматися над його сутністю та спробувати знайти міру легітимації його суб’єктів. Зі свого боку, Н. Макіавеллі, наскільки міг,

намагався сприяти вирішенню цього завдання: “...якщо розглянути всі смути, що їх влаштовують народи, і всі смути, що їх влаштовують державці, а заодно й славні вчинки тих і інших, то ми побачимо, що народ значно переважає державців гідністю і славою. І якщо державці стоять вище народів у виданні законів, улаштуванні громадського життя, запровадженні нових порядків і установлень, то народи настільки краще справляються з підтриманням установлених порядків, що вони мають по праву розділити славу із законодавцями” [185, с. 117].

Наполегливо прагнучи вирішити об’єктивне протиріччя між соціальними цінностями та політичними фактами, Н. Макіавеллі нерідко сам опинявся в полоні суперечливості своїх думок. Важко сказати, яка складова дослідницького методу переважала у творчості великого флорентійця: політична філософія чи політична аналітика, заснована на блискучому застосуванні принципу історизму. Та все ж загальна гуманістична спрямованість теоретичних положень, доведень та висновків італійського мислителя не викликає сумніву.

У руслі дослідження проблем політичного насильства під кутом зору їх зв’язку з деструктивними елементами людської поведінки науковий інтерес становить популярна в деяких країнах та регіонах світу система поглядів М. Каддафі – глави сучасної Лівійської держави. (Раніше ми зазначали, що це так звана “третя світова теорія” (визначення самого М. Каддафі), найбільш повно викладена у творі під назвою “Зелена книга”).

Суспільні антиподи – свобода і насильство – постають одними з найголовніших категорій в ідейному та методологічному арсеналі М. Каддафі. З перших сторінок своєї праці він заявляє: “Я виявив, що Зелена книга, символ остаточного звільнення від насильства й експлуатації, досягнення свободи і щастя, вже створена людством” [119, с. 12].

Аби краще зрозуміти хід думок М. Каддафі й зміст його теорії (найбільше нас цікавитиме перша частина книги – “Вирішення проблем демократії (влада народу)”), варто обов’язково зробити кілька зауважень,

пов'язаних з особливостями мусульманського світосприйняття, заснованому на релігійному законі – *шаріаті*, що визначає особливості правової і політичної культури мусульман. (Шаріат – араб. “аш-шар’а”, тобто “шлях праведного життя”, “шлях прямування”, “закон” – сукупність обов’язкових норм мусульманського права, релігійних та обрядових настанов, взірців суспільної поведінки). Фахівці справедливо вказують на “глибоку оригінальність” мусульманського права. Основане на Корані, воно являє собою систему, “повністю незалежну від усіх інших правових систем, що не мають того самого джерела” [84, с. 315–316].

Якщо інші політико-правові системи світу є наслідком людської діяльності, то мусульманське право – результат “божественного одкровення”. Його “подарував” людям Аллах через пророка Магомета, а тому свою силу воно черпає не в державній владі, а у волі Бога. Юридичні й політичні норми формально можуть бути створені й людьми, проте їх авторитет визнається тією мірою, якою розум і рука законотворця, виписуючи конкретні норми, направлялися “божественним велінням”. Самі по собі свідомість правителя і діяльність органів влади не можуть бути джерелом права. Покликання влади полягає у дотриманні даного Аллахом “природного закону”, змістом якого є звичай і релігія [Детал. див.: 305].

Не дивно, що М. Каддафі, реалізуючи у своїй “Зеленій книзі” по суті політичну й ідеологічну функцію державної влади, одразу заперечує її вольовий (насильницький) характеру. Він наголошує, що самостійно “не творить теорію”, не намагається “прищепити” її суспільству, а лише “виявляє і збирає” те, що одвічно існує у почуттях і мріях людей, що відповідає “священному Закону”, котрий не підлягає зміні чи виправленню з волі політиків. Свою працю М. Каддафі порівнює із “знаменом Ісуса, скрижалями Мойсея і короткою проповіддю того, хто їхав на верблюді” [119, с. 12]. Звідси й впливає різке протиставлення ідей “Зеленої книги” усім іншим відомим теоріям демократії, котрі, на думку лівійського лідера, “штучно” створені людською уявою. Наголос на спорідненості ідей “Зеленої книги” з

ісламом є своєрідним варіантом ідеологічно-правової легітимації влади самою владою, та ще й з ефектом випередження – щоб переконливішою виглядала подальша критика “традиційних” (парламентських) демократій світу як невідповідний, на думку автора, до людської природи, спосіб правління та джерело соціально-політичних конфліктів і насильства.

Надзвичайно важливе місце у соціально-етичній доктрині ісламу належить уявленню про мусульманську громаду – “умму”, під якою розуміється вся мусульманська спільнота, суспільство. Ідея єдності та непогрішимості умми впливає безпосередньо з Корану і Суні (Суна – книга, що містить оповіді про життя та діяння пророка Магомета). У Іджмі (збірка одностайних рішень докторів ісламу, третє після Корану і Суні джерело мусульманського права) сформульовано від імені Аллаха таке догматичне положення: “Моя громада ніколи не прийде до помилкового рішення”.

“Інтереси громади”, “загальна користь” тлумачаться як непорушні пріоритети мусульманського способу життя, людської поведінки та діяльності органів влади. Через це ортодоксальна ідея умми в принципі заперечує можливість утворення політичних партій, оскільки партії по своїй суті виражають окремі інтереси різних соціальних груп, а отже, є антиподом понять “спільне”, “колективне”. Закономірно, що М. Каддафі вкрай різко висловлюється на адресу політичних партій і кланів як “влади частини над цілим” [119, с. 27]. Його критика “частини”, “окремого” трохи пом’якшується, коли йдеться про класи і племена – через усвідомлення історичної та соціально-економічної об’єктивності їх існування.

Лівійський лідер використовує надзвичайно широку палітру термінів для негативної оцінки представницької (парламентарної) форми правління, партійної політичної системи, практики проведення референдумів – атрибутів “традиційної” (європейської) демократії. При цьому він уживає як суспільно-політичну, так і морально-етичну лексику. Увесь арсенал подібних висловлювань покликаний охарактеризувати головне зло, що існує в політиці, – суспільне насильство. Наведемо деякі з цих характеристик:

а) *парламенту*: це – “диктаторське зняряддя правління”, “диктаторський режим”, “фальшива тога (обличчя) демократії”, “засіб узурпації і привласнення влади народу”, “зняряддя монополізації демократії і зневаження суверенної волі мас”, “обман”, “демагогічна система”, “абсурд”, “найжорстокіша диктатура”, “даремна трата людського часу і насмішка над народом” [119, с. 17, 22–24, 38];

б) *політичних партій*: “сучасна диктатура”, “новітнє зняряддя диктатури”, “диктаторське зняряддя правління народом”, “деспотичний авторитарний принцип підкорення”, “заклятий ворог” [119, с. 27, 28, 30];

в) *референдумів*: “фальсифікація демократії”, “найбільш жорстока і немилосердна форма диктаторського режиму” [119, с. 41];

г) *конституції*: “волютаристське породження зняряддя правління”, “фарс” [119, с. 53, 54].

Сутність і мета політичної поведінки парламентів та політичних партій зводяться, на переконання М. Каддафі, до таких дій і функцій, як: “експлуатація”, “монополізація і узурпація влади”, “міжособна боротьба”, “нав’язування суспільству своїх поглядів і встановлення панування в ньому своєї ідеології”, “підкорення”, “придушення”, “примушування”, “покарання”. При цьому головними прийомами є: “фальсифікація”, “обман”, “підкуп”, “підтасування”, “засудження і запламування один одного”, “тра”, “священницький фарс”, “маневрування, трюкацтво і політиканство”.

Характеристики максимально жорсткі. Їм не слід надавати узагальненого значення, але й повністю заперечити неможливо. Вони, дійсно, до певної міри є “родимими плямами” політичного суперництва партій та парламентських фракцій у конкурентній боротьбі за владу.

При всьому тому може видатися дивним, що жодного разу в контексті вищенаведеної термінології М. Каддафі не вживає понять “насильство” чи “насильницькі дії”. Але й без цього спеціального терміна суть його позиції цілком зрозуміла. М. Каддафі таки згадує про насильство, але безпосередньо пов’язує це поняття з діями народних мас, які мають право піднятися на

революцію проти диктаторського режиму [119, с. 22, 56–57]. І водночас тільки народ може усунути причини, що породжують політичне насильство: у “державі мас” (“джамахірії”) не передбачено існування органів, які стоять над суспільством (традиційних парламентів і політичних партій), а тому відсутній ворог, проти якого могли би бути спрямовані насильницькі дії.

Поза сумнівом, у “Зеленій книзі” лівійського лідера порушено низку проблем великої ваги, зокрема: забезпечення суверенітету народу як найвищої політичної цінності; необхідність гуманізації та моральності політики; засудження руйнівної ролі політичного насильства. М. Каддафі пов’язує можливість повної делегітимізації насильства та остаточного викорінення його з життя суспільства із заміною державоподібних форм організації управління на горизонтальні самоврядні структури народних конгресів та комітетів.

Мета, безперечно, благородна, та у видимому майбутньому навряд чи досяжна навіть з урахуванням оригінального досвіду сучасної Лівійської Джамахірії. (Існує думка, що Лівія є прикладом “першої порівняно довгострокової спроби втілення в життя ідеалів, близьких, а почасти й збіжних із ідеалами анархізму” [47, с. 70]). Практично зміст перетворень, які радить здійснити усім країнам світу М. Каддафі, аби, за його словами, “назавжди покінчити з епохою тиранії і диктатури” [119, с. 41, 47.], зводиться до того, щоб у край спростити політичну систему, максимально звужити сферу політичного життя за рахунок її ідеологічної та інституціональної безальтернативності, а політичну культуру суспільства законсервувати на рівні звичаєвих, релігійних уявлень і традицій.

З нашого погляду, міра духовно-психологічної готовності до застосування насильства залежить від іншої, схожої з насильством, деструктивної риси “природи людини” – агресивності.

Як і саме насильство, вияви агресії дослідники пояснюють дією багатьох чинників, характер яких залежить від стану суб’єкта й об’єкта насильства, мети, ситуації, форм реалізації тощо. У марксистській науці та

деяких інших соціально-детерміністичних і юридично-правових концепціях домінує методологічна настанова на суто соціальну зумовленість агресивної поведінки людини. Висновки подібних теорій, що підкріплені практикою суспільного життя, дуже важливі. Проте вони далеко не завжди можуть пояснити усю картину мотивації агресивної поведінки. Нерідко аналізуються тільки очевидні (видимі) збудники агресії, тоді як деякі суттєві її механізми залишаються “за кадром”.

Походження людської агресивності, яка часто виявляється і у формах політичної участі (масові заворушення, напади на владні установи, фізичне усунення політичних конкурентів, тероризм тощо), має комплексний характер, а тому потребує такого самого комплексного дослідження. Немає нічого дивного в тому, що для політичної соціології та соціальної психології об’єктивний науковий інтерес становлять дані *етології* – науки, що вивчає поведінку тварин у природних умовах. Одним із засновників етології був австрійсько-німецький учений Конрад Лоренц. У 1963 р. він опублікував книгу “Агресія (так зване Зло)” [Див.: 399]. У ній був запропонований природничо-історичний підхід до вивчення агресивності як у тварин, так і в людини. Розглядаючи поведінку різних тварин та порівнюючи її з поведінкою людини, К. Лоренц зробив висновок, що людські емоції та вчинки значною мірою зумовлені генетично закріпленою програмою, успадкованою від вищих приматів. Дослідження соціальних форм поведінки тварин, форм їх кооперації, соціальної організації, агресивної та альтруїстичної поведінки, витоки інстинкту соціальності – усе це коло проблем стало предметом вивчення як етології, так і соціобіології, що тісно пов’язані одна з одною, з генетикою, зоопсихологією, з антропологією [Див.: 383, с. 3–5.].

К. Лоренц виступає проти надмірного бажання “ідеалістичної (кантівської) філософії” розділити світ на дві частини: “світ речей, індіферентний відносно цінностей” та “людський внутрішній закон, який один лише заслуговує визнання цінності” [179, с. 9, 14.]. Учений і сам

наголошує на унікальності людини: “Ми – найвище досягнення великих конструкторів еволюції на Землі, якого вони змогли досягти до цих пір” [179, с. 12]. Але людина, на жаль, схильна “зарозуміло переоцінювати” власну поведінку, унаслідок чого виключає її з ряду природних явищ, які можна вивчати, і тільки та людина, яка достатньо знає про еволюційне становлення органічного світу, “не відчуває відрази ні до відкриття Дарвіна, що ми з тваринами маємо спільне походження, ні до висновків Фрейда, що й нами керують ті самі інстинкти, які керували нашими долюдськими предками” [179, с. 9–10]. Усвідомити свою причетність до тваринного світу для людини дуже важливо: це підняло би її до “благоговіння перед Розумом та Відповідальною Мораллю, які вперше прийшли у цей світ тільки з появою людини і цілком могли б дати їй силу, щоб придушити тваринний спадок у собі самій, якби вона в своїй гордині не заперечувала саме існування такого спадку” [179, с. 10].

“Небезпечний спадок”, що дістався людині від тварин, означає, що “внутрішньовидовий відбір у сивій давнині наділив людину певною мірою агресивності, для якої вона не знаходить адекватного виходу при сучасній організації суспільства” [179, с. 19]. Людина як розумна істота виявляє здатність ставити перед собою запитання про наслідки своїх учинків і своєю поведінкою намагається довести, що її діяльність, продиктована інтересами не індивіда, а суспільства, підпорядковується усвідомленій відповідальності. Та, з іншого боку, дуже багато історичних подій неможливо пояснити, спираючись на людський розум, вони лише засвідчують, що соціальна й політична поведінка людей спрямовується не тільки розумом та культурною традицією [179, с. 16, 18–19].

Еволюційно успадкований інстинкт агресії людини, зазначає К. Лоренц, посилюється кількома антропологічними та соціальними чинниками, як-от:

– винайдення штучних знарядь насильства, зброї (а це провокує і полегшує можливості нападу);

– уміння людини мислити абстрактно (“відгороджувати наші почуття” від об’єкта насильства);

– світове панування людини над іншими видами живих істот;

– запаморочливо зростаючий темп цивілізаційного розвитку, швидке поширення інформації, обмін здібностями і досвідом, тоді як еволюція, філогенез, відбувається повільно, майже непомітно порівняно з новими процесами;

– скупченість великої кількості людей у межах малого простору, що призводить до втоми один від одного, взаємного відчуження, притупляє позитивні соціальні реакції, збуджує агресивну поведінку [179, с. 19, 21, 23].

“Ось такий Дволикий Янус – людина. Єдина істота, здатна з натхненням присвячувати себе найвищим цілям...” [179, с. 29], – робить проміжний висновок зі свого дослідження К. Лоренц. Але він залишається оптимістом. Учений пропонує деякі способи “розрядки агресії в її первинних формах”:

– сублимація, переорієнтація агресії на “ерзац-об’єкти”. Зокрема, “спорт попереджає соціально шкідливі вияви агресії та заодно підтримує у стані готовності її функцію збереження виду”;

– більш тісні (де це можливо) особисті контакти між людьми, знайомства, які стирають “образ ворога”;

– розумне й критичне оволодіння реакцією натхнення, ентузіазму, особливого збудження маси людей, спрямування її на “справу добра і миру”;

– оволодіння мистецтвом сміху, гумору, який може суттєво підтримати відповідальну мораль [179, с. 31–36].

Серед небагатьох положень теорії К. Лоренца, які видаються суперечливими і з якими складно погодитись, – те, що він у числі “повністю безнадійних” способів подолання агресії вважає “морально-мотивовану заборону” [179, с. 30].

Ми безумовно підтримуємо позицію тих дослідників, які наголошують, що “агресія” і “насильство” – поняття не тотожні [Див.: 370]. Звісно, будь-яка

*агресивна поведінка є виявом насильства, проте не всяке насильство можна кваліфікувати як агресію. Як зазначалося вище, політика (у розумінні політичної поведінки різних суб'єктів – державної влади, соціальних груп, індивідів тощо) не може обійтися без застосування насильства. Звісно, потрібно прагнути до локалізації цього явища, але ще більш нагальним, суспільно доцільним завданням у соціально-політичних відносинах є уникнення *агресивного насильства*. Тут ми наголошуємо на важливості поняття, яке, як це не дивно, практично не вживається в політологічних дослідженнях.*

На нашу думку, агресивне (деструктивне) насильство відрізняють від насильства легального й легітимного (насильства без агресії) такі риси:

1) деструктивні явища “природи людини”, що лежать у його основі: ворожість, жорстокість, гнів, ненависть, помста, реваншизм, жадоба влади (не плутати із легальним суперництвом за владу!), нарцисизм тощо;

2) ініціативність застосування. Агресія – це завжди напад, а не удар у відповідь. (Іноді на практиці буває нелегко визначити міру “допустимої оборони” проти агресивного зла, яка дає право на застосування насильства стороні, що обороняється, наприклад, обороняє своє життя, честь і гідність, захищає інших людей, духовні та соціальні цінності, норми моралі, права тощо. Тому надмірна активність у застосуванні насильства, навіть з посиленням на право самозахисту, також може перерости в агресію);

3) розрахунок на специфічний результат – максимально можливе за обставин, що склалися, ураження супротивника, нейтралізація або знищення його політичних, ідейно-вольових, матеріальних, фізичних, морально-психологічних та інших ресурсів;

4) внутрішня готовність суб'єкта агресії неодноразово застосовувати насильство як спосіб вирішення усіх (або більшості) суперечливих ситуацій. У політиці така настанова виявляється, наприклад, у спробах підміни носієм влади правових рішень так званою політичною доцільністю, що свавільно

порушує існуючі юридичні та політичні норми. Агресивне насильство набуває, таким чином, інструментального значення;

5) агресивне насильство в політиці – це, так би мовити, “двополюсний” тип поведінки, що, з одного боку, особливо характерний для такого різновиду політичного лідерства як “вождизм” (у форматі політичної партії або соціальної групи – гегемонізм), а з другого – він властивий суб’єктам, котрі відчують себе “скривдженими та зневаженими”. В обох випадках агресія виконує одну й ту саму компенсаторну “функцію впевненості”: “вождь” застосовує агресивне насильство з деяким “запасом” – з метою пом’якшити власні (глибоко ним приховувані) настрої тривоги й страху перед можливістю втратити свою абсолютну владу; для “скривджених та зневажених” агресія дещо вгамовує гнітюче відчуття приниженості та додає їм упевненості в домаганнях влади або (на крайній випадок) створює ілюзію найкоротшого шляху до неї.

Типовим прикладом агресивного насильства є *політичний тероризм*, незалежно від його суб’єктності й форм. Попри те, що сьогодні в літературі зустрічається понад 200 визначень тероризму та існують помітні розбіжності в змістовних оцінках цього типу соціально небезпечної поведінки, дослідники практично одностайно наголошують, що тероризм – це різновид політичного екстремізму в його гранично насильницькому варіанті [46, с. 90]. Тероризм, зазначає С. Кара-Мурза, – “засіб психологічного впливу. Його головний об’єкт – не ті, хто став жертвою, а ті, хто вцілів. Його мета – не вбивство, а залякування та деморалізація живих. Жертви – інструмент, убивство – метод” [124, с. 94–95].

На сьогодні загальна теорія тероризму відсутня і, очевидно, насамперед через багатогранність цього явища. Походження й сутність тероризму, його ідейний зміст та мотивація породжують різноманітні гіпотези, тлумачення й міфи. Про ідеї терористів відгукуються неоднозначно: фанатизм, бандитизм, героїзм, дурість, фаталізм, шантаж, мелодраматизм, романтичний слід революційної антитиранічної боротьби, культура самопожертви,

застосування вчення про катарсис та ритуальне кровопускання, просто поганий смак у політиці, ядро самосвідомості політичних маргіналів, домагання бідних і зневажених, патріотизм, звільнення від страждань, помста, самозахист, патологічний стан соціальної психіки тощо [102, с. 32–33].

Кримінальний кодекс України не відносить “терористичний акт” до категорії злочинів, спрямованих “проти національної безпеки України” (Розділ I ККУ), але тим не менш чітко враховує політичну складову тероризму. Про це йдеться в розділі IX Кодексу “Злочини проти громадської безпеки”. Зокрема, вітчизняне законодавство так визначає *мету* подібних дій, “які створюють небезпеку для життя чи здоров’я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків”:

- порушення громадської безпеки;
- залякування населення;
- провокація воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення;
- вплив на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об’єднаннями громадян, юридичними особами;
- привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста) [Див.: 150, с. 52–54, 114–115.].

Та якими б конкретними ідеями і настановами не керувалися терористи різних мастей, уся їхня поведінка детермінована спільним глибоко вкоріненим у свідомість мотивом – бажанням *відчути себе в ролі суб’єкта влади*. З психологічного боку, акції терору, окрім поширених мотивів (бажання залякати населення, паралізувати волю уряду, заявити про себе, помститися, знищити конкурента тощо), безперечно, мають на меті забезпечити їх натхненникам і учасникам можливість (хоча би на короткий час) насолодитися своєю *символічною владою* над ситуацією чи свідомістю певної частини громадян. У плані суспільної комунікації “схема тероризму”

передбачає, що “послання”, яке суб’єкт терору передає суспільству, знайде свого “адресата”; “...без масового реципієнта тероризм неможливий: за його відсутності механізм досягнення мети терору втрачає найважливішу ланку, адже за великим рахунком тероризм покликаний здійснити вплив на «публіку»” [249, с. 137.].

На основі вищезазначеного сформулюємо такі підсумкові тези:

1. У політиці насильство може виявлятися у *відвертих* (прямих, фізичних) формах, як-от: покарання, репресії, терор, війна, та *прихованих* – духовний, психологічний тиск, дискримінація, втручання, блокада, ультиматум тощо. З погляду мети застосування, насильство буває *раціональним* – як один із засобів забезпечення творчої політичної функції – та *ірраціональним* – заради самозадоволення, самореалізації суб’єкта. *Інструментальне* (легально-нормативне) насильство виступає засобом досягнення конкретної мети (введення санкцій, збереження владних структур або формування нових); *символічне* застосовується з метою надати осмисленості створеному пропагандою чи суспільною традицією певному образу влади, а також як допоміжний (нерідко маніпулятивний) засіб її формування.

2. Жоден політичний режим не обходиться без насильства, але воно може бути значною мірою та різними засобами (законодавчими, ідеологічними, ментально-онтологічними, світоглядними тощо) легалізоване й легітимізоване та сприйматися як одна з норм суспільного життя.

3. Людська історія упродовж усього цивілізаційного розвитку виробила велику кількість інструментально-практичних та духовних запобіжних засобів, спрямованих на стримування злякано-деструктивної поведінки окремих індивідів, соціальних груп чи інститутів політичної влади. Важливо усвідомити, що ці процеси (еволюційного, природного удосконалення самої людини та механізмів політичної влади) тісно між собою пов’язані. Поведінка політиків, особливо політичної еліти, детермінує інші види

соціальної поведінки. На владі лежить тягар величезної відповідальності за міру сукупного потенціалу насильства в суспільстві.

4. Політичне насильство, що опосередковане певними механізмами влади та соціального життя, містить у собі (як елемент) низку деструктивних рис загальної “природи людини”: посягання на основі моралі, гуманізму тощо.

5. Насильство влади муситиме відмирати тільки в міру його відмирання у неполітичних відносинах між людьми. Загальна гуманізація суспільства – це безальтернативний шлях до гуманізації політики. Хочеться вірити, що він, власне, й означатиме зникнення традиційної політики, заснованої на публічному застосуванні насильства. Вирішення проблеми – лише за майбутньою історією людства. А тому марно сподіватися, що котрась із сучасних політичних ідеологій: від тоталітарних до ліберальних та анархістських може вирішальним чином посприяти прискоренню цього процесу.

4.5. Гуманістична складова політичної поведінки

Людина винайшла та випробувала чимало форм соціальної взаємодії, перш ніж усвідомила необхідність стати “істотою політичною”. Таке перетворення обіцяло очевидні переваги, оскільки означало появу додаткового та надзвичайно широкого за можливостями засобу регулювання різноманітних суперечностей у спільному середовищі, що виникали в міру фізичного та розумового розвитку людини, зростання її потреб, виявлення особливостей в інтересах між окремими індивідами та суспільними групами. З’являлося поняття відмінностей у матеріальних статках, походженні, мовних, етнічних, історичних, регіональних, соціально-рольових ознаках представників роду людського. Політика, з одного боку, продемонструвала риси особливого мистецтва “жити разом”, стала прикметою суто людської поведінки. Та з іншого... Як відомо, будь-яке мистецтво вимагає, щоб йому

віддано служили, воно щедро винагороджує своїх шанувальників, але разом чітко оволодіває їхніми душами і думками, стає поводитирем їхніх вчинків. Тож і не дивно, що політика водночас і чи не найвідчутніше з усіх “мистецтв” і об’єднує, і роз’єднує.

Наявне й бажане, необхідне і можливе, правильне й неправильне, своє й чуже, добре і зле... – безкінечний ряд протилежностей, що не можуть існувати одна без одної, – упродовж не однієї тисячі років ставали причинами непорозумінь, сутичок, воєн, породжували недовіру, найбрутальніші пристрасті, страждання, трагедії, розчарування, каяття, милосердя, прощення... За ними стояли величні палаци й убогі хатини, правителі і народи, скарби матеріальні й духовні, книжні ідеї, які облітали увесь світ, і незліченні стовписька людських мас, що стикалися між собою у відстоюванні своїх і чужих інтересів. І все це скеровувалось і здійснювалось, переживалось, осмислювалось і оцінювалось незмінно головним актором усіх історичних драм – Людиною.

Немає більшого смислу в земному бутті як смисл людського життя. Яким чином має поводити себе людина у просторі, створеному природою не тільки для неї, але в якому вона є найвищою ланкою еволюції? До якої міри вона може змінювати себе і світ навколо себе? Чи її можливості – це її право, і чи прав у неї більше ніж обов’язків? В умовах Землі у людського розуму немає суперників. Він сам собі суперник. Він створює і руйнує, стверджує й заперечує, засвідчує силу знання та оголошує безглуздими його результати. Уже найперші творці філософії – від Заратустри й Конфуція до Протагора, Аристотеля й Епікура – різними засобами своїх філософських систем намагалися розгадати мету людського існування та вказати людині шляхи до щастя. Висловлювання давньогрецького софіста V ст. до н.е. Протагора – “Людина є мірою всіх речей” – мабуть, потрібно вважати найточнішим формулюванням значення всієї людської діяльності, зокрема й політичної.

За дві з половиною тисячі років, що минули з античних часів, антропологічний зміст політики залишається її головною субстанцією.

Найважливіші запитання, які має ставити перед собою сучасне суспільство і кожен громадянин: “*Не що зроблено людиною, а заради чого? Як змінилася сутність людини після вчиненого нею? Чи гармонують* винайдені людиною соціальні правила і закони із законами інших живих істот, що виникли на Землі задовго до появи людини, а отже, володіють не меншим ніж вона правом на існування?”.

Спостереження за поведінкою індивідів, соціальних груп, спільнот, народів, рядових громадян і професійних політиків переконує у неперехідному значенні проблеми гуманізму, необхідності використання засобів політичної влади в інтересах особистості, суспільства, усього людства. “Політична істота” і в ХХІ ст. продовжує формувати у своїй свідомості розуміння тісної взаємної залежності людських колективів, потреби об’єднання зусиль для створення сукупного соціального досвіду та неможливості його повноцінного й корисного засвоєння без налагодження функціональних і духовних зв’язків між окремими членами суспільства, верствами, носіями різних культур, народами, територіями. З іншого боку, виявляється, що глобалізація не тільки зближує, але й ще більше субординує різні регіони й країни, загострює конкурентну боротьбу в політичних, соціально-економічних відносинах, у сфері культури та духовно-моральних цінностей.

Позитивно, однак, що характеру домінантної риси в структурі планетарної політичної культури набуває ставлення до людини як до вищої цінності, що зафіксовано в нормах конституційного права багатьох країн. Так, у ст. 3 Конституції України проголошено: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю” [Див.: 138].

Невід’ємними складовими гуманізму, зазначає російська дослідниця М.С. Кудряшова, є також “політичні цінності – свобода і демократія, соціальна справедливість, громадянське суспільство, правова держава, право участі громадян у політичному житті. <...> сьогодні гостро постало питання

про введення нових ефективних технологій життєдіяльності людей, які б покращували їх мораль та підвищували якість життя. <...> змогли забезпечити умови для творення та запобігання руйнацій у суспільстві і в світі” [151, с. 61–63]. Що стосується сучасного українського суспільства, яке намагається знайти шляхи вдосконалення своєї політичної системи, то, на думку, В.П. Горбатенка, основною проблемою для нього “постав ціннісний вакуум”. На жаль, вітчизняні політики забувають про “соціальну ціну модернізації”, такі організуючі елементи політичної системи, як соціальна довіра, справедливість, відповідальність, незалежність, свобода, солідарність [Див.: 78, с. 9–12].

Гуманізм передбачає людинолюбство й милосердя, моральність і совісність. Безперечно, що втіленням гуманізму є мораль, а совість – верховним суддею моральної політичної поведінки [Див.: 273, с. 38–39]. Механізм поєднання політики і моралі – це давня й складна проблема, що являє собою спеціальний предмет вивчення багатьох соціально-гуманітарних наук. У своєму дослідженні ми також звертали на нього увагу. Загалом у історичному розвитку проблеми фахівці виділяють кілька моделей зв’язку моралі й політики:

а) політика не повинна існувати поза мораллю (Конфуцій, стародавні греки, І. Бентам, Е. Бьорк);

б) політика за своєю суттю несумісна з мораллю, оскільки політична влада є втіленням зла (анархізм);

в) мораль і політика мають різні можливості: перша у формі права може виступити “обмежувальною умовою останньої” (І. Кант);

г) політика узгоджується з мораллю тільки на рівні цілей, тоді як на рівні засобів вони не обов’язково мають збігатися (концепція “ідеальної держави” Платона, а також тоталітарні ідеології ХХ ст.);

д) існування специфічної “політичної моралі” (Н. Макіавеллі), що означає необхідність поділу загальнолюдської моралі на “етику переконань” і “етику відповідальності” (М. Вебер) [Детал. див.: 122, с. 3–5].

Усі вищезазначені теоретичні моделі наводять на висновок, що проблема моральності/неморальності політики може бути витлумачена та наблизитися до свого практичного вирішення тільки в руслі життєдіяльності всього суспільства. Рівень політичної моралі не може досягати значення якоїсь заданої величини, він зазнає тих самих коливань, що й рівень (рівні) моралі в інших сферах суспільного життя і, очевидно, не здатен їх перевершувати.

Концепція “моральної” політичної поведінки щонайтісніше пов’язана з ідеєю ненасильницької політики. Фактично моральність і ненасильство – це два способи виявлення гуманістичних можливостей політики. З цієї теми існує великий масив публікацій зарубіжних і вітчизняних авторів, що включає, зокрема, дослідження, присвячені питанням політичної терпимості (толерантності) [Див.: 56; 65; 83; 159; 160; 292; 293; 317; 331; 332; 341; 373; 375; 377].

Зародження традиції ненасильства в новітній історії дослідники, як правило, пов’язують з іменами Мохандуса К. Ганді та Мартіна Лютера Кінга. Обидва ці громадсько-політичні діячі неодмінною умовою ненасильства вважали любов. Так, М. Ганді зазначав: “Де б не виникла сварка, де б вам не протистояв опонент, підкоряйте його любов’ю. <...> ...боротьба за цілеспрямоване та неперервне дотримання закону ненасильства... робить людину сильнішою для подальшої боротьби. Ненасильство – це зброя сильних” [57, с. 65].

З позицій християнського розуміння любові як уміння прощати виступав М. Кінг. Ненависть, спрямована на ворога, казав він, “лише примножує ненависть... Морок не може перемогти морок. ...ненависть роз’їдає особистість людини та здатність мислити об’єктивно” [132, с. 68–69]. М. Кінг визнавав непрактичність спроб за допомогою лише любові перемогти зло в “жорстокому і холодному світі, у якому ми живемо”. Він закликав не підкорятися “несправедливим законам, оскільки непокора злу є таким самим моральним обов’язком, як і сприяння добру”. Та при цьому

ніколи не слід відмовлятися “від нашого привілею і нашого обов’язку любити”, бо любов – це “найбільш довговічна сила у світі”. Якщо ж у суспільно-політичних відносинах орієнтуватися тільки на практичний зиск, то ніколи не вдасться перебороти безлади й хаос, адже “історія повна прикладів загиблих цивілізацій, які давали волю ненависті й насильству” [132, с. 70–71].

Таким чином, з погляду моралі, ненасильницька поведінка характеризує особу, яка не відмовляється від боротьби за якесь благо, але уникає при цьому знищення суперника, не прагне до руйнації його “біологічного та психічного життя” [Див.: 65, с. 54–55]. Дослідники формулюють цілу систему принципів ненасильницької поведінки, які можуть забезпечити їй успіх. Найважливішими серед них є: 1) припущення, що й протилежна сторона володіє певною істиною, котру не можна ігнорувати; 2) готовність і вміння у відкритому діалозі засвідчити перед суперником свою систему цінностей, продемонструвати приклади більш моральної поведінки, не піддаватися на провокаційні наміри політичного противника [Див.: 65, с. 58–60; 83, с. 77; 293, с. 34–35]. Практичними засобами уникнення контрнасильства можуть бути: діалог, переговори, звернення до громадськості, залучення посередників.

Апелюючи до ненасильницьких методів соціально-політичної взаємодії, доводиться вести мову про їхнє значення насамперед як моральних ідеалів, що на практиці є важко досяжними. Це так чи інак змушені визнавати усі апологети теорій ненасильства. Дотримуватися лише такої поведінки надзвичайно складно, а в багатьох випадках практично неможливо. Причин для цього більше ніж достатньо. У політичних відносинах головною перепоною на шляху толерантності стають різні ідеології, особливо екстремістські, представники яких апріорі вважають жорстко-силові методи в політиці чи не єдино доцільними. Вони наперед вибудовують у власній свідомості потужну оборонну систему самовиправдання проти будь-яких аргументів “стороннього розуму” чи

“моральних заповідей”. У подібних випадках не вдається уникнути котрррнасильства (насильства без агресії), тобто соціально і морально виправданого.

Поняття гуманізму, моральності, ненасильницької поведінки – це універсальні, перспективні духовні цінності людського існування, але, на жаль, не універсальні принципи й методи соціально-політичної дії на теперішньому етапі розвитку людства. Реально може йтися тільки про певні позитивні можливості гуманізму в царині сучасної політики. Людство поки що не здатне остаточно позбавитися тіньових аспектів свого буття, однак історія, як справедливо зауважує В. Межуєв, – “це не шлях до раю, а постійне зусилля уникнути пекла, скоротити і зменшити, по можливості, обсяг того поганого, що супроводжує людське життя на землі” [203, с. 112].

Подібний результат вартий зусиль. Його досягнення додає віри в удосконалення “політичної істоти”, яка продовжує еволюціонувати. Образно, але точно з цього приводу формулює думку К. Лоренц: “Ми – найвище досягнення великих конструкторів еволюції на землі... ми їх «останній крик», але, звісно, не останнє слово. <...> Не потрібно надто великого оптимізму, аби припустити, що з нас, людей, може виникнути щось краще і вище. <...> – «справжні людські люди»” [179, с. 12].

Людина являє собою унікальний витвір природи і має сподіватися, що її гуманістична еволюція незупинна та забезпечена потужним ресурсом. Проте його реалізація залежить від щоденної праці кожного, і тільки об’єднуючи зусилля можна сподіватися на результативність цього процесу.

Висновки до четвертого розділу

1. Інтроективні, психологічні, чинники поведінки людини – почуття, настрої, вольові зусилля – нерідко стають важливими складниками політичних подій та процесів. Вони активно впливають на формування певних типів політичної поведінки – практично на усіх її рівнях.

Психологічні стани індивідів, груп, верств населення служать об'єктом політичних технологій та маніпуляцій і здатні чинити як соціально творчу, так і соціально руйнівну дію. Своєю чергою дія (форма і тип поведінки) також викликає в політичних суб'єктів певні почуття й думки, вона потребує пояснення вчиненого (виправдання або засудження), і таке пояснення спричинює зміни в початкових уявленнях та переконаннях. У такий спосіб функціонує механізм індивідуального та соціального досвіду: причина викликає дію, яка породжує наслідок, але й наслідок діє на причину, продукує нові знання, нову мотивацію.

2. Від психологічного стану політичного суб'єкта так чи інакше залежить характер політичної влади, зокрема стиль лідерської поведінки. Важливим є те, які саме внутрішні настановлення переважають у лідера: “акцент на завданнях” чи “акцент на відносинах”. Лабораторні дослідження психологів виявили, що демократичний (партнерський) стиль лідерства має більше прихильників і задовольняє членів групи більшою мірою, ніж авторитарний (жорсткий) чи ліберальний (поблажливий). Водночас дані інших соціально-гуманітарних наук – історії, політології, державного управління – уточнюють цей висновок і засвідчують, що не існує стилю лідерства, який виявився б однаково ефективним у всіх суспільно-політичних ситуаціях. В окремих випадках може навіть виникнути соціальний запит на “політика-нарциса”. Однак егоїзм та показово-штучна естетизація поведінки, що властиві нарцисичній особі, відкривають пряму дорогу до авторитарного вождизму або поблажливого лібералізму.

На політичну поведінку носіїв влади та рядових громадян психологічно впливає та закономірність, що підсвідомо людям більшою мірою властиво пов'язувати себе з переможцями, ніж з невдахами. Тому виборці часто довіряють свої голоси претендентові на владу, котрий зумів створити зовнішній образ “сильної людини”. Щоб зберегти психологічну підтримку власного іміджу, досвідчені політики обирають “стратегію малих перемог” –

поділяють великі проекти на послідовні тактичні кроки з реальними шансами на успіх.

3. Політичні суб'єкти постійно опиняються перед вибором, як діяти: індивідуально (автономно) чи “разом з усіма” і “як усі”. Власне, подібні ситуації не є політичним винаходом – вони супроводжують будь-яку поведінку людини. І це ще раз доводить, що такі “атрибути” політики, як свобода вибору, груповий і персональний інтерес, взаємодія більшості й меншості, опозиційність і коаліційність, відповідальність тощо, не можуть бути повноцінно пояснені без аналізу їх психологічного підґрунтя.

Конформний і нонконформний типи політичної поведінки включають у себе психологічні механізми відповідно деіндивідуалізації та індивідуалізації. У політологічній мові вони мають такі, наприклад, характеристики: “партійна дисципліна”, “рішення фракції”, “імперативний мандат” тощо, а з другого боку – “політична опозиція”, “автономія депутата”, “свобода слова” і т. ін. Доцільність того чи іншого вищезазначеного типу залежить переважно від конкретної ситуації; апріорі ні перший, ні другий не мають один перед одним соціально значущих переваг. Але неврахування реальностей моменту нерідко дає приводи політикам для безпідставних звинувачень один одного в безпринципності, нечесності, непоступливості. Або ж суспільству можна закинути надмірну нетерпимість чи, навпаки, поблажливість, політичну пасивність.

Разом з тим потрібно враховувати, що порівняно з конформізмом нонконформна поведінка має значно складнішу психологічну, інтелектуальну, морально-вольову структуру. Вона вимагає від суб'єкта не просто більшої активності та готовності ризикувати в протистоянні груповому впливові чи тискові зовнішніх обставин. Сам лише опір, опозиційність ще не є доказом соціально виправданої поведінки. Ключовою детермінантою у подібних випадках має бути відданість гуманістичним цінностям, зокрема ідеалам “позитивної свободи” – “свободи для”. Справжня протилежність конформізму означає поведінку незалежної людини,

вмотивованої усвідомленням свободи та значення власних дій і позицій. Незалежність передбачає не просто незгоду з думкою інших, а готовність та вміння меншості пропонувати такі альтернативні ідеї, які можуть реально змусити більшість до них дослухатися.

4. Наявність великої кількості термінів, що позначають ситуації політичної боротьби, протистоянь, конфліктів тощо, змушує (з метою їх більш точного визначення і вжитку) прагнути до встановлення між ними деякої методологічної підпорядкованості. Звичайно, вона не може бути настільки жорсткою, щоб не залишати можливості заміни одного терміна іншим, наприклад, “протистояння” – “протидією”, або “боротьбу” – “сутичкою”. Та все ж, концептуально (в плані типології політичної поведінки) потрібно розрізняти терміни загального і конкретного змісту. З нашого погляду, як було проаналізовано в основній частині підрозділу 4.3, роль узагальнюючого поняття для характеристики неконвенціональних типів і форм поведінки політичних суб’єктів має належати термінові “конфронтація”. Його інструментально-методологічні можливості найширші, а сутність – нейтральна. За його допомогою вдається охопити статичні й динамічні стани політичної поведінки, розгортання міжсуб’єктної протидії на усіх стадіях (початкового позиціонування, максимального тиску, спаду напруженості) та в усіх формах – ідеологічних, вербальних, фізичних, організаційних.

Конфронтаційні ситуації існують у “м’яких” і “жорстких” станах. Потенційно вони можуть розвинутиися від суперечності до напруженості й далі – до своєї особливої стадії – конфлікту. Теорію конфліктів (конфліктологію) ми розглядаємо як складову загальної теорії політичної поведінки (системного біхевіоризму).

Серед інших детермінант настання конфлікту важливим є суто антропологічний чинник, що має два аспекти: індивідуальна нездатність людини знайти засоби пом’якшення напруженості та у зв’язку з цим визрівання духовно-психологічної готовності особисто застосувати

насильство проти “іншого”. Передумови конфронтаційної поведінки закладені в суперечностях самої “природи людини”. “Гарні” та “погані” схильності індивіда спричинюються, відповідно, до позитивної (доброякісно) або негативної (злякисної) конфронтаційності. Нейтральні властивості конфронтаційної поведінки виявляються в таких рисах, як: нонконформізм, психологічний тиск на суперника, рішучість, готовність ризикувати, маневрування тощо.

Конфронтація є моментом здійснення відносин влади; владний вплив суб’єкта на об’єкт – це стан потенційної або реальної конфронтації. Сила, якою володіє влада, аби вона могла себе реалізувати, має вступити в конфронтацію (не обов’язково в конфлікт!) з зовнішнім середовищем, зі своїм оточенням. Без напруження, тиску суб’єкта на об’єкт явище влади неможливе. У суспільно-політичних відносинах доброякісна конфронтаційність реалізується переважно в межах демократичного режиму, злякисна виявляє тенденції до авторитаризму й тоталітаризму.

5. Негативна (злякисна) конфронтаційність, як правило, асоціюється з насильством. Теоретичні дискусії навколо проблеми сутності та допустимості насильства в політиці не вщухають. “Сила” і “насильство” – поняття різні, однак політичне насильство не слід ототожнювати лише з деструкцією, регресом. Сила – це загальний потенціал влади, а насильство – один із способів об’єктивації цієї сили. Фактичне насильство безумовно означає реальний момент влади суб’єкта над об’єктом насильства. Проте реальна влада не завжди вказує на факт існування насильства, оскільки у її розпорядженні є й інші ресурси, застосування яких не передбачає примусового подолання опору об’єкта, зламу його волі.

Отже, влада спроможна виступати як насильство реальне і як насильство потенційне, але повністю відмовитися від функціональної здатності до насильства не готова жодна влада, інакше вона не зможе повноцінно реалізувати потенціал своєї сили. Явище насильства потребує диференційованих оцінок. Демократичне суспільство та правляча еліта

зокрема повинні визначити об'єктивно необхідну та допустиму в конкретних історичних умовах і ситуаціях міру застосування легального політичного насильства.

Так само не тотожними є поняття “насильство” і “агресія”. Будь-яка агресивна поведінка є виявом насильства, проте не всяке насильство можна кваліфікувати як агресію. Здійснення політичної влади передбачає застосування легального й легітимного насильства, але за жодних умов не можна допускати агресивного насильства. Агресія походить від доцивілізаційних (тваринних) інстинктів людини, вона заснована на деструктивних рисах “людської природи”: жорстокості, ненависті, ворожості, владолобстві тощо. Прикладом агресивного насильства є політичний тероризм. Акти терору, крім видимої мети (завдання різного виду шкоди, залякування населення, політичне безладдя) засвідчують бажання їх організаторів та виконавців відчутти себе в стані суб'єкта влади над ситуацією чи свідомістю певної частини громадян, навіть, якщо це не інституціональна влада, а тільки внутрішні емоційно-психічні переживання терористів.

б. Недарма класики політичної філософії – давні греки – пов'язували політику з самою людиною. У софістів (Протагор, V ст. до н.е.) антропоцентризм набув афористичного звучання: “Людина – міра всіх речей”. Якщо не вважати у цій формулі головним суб'єктивно-ідеалістичний смисл, відповідно до якого “все, що уявляється людям, те й існує”, то, дійсно, відкривається шлях до розуміння складних залежностей між внутрішнім (духовно-психічним) світом людини та об'єктивними реальностями соціального й політичного життя.

Стрімкий розвиток матеріальної сфери, передові технології, нові засоби комунікації та інформування ще більше актуалізують запитання: у чому полягає справжній сенс подібних змін – у тому, що зроблено людиною, чи у тому заради чого? Як змінюється сутність людини після вчиненого нею?

Одна з найбільших загадок людського існування полягає в невідповідності між високими темпами матеріально-технічного прогресу та

надто повільним процесом усвідомлення людьми планетарного значення гуманістичних цінностей, тієї особливої онтологічної функції, що відведена морально-духовним началам, якими природа наділила людину найщедріше серед інших живих істот. Адже суперництво в політичній, соціальній, економічній сферах точиться в основному за володіння матеріальними ресурсами, що придатні для споживання. Ці змагання не мають меж, бо сукупний обсяг і якість таких ресурсів постійно зростають, відповідно зростає й бажання ними володіти. Політика характерними для неї засобами покликана регулювати ці процеси. Але вона лише тоді буде повноцінно виконувати своє суспільне призначення, коли її пріоритетною функцією стане гуманізація суспільних відносин. Моральність суспільства і людяність політики – невід’ємні поняття й величини. Щоб не виснажити себе і навколишній світ у гонитві за матеріальними благами і, зрештою, не загинути, “політична істота” муситиме служити ідеалам добра, совісті, чесності, терпимості. Тоді результати суспільного життя залежатимуть не від здатності бути сильнішим, а від уміння допомогти слабшому.

ВИСНОВКИ

Характер дисертаційного дослідження, його теоретико-методологічна спрямованість, визначили особливості мети, гіпотези та завдань, які автор ставив перед собою. Усі названі компоненти дослідницької методології було розкрито та підтверджено в ході аналізу поведінкової проблематики, відображеної в чотирьох розділах дисертації та окремих підрозділах. Теоретичний, історіографічний аналіз супроводжувався зверненням до фактологічного матеріалу, даних з новітньої історії української державності, сучасного стану політики. Проведена робота дає можливість сформулювати такі основні висновки та наукові пропозиції:

1. Політична поведінка є суттєвим елементом політичної культури будь-якого суб'єкта політики – індивіда, соціальної групи, спільноти, інституціонального утворення тощо. У такій властивості виявляється універсальність цього суспільно-політичного явища, що зумовлює необхідність комплексного, інтеграційного підходу до вивчення поведінкової проблематики. Така настанова, своєю чергою, орієнтує на розробку чітких теоретико-методологічних засад вивчення політичної поведінки, на пошук загальної, але гнучкої у використанні методики, придатної для вирішення завдань поведінкових досліджень незалежно від їх масштабу, особливостей суб'єкта поведінки, тривалості процесу та характеру досліджуваних подій.

2. Класичний біхевіоризм та його модифікації – необіхевіоризм, радикальний біхевіоризм, постбіхевіоризм – створили деякі важливі засади методики вивчення політичної поведінки та досягли дуже вагомих наукових результатів у розумінні реальної поведінки політичних суб'єктів, у першу чергу виборців. Але слід визнати, що біхевіоризм як традиційний напрям західної (насамперед американської) політології вже не забезпечує в усій повноті потреб теорії та методології, які передбачає сучасний рівень політичної науки. З нашого погляду, досягнення біхевіоризму (його емпірична методика, концепти “єдиного архетипу виборця”, “математично

доведеного наукового знання” тощо) сьогодні слід сприймати як частину загальної теорії політичної поведінки.

3.3 метою понятійного вирізнення вищезазначеної теорії ми пропонуємо залучити до наукового використання термін “системний біхевіоризм”. Основними елементами системного біхевіоризму є:

а) концепція трьох функціональних рівнів політичної поведінки (діяльність, участь, відчуження), які потрібно вивчати, користуючись родовим (спільним для усіх трьох рівнів) поняттям – “політична поведінка”;

б) аналіз поведінки політичного суб’єкта на основі спільної для всіх суб’єктів політики поведінкової структури, яка включає: видову й типологічну ідентифікацію суб’єкта; детермінанти його поведінки; способи реагування на політичну дійсність; характер (якість) такого реагування; наслідки;

в) застосування універсальної методики класифікації політичної поведінки відповідно до чотирьох базових параметрів: рівень, вид, форма, тип, які можуть бути послідовно застосовані до будь-якого суб’єкта поведінки або до груп таких суб’єктів;

г) концепція політичної поведінки суб’єкта як системи певних дій і недіяннь, через що виникає необхідність аналізу поведінки з урахуванням загальних закономірностей функціонування систем: зовнішніх і внутрішніх впливів; самозбереження й самозахисту; кореляційних та зворотних звязків; “закона маятника” тощо.

4. Застосування загальних (універсальних) методологічних підходів при дослідженні ситуацій політичної поведінки передбачає також диференційований аналіз поведінкових ситуацій за їх суб’єктним представництвом, тобто зосередженість на тому, які саме суб’єкти політики в конкретних обставинах демонструють свою поведінку, чим вона відрізняється від поведінки інших учасників процесу. У цьому плані науковий аналіз має бути цілеспрямованим, сутнісним – таким, що сприяв би створенню та поглибленню теорії політичної поведінки відносно окремих

видів і типів політичних суб'єктів. Для вирішення цього завдання є необхідним, зокрема, застосування методів порівняння та дихотомічного протиставлення – наприклад, вивчення питань лідерської поведінки в площинах: індивід/маса, формальне/неформальне, а вивчення проблем політичної соціалізації – через дихотомію участь/відчуження.

5. Поєднання в дисертації загальнотеоретичного та диференційованого підходів дало змогу аргументувати положення про непереконливість поширених у сучасній політології думок відносно демократизму як неодмінної поведінкової сутності політичного лідерства. Включати у визначення політичного лідера поняття демократії недоцільно хоча б тому, що це, по-перше, суперечить багатьом історичним фактам, а по-друге, методологічно не узгоджується з багатьма типологіями лідерської поведінки. Також неправильно вважати, що так звана політична харизма є самостійним типом політичної поведінки лідера, оскільки харизма, основана на довірі, – це більшою мірою сукупний продукт суспільної (масової) свідомості і якихось специфічних форм (способів) існування вона не має.

У руслі теорії політичної поведінки очевидною стає необхідність включати до визначення політичних еліт такі характеристики, як: інтенсивність діяльності; постійність лідерства та неперервність соціально-творчих зусиль; підвищена ініціативність. Однозначно також можна стверджувати, що поняття “політична еліта”, з погляду сутності соціальної поведінки, не є нейтральним терміном суспільствознавства, тому при дослідженні політичного елітаризму не слід зневажати ціннісно-етичними аспектами цього явища та заміщати їх суто функціональними, управлінськими критеріями визначення.

6. Існують достатні підстави для розрізнення понять “поведінка маси” та “поведінка натовпу”, хоча в сучасній політології, на жаль, нерідко відбувається їх змішування. Поняття “маса” політолог має сприймати нейтрально, неупереджено щодо її властивостей. Маса є формою (чи формами) певної сукупності людей, яка володіє потенційно різними

поведінковими якостями. Натомість натовп – це конкретний, специфічний, спричинений переважно механізмами соціальної психології поведінковий стан, один із типів деструктивної політичної поведінки, у якому може опинитися або ж не опинитися будь-яка маса.

7. Достатньо складним є механізм взаємодії та взаємоперетворень між такими рівнями політичної поведінки, як політична участь та політичне відчуження. Останнє в політології має більше ніж півтора десятка синонімів, але, як показано в дисертації, найбільш адекватним є до поняття “політична неучасть” (абсентеїзм). Політичне відчуження можна тлумачити у трьох значеннях: як соціальний процес, як стан політичного суб’єкта та як політичну ситуацію. Для поведінкових досліджень найрезультативнішим є наголос на політичному відчуженні саме в розумінні його як політичної ситуації, але, звісно, не ізольованої від соціального процесу та суб’єктного стану.

Ситуацію політичного відчуження ми називаємо “функціональним відчуженням”. Шляхом аналізу різних моделей зв’язку між функціональним політичним відчуженням та автономною політичною участю індивіда було підтверджено авторську гіпотезу про неможливість різкого методологічного протиставлення понять “участь” та “відчуження”, оскільки кожне з них містить у собі міру своєї відносної протилежності. Так само і в реальних політичних процесах (і це об’єктивно) якісне (і навіть кількісне) співвідношення між учасниками та неучасниками політики слід вважати досить нестійким показником, що може різко змінюватися на користь того чи іншого рівня поведінки.

8. Аналіз поведінки політичних суб’єктів часто виявляє суперечності між інституціональним, тобто формально визначеним, та реальним змістом політичної діяльності й участі. Переконливе підтвердження цій тезі нерідко демонструють політичні партії, блоки та коаліційні утворення. Причини порушення нормативних, передбачених законом, регламентами чи коаліційними угодами процедур, у конкретних випадках можуть бути

різними, проте їх основна зумовленість, як правило, завжди та сама – це переважання інтересів окремих партій та партійної дисципліни над загальними веліннями громадянської політичної культури. Негативними наслідками цього є кон'юнктурність, безпринципність, відступництво, маніпуляційні технології (особливо в періоди виборчих кампаній). Щоправда, деякі політичні сили, балансуєчи у відносинах між собою на межі компромісу й конфлікту, виявляються спроможними засвідчити конструктивність своєї політичної поведінки, якщо діють послідовно та відкрито, в режимі чесного діалогу з суспільством. Проте в будь-якому разі доводиться визнати, що типовими рисами політичної поведінки коаліційних утворень в парламенті є амбівалентність та девіантність, а факт проголошення коаліції потрібно сприймати лише як один з можливих способів формування парламентської більшості і не вважати його жорстко регламентованою умовою та гарантією її існування.

9. Дослідження інституціональних аспектів політики методами системного біхевіоризму надає можливість глибше зрозуміти явище політичної опозиційності, зокрема парламентської. При поведінковому підході стає очевидним, що поняття “меншість” не завжди є тотожним поняттю “опозиція”. Наскільки одне поняття відповідає іншому можна встановити лише шляхом застосування таких методологічних засобів аналізу, як “критерії форми” та “критерії змісту”: перші характеризують зовнішні ознаки опозиційності (кількісний та якісний склад, повноваження тощо), другі – її сутнісні прояви: реальну політичну поведінку, міру фактичної діяльності в ролі альтернативного агента влади, її критика й антипода. Демократичний принцип народного суверенітету, яку ідейно відображає інститут загальносуспільного представництва – парламент, не дає змоги опозиції повністю дистанціюватися від владного статусу, цілком зняти з себе відповідальність за колективні дії влади. Отож дихотомія “влада–опозиція” в реальних процесах політичної поведінки далеко не завжди свідчить про наявність однозначно протилежних типів останньої.

10. Гострим питанням для міжпартійного суперництва за владу та для взаємодії влади й суспільства є оптимальне співвідношення між політичною тактикою й стратегією. Ці два типи політичної поведінки однаково важливі, хоча на різних етапах політичного процесу можуть по чергово набувати пріоритетного значення. Стратегія без конкретних тактичних досягнень перетворюється на абстракцію, міф, а тактика, не підкріплена чітким баченням стратегічної перспективи та можливостей її досягнення, ризикує з часом переродитися в авантюру.

На жаль, доводиться визнати, що українська політична еліта ще не оволоділа мистецтвом ефективно для суспільства реалізовувати можливості політичної стратегії й тактики у їх взаємодії. Цей висновок підтверджують чимало подій останніх років, коли тактичні прагнення переграти свого суперника ставали “пірровою перемогою” і, зрештою, девальвували суспільно перспективні цілі або, навпаки, непередумані, наспіх визначені стратегічні гасла та рішення закладали передумови для безкінечних тактичних протистоянь. Це, наприклад, теперішнє інституціональне напруження в політичній системі, викликане конституційними змінами кінця 2004 р., а також нереалізований потенціал громадянського піднесення “помаранчевого майдану” і суперечливий, але більшою мірою невдалий досвід Універсалу національної єдності, прийнятого в серпні 2006 р.

11. Важливими складниками політичних подій та процесів нерідко стають внутрішні, психологічні чинники поведінки людини. Вони стають передумовами формування певних типів політичної поведінки. Психологічні стани індивідів, груп, верств населення слугують об’єктом політичних технологій та маніпуляцій і здатні чинити як соціально творчу, так і соціально руйнівну дію. Зазначені обставини виявляються, зокрема, у процесах легітимації влади, вибору політичного лідера та в характері взаємодії між лідером і його оточенням. Саме психологічні стани суб’єктів політики не в останню чергу визначають їхню готовність сприйняти той чи інший тип лідерської поведінки, що в поєднанні з об’єктивною канвою подій

засвідчує правильність висновку: не існує якогось окремого стилю лідерства, який би виявився однаково ефективним в усіх суспільно-політичних ситуаціях.

12. Ціла низка політологічних понять: “свобода вибору”, “груповий і персональний інтерес”, “опозиційність”, “коаліційність”, “політична відповідальність”, “партійна дисципліна”, “автономна і мобілізована поведінка” тощо при аналізі їх конкретного змісту також потребують врахування психологічних і морально-вольових чинників. Це дає можливість характеризувати процеси індивідуалізації або деіндивідуалізації політичної поведінки особи. У зв’язку з цим суттєве значення має дослідження таких протилежних типів політичної поведінки, як: конформний – нонконформний, конвенціональний – неконвенціональний, солідарний – протестний. У їх основі лежить міра спроможності індивіда до самостійної інтелектуальної діяльності, автономного вибору, ризикованої дії, усвідомлення цінностей політичної свободи, прагнення незалежності, наявності суспільно значущих переконань.

13. Суто людський чинник безпосередньо впливає на динаміку явища політичної конфронтації, його розгортання на трьох основних структурних стадіях: суперечність – напруженість – конфлікт, а також на якість конфронтаційної поведінки: позитивна (доброякісна) чи негативна (зляюкісна) конфронтація. Як не завжди політична суперечність у своєму розвитку доходить до стадії конфлікту, так не завжди сила, якою володіє політична влада, при її застосуванні перетворюється в політичне насильство. Зв’язок між силою і насильством тісний, але не завжди прямий: насильство в усіх випадках є свідченням застосування сили як влади (навіть якщо вплив суб’єкта на об’єкт нетривалий), натомість застосування владою сили далеко не завжди означає факт існування насильства, останнє постає лише як один із способів об’єктивації силових можливостей влади. Певне значення для розрізнення в політичній поведінці якостей “сили” і “насильства” має легітимація цих понять суспільством. Однак легітимацію не слід вважати

об'єктивним критерієм такого розрізнення, оскільки громадська думка і в ситуаційному, і в історичному контексті може схилитися до дуже протилежних оцінок. Очевидно, в подібних випадках потрібен комплексний підхід: історичний, теоретико-методологічний, нормативний, інституціональний, суспільний.

14. Як неприйнятне за жодних обставин у демократичних суспільствах має сприйматися агресивне насильство, зокрема тероризм. У цілому агресивність походить від доцивілізаційних (тваринних) інстинктів людини й витікає з окремих – деструктивних – рис “людської природи”: жорстокості, ненависті, владолюбства тощо. Усунути подібні явища з поведінки політичних суб'єктів лише інституціональними, нормативними засобами неможливо. Вони обов'язково мають поєднуватися з процесами загальної гуманізації суспільства, усвідомленням його представниками пріоритетного значення людського життя, духовності та моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаир Д. Психология власти / Джон Адаир; [пер. с англ. М. Котельниковой]. – М. : Эксмо, 2004. – 320 с.
2. Алюшин А.Л. Власть и “политический реализм” (поведенческие концепции власти в политической науке США / А.Л. Алюшин, В.Н. Порус // Власть: очерки современной политической философии Запада / В.В. Мшвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др. – М. : Наука, 1989. – С. 95–127.
3. Андреев С.С. Політична система суспільства / С.С. Андреев, Ф.М. Рудич, В.С. Буцєвицький // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 511–512.
4. Анисимова Т. Политические партии и политики России как объекты классификации (по материалам их программ и публичных выступлений) / Т. Анисимова, И. Бурикова, М. Коновалова [и др.] // Власть. – 2003. – № 9. – С. 31–42.
5. Анохина Н.В. Электоральное поведение / Н.В. Анохина, Е.Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. м-лов / под ред. Е.Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М; Весь Мир, 2001. – С. 172–190.
6. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
7. Афанасьев М. Поведение избирателей и электоральная политика / М. Афанасьев // Полис. – 1995. – № 3. – С. 105–106.
8. Ашин Г.О понятии “элита” и не только / Г. Ашин // Власть. – 2005. – № 11. – С. 40–54.
9. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161–168.

10. Бабкін В.Д. Опозиція / В.Д. Бабкін // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 428–429.

11. Баландье Ж. Політична антропология / Жорж Баландье; пер. з франц. О. Хоми. – К. : Альтерпрес, 2002. – 252 с.

12. Балановський Я.М. Особливості застосування блокової та коаліційної форм консолідації політичних партій в Україні / Я.М. Балановський // Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 39. – С. 310–318.

13. Балерстрем К. Бьорк / Карл Балерстрем // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. ; під ред. проф. Євгена Причепія. – К. : Тандем, 2002. – С. 315–328.

14. Бебик В. Політика і політична діяльність / В. Бебик // Політологічні читання. – 1994. – № 3. – С. 115–130.

15. Бек К.У. Конформность / К.У. Бек // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 328–329.

16. Белов Г.А. Политология : учеб. пос. / Г.А. Белов – М. : ЧеРо, 1998. – 304 с.

17. Белоусов С.А. Особенности модели политического поведения граждан в условиях трансформирующегося общества / С.А. Белоусов. // Новая парадигма. – 2001. – Вип. 19. – С. 102–108.

18. Бірюкова Г. Психологічна природа владних відносин / Г. Бірюкова // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 24–28.

19. Блистів Т.І. Поняття політичної участі: проблеми теоретичного визначення змісту / Т.І. Блистів // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 34. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 627–635.

20. Бляхер Л.Е. Революция как “блуждающая” метафора: семантика и прагматика революционного карнавала / Л.Е. Бляхер, Г.Э. Говорухин // Полис. – 2006. – № 5. – С. 58–74.

21. Бодио Т. Сознание и политическое поведение: ограничения рациональности политических действий / Тадеуш Бодио // Элементы теории политики: [сб. ст.] / пер. с польск. ; под ред. К. Опалка ; предисл. В.П. Макаренко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовск. ун-та, 1991. – С. 169–186.

22. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи посмодерна : сб. переводов и рефератов. – Минск, 1996. – С. 32–47.

23. Бондар С.С. Політична опозиція: інтерпретація поняття та місця в політичному процесі / С.С. Бондар // Грані. – 2007. – № 6. – С. 110–113.

24. Бондар С.С. Опозиція та влада в Україні: чинники та способи виокремлення / С.С. Бондар // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 29. – С. 118–127.

25. Борисенко А.Л. Коаліційна практика. Вибори 2006 / А.Л. Борисенко // Віче. – 2007. – Вип. 12. – С. 12–13.

26. Борисенко А.Л. Теорії широких коаліцій / А.Л. Борисенко // Віче. – 2007. – Вип. 14. – С. 12–14.

27. Борисенков А. О критериях политической деятельности / А. Борисенков // Власть. – 2002. – № 9. – С. 49–54.

28. Борисенков А. Парадигма политической целостности как фактор развития политической теории / А. Борисенков // Власть. – 2003. – № 11. – С. 33–39.

29. Борисов Л.П. Политология : учеб. пос. / Л.П. Борисов. – М. : Белые альвы, 1996. – 136 с.

30. Бортніков В.І. Деякі аспекти масових форм політичної участі / В.І. Бортніков // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 4'2006. – С. 130–136.

31. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В.І. Бортніков. – Луцьк : РВВ Вежа Волинськ. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
32. Брегеда А.Ю. Основи політології : навч. посіб. / А.Ю. Брегеда – К. : КНЕУ, 1997. – 324 с.
33. Брислин Р.У. Власть: вопросы стратегии и тактики / Р.У. Брислин // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 77–80.
34. Бузгалин А. Майдан: народная революция или... / А. Бузгалин // Свободная мысль. – 2005. – № 2. – С. 35–47.
35. Бузовский И. Социальная напряженность и тревожность в контексте диагностики общественных конфликтов / И. Бузовский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 169–176.
36. Бургін М.С. Конфлікт / М.С. Бургін // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 291.
37. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с франц. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 288 с.
38. Бурлацкий Ф.М. Современный Левиафан / Ф.М. Бурлацкий, А.А. Галкин. – М., 1985.
39. Бутенко А.П. Сравнительная политология в терминах и понятиях / А.П. Бутенко, А.В. Миронов. – М., 1998.
40. Буханова И. Горизонты синергетики и политические процессы / И. Буханова, Н. Петров // Власть. – 2003. – № 9. – С. 43–48.
41. Бутанський В. Творчість і паразитизм у політиці / В. Бутанський // Віче. – 2007. – № 11. – С. 4–5.
42. Варбузов А.В. Некоторые этические аспекты в деятельности политических партий: российские реалии [Формирование партий и

партийных систем в современной России и послевоенной Германии: сходства и различия] / А.В. Варбузов // Власть. – 2003. – № 12. – С. 44–45.

43. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова ; предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. –С. 644–706.

44. Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції і практика / Девід Л. Веймер, Ейден Р. ВАЙнінг ; пер. з англ. Іван Дзюба, Анатолій Олійник ; наук. ред. О. Кілієвич. – К. : Основи, 2000. – 654 с.

45. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.

46. Веззгова И.В. Терроризм как многогранное общественное явление [рец. на кн.: Ланцов С.А. Террор и террористы : словарь. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 187 с.] / И.В. Веззгова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2006. – № 5. – С. 89–91.

47. Верник О. Лівія – країна втіленого анархізму / О. Верник // Віче. – 2007. – № 3–4. – С. 68–70.

48. Весткотт М.Р. Свобода / М.Р. Весткотт // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева.–СПб.: Питер, 2003.– С. 781–782.

49. Віннічук Н. Типологія політичної опозиції / Н. Віннічук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51–59.

50. Вовк В. Монологизм сознания и язык политики / В. Вовк // Политическая мысль. – 1995. – № 2/3. – С. 21–26.

51. Габриелян О. Политическая наука в Украине: состояние и перспективы / О. Габриелян // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 50–59.

52. Гаджиев К.С. Политическая наука. – 2-е изд. / К.С. Гаджиев – М. : Международные отношения, 1995. – 400 с.

53. Гаєвська О. Політичні партії в системі управління сучасним суспільством / О. Гаєвська // Вісник національної академії державного управління. – 2003. – № 3. – С. 390–396.

54. Гайденко П.П. Хосе Ортега-и-Гассет и его “Восстание масс” / П.П. Гайденко // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 155–169.

55. Гайденко П.П. Социология Макса Вебера / П.П. Гайденко // Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–41.

56. Галкин А.А. Культура толерантности перед вызовами глобализации / А.А. Галкин, Ю.А. Красин // Социс. – 2003. – № 8. – С. 64–74.

57. Ганди М. Моя вера в ненасилие / Мохандус К. Ганди // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 65–66.

58. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 50–62.

59. Ганжуров Ю. Політична реклама як комунікативна складова формування парламентської еліти / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. вип. – С. 191–205.

60. Гелей С.Д. Політологія : навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – 5-те вид, перероб. і доп. – К. : Знання, КОО, 2004. – 645 с.

61. Гельман В.Я. Уроки українського / В.Я. Гельман // Полис. – 2005. – № 1. – С. 36–49.

62. Герасіна Л.М. Політична еліта / Л.М. Герасіна // Політологія : академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський [та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2006. – С. 257–279.

63. Герасіна Л.М. Політичні процеси / Л.М. Герасіна // Політологія : академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський [та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2006. – С. 359–402.

64. Герасіна Л.М. Політична поведінка та політична участь / Л.М. Герасіна // Політологія : академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна,

В.С. Журавський [та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2006. – С. 402–427.

65. Гжегорчик А. Духовная коммунікація в світє идеала ненасилія / А. Гжегорчик // Вопросы філософії. – 1992. – № 3. – С. 54–64;

66. Голишев В. Феномен парламентської більшості / В. Голишев // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 3–10.

67. Голишев В. Коаліції партій у парламентах / В. Голишев // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 15–21.

68. Голишев В. Парламентські об'єднання: досвід демократичних країн Заходу та України / В. Голишев // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 13–19.

69. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності: навч. посіб. для вузів / М.Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2002. – 176 с.

70. Головатий М.Ф. Політичні технології / М.Ф. Головатий // Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Академія, 2002. – С. 465–476.

71. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 42–47.

72. Гомаль В.П. Насильство у політиці / В.П. Гомаль // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 382.

73. Гончаров Д.В. Введение в политическую науку / Д.В. Гончаров, И.Б. Гоптарева. – М. : Юристъ, 1996. – 232 с.

74. Горбатенко В.П. Лідерство політичне / В.П. Горбатенко // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 309–310.

75. Горбатенко В.П. Безпосередня демократія / В.П. Горбатенко // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; за ред.

Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 47–48.

76. Горбатенко В.П. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керманічів / В.П. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 48–62.

77. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

78. Горбатенко В.П. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В.П. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 9–12.

79. Гордєєва Н. Віртуальна поведінка: віртуальний світ і повернення додому / Н. Гордєєва // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 63–68.

80. Гордієнко М. Концепти політичної поведінки і участі у формуванні демократичної моделі суспільства / М. Гордієнко // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 351–356.

81. Городня Н. Диктатор чи геній? Політичний портрет колишнього президента Югославії Слободана Мілошевича / Н. Городня // Людина і політика. – 2000. – № 6 (12). – С. 31–36.

82. Грабовська І. Гендерний аналіз електоральної поведінки сучасних українців / І. Грабовська // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 370–374.

83. Гусейнов А.А. Етика ненасилля / А.А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72–81.

84. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камілла Жоффре-Спинози ; пер. с фр. – М. : Международные отношения, 2003. – 400 с.

85. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы / П. Данливи // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 281–296.

86. Дармограй Н. Елітизація культурно-владних відносин / Н. Дармограй // Вісник Української Академії державного управління. – 2003. – № 1. – С. 368–375.

87. Демидов А.И. Политическая деятельность: философский анализ факторов детерминации / А.И. Демидов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 127 с.

88. Демидов А.И. Основы политологии: учеб. пос. / А.И. Демидов, А.А. Федосеев. – М. : Высш. шк., 1995. – 271 с.

89. Демидов А.И. Политическое поведение и политическая деятельность / А.И. Демидов // Политология для юристов: курс лекций / под ред. проф. Н.И. Матузова и проф. А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – С. 524–535.

90. Дергачов О. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку / О. Дергачов // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 30–41.

91. Деси Э.Л. Внутренняя мотивация / Э.Л. Деси // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 85.

92. Дмитренко С.П. Політична еліта і політичне лідерство / С.П. Дмитренко // Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Академія, 2002. – С. 296–307.

93. Дмитрук Д. Соціокультурна детермінація політичної дії / Д. Дмитрук // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 153–161.
94. Додонов А.Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР. 1961–1985 гг. / А.Ф. Додонов. – Запорожье : Издавец, 1998. – 302 с.
95. Додонов А.Ф. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. / А.Ф. Додонов. – Запорожье : Издавец, 2000. – 212 с.
96. Додонов А.Ф. Партийная система в Украине: утверждение или выхолащивание демократии / А.Ф. Додонов // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : м-ли П'ятої міжнар. наук.-теорет. конф., 26–27 травня 2006 р., м. Київ. – Кн. II. – К. : Фенікс, 2006. – С. 67–71.
97. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях / О. Долженков // Людина і політика. – № 1. – С. 3–8.
98. Долежан В. Проблеми правового регулювання організації і проведення масових публічних акцій / В. Долежан // Право України. – 2003. – № 7. – С. 84–89.
99. Донахью Дж. Анализ поведения / Дж. Донахью // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 36–37.
100. Донченко О. Архетипи психоповедінки і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
101. Дубко Е.Л. К проблеме “цель оправдывает средства” / Е.Л. Дубко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2003. – № 5. – С. 52–62.
102. Дубко Е.Л. Терроризм и нравственность / Е.Л. Дубко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2005. – № 4. – С. 27–38.
103. Дэвидсон У.С. Девиантность / Дэвидсон У.С. // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 166.

104. Жеребцов М.В. Качественные методы в прикладном политологическом исследовании / М.В. Жеребцов // Вестник Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки. – 2005. – № 3. – С. 19–33.
105. Жолондовский О. Законы толпы / О. Жолондовский // Изобретатель и рационализатор. – 1993. – № 1. – С. 21.
106. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : ЮРінком, 1997. – 320 с.
107. Зеркин Д.П. Основы политологии: курс лекцій / Д.П. Зеркин. – Ростов н/Д : Фенікс, 1997. – 544 с.
108. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
109. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури / Т. Зубро // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 100–105.
110. Иванова Н.Ю. Людина і політика / Н.Ю. Иванова // Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К. : Академія, 2002. – С. 168–179.
111. Ігошкін Г.С. Постбіхевіоризм / Г.С. Ігошкін // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 528–529.
112. Изард К.Э. Психология эмоций / Кэрролл Э. Изард ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
113. Ильин В.В. Политическая антропология / В.В. Ильин, А.С. Панарин, Д.В. Бадковский ; под ред. В.В. Ильина. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 254 с.
114. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер. – 2000. – 512 с.
115. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с.

116. Ильина Н.Б. Политические партии России: некоторые особенности становления и развития [Формирование партий и партийных систем в современной России и послевоенной Германии: сходства и различия] / Н.Б. Ильина // Власть. – 2003. – № 12. – С. 7–58.

117. Ильинская С.Г. Терпимость и политическое насилие / С.Г. Ильинская // Полис. – 2004. – № 3. – С. 122–126.

118. Ірхін Ю.В. Поведінка політична / Ю.В. Ірхін, Б.В. Шендеров // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 491–492.

119. Каддафі М. Зелена книга / Муаммар Каддафі. – К. : Фенікс, 2006. – 160 с.

120. Камінський Є. Концептуальні виміри практичної ефективності політологічних досліджень / Є. Камінський // Політична думка. – 2002. – № 2/3. – С. 108–122.

121. Канцелярук Б.І. Політична участь / Б.І. Канцелярук // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 513.

122. Капустин Б.Г. Различия и связь между политической и частной моралью / Б.Г. Капустин // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 3–24.

123. Капустин Б.Г. К понятию политического насилия / Б.Г. Капустин // Полис. – 2003. – № 6. – С. 6–26.

124. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.

125. Карват М. Политические действия как элемент системы общественной практики / Мирослав Карват, Влодзимеж Милановский // Элементы теории политики : [сб. ст.] / пер. с польск. ; под ред. К. Опалка; предисл. В.М. Макаренко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовск. ун-та, 1991. – С. 126–149.

126. Кармазина М. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М. Кармазина, О. Могилевець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–17.

127. Карминес Э.Г. Политическое поведение: общие проблемы / Э.Г. Карминес, Р. Хакфельд // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопал. – М. : Вече, 1999. – С. 235–261.

128. Катаєв С.Л. Статус / С.Л. Катаєв // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 636.

129. Категории политической науки: учебник для студентов вузов / авт. концепции проекта и рук. авт. кол. А.Ю. Мельвиль ; под ред. А.Ю. Мельвиля. – М. : РОССПЭН, 2002. – 655 с.

130. Кирилюк Ф.М. Політологія нової доби: посіб. / Кирилюк Ф.М. – К. : Академія, 2003. – 304 с.

131. Кіндратець О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства / О. Кіндратець // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 42–48.

132. Кинг М. Любите врагов ваших / Мартин Лютер Кинг // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 66–71.

133. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім.; під ред. проф. Євгена Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.

134. Клементевич Т. Систематизация рационального объяснения политических действий / Тадеуш Клементевич // Элементы теории политики: [сб. ст.] / пер. с польск.; под ред. К. Опалка ; предисл. В.М. Макаренко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовск. ун-та, 1991. – С. 149–168.

135. Ковалев А. Предмет, законы и категории политики как науки / А. Ковалев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 1998. – № 5. – С. 67–87.

136. Козак В. Форми політичної участі громадян у державотворчих процесах / В. Козак // Розбудова держави. – 1998. – № 1/2. – С. 62–70.

137. Конончук С.Г. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження : дослідження проблеми / С.Г. Конончук, О.А. Ярош. – К. : Укр. незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 64 с.

138. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами, які вступили в силу з 1 січня 2006 року відповідно до Закону України “Про внесення змін до Конституції України” № 2222-IV від 8 грудня 2004 року. – Харків : Парус, 2006. – 49 с.

139. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года с дополнением, внесенным Законом СССР от 24 июня 1981 года. – М. : Юрид. лит., 1987. – 48 с.

140. Корнейко Т.Г. Основные подходы к изучению политического языка в современных политико-лингвистических исследованиях / Т.Г. Корнейко // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. – Политические науки. – 2003. – № 5. – С. 74–86.

141. Корнієнко В. Неправда як конструктивний параметр соціально-політичного ідеалу / В. Корнієнко // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 45–51.

142. Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 75–87.

143. Кочубей Л. Проблеми дослідження електорального простору. Методологічний контекст / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 108–117.

144. Кочубей Л. Політичне лідерство і PR-діяльність / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 183–190.

145. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? / Л. Кочубей // Віче. – 2007. – № 17. – С. 26–28.

146. Крадин Н.Н. Политическая антропология : учебник / Н.Н. Крадин. – 2-е изд., исп. и доп. – М. : Логос, 2004. – 272 с.
147. Краснер Л. Бихевиоризм: история / Л. Краснер // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 61–62.
148. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 3–6.
149. Кривошеїн В. Ризик як атрибут політики / В. Кривошеїн // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 38–47.
150. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. Офіційний текст. Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України третього скликання. – К. : А.С.К., 2003. – 224 с.
151. Кудряшова М. С. Гуманізм и политика / М.С. Кудряшова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2006. – № 2. – С. 61–68.
152. Кукуруз О.В. Взаємодія влади й опозиції / О.В. Кукуруз // Віче. – 2007. – № 18. – С. 50–51.
153. Кукуруз О.В. Формування парламентської більшості та опозиції в Україні та у Республіці Польща / О.В. Кукуруз // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 29. – С. 128–139.
154. Кулаківський В. Депутат депутатіві не товариш? Психологічні особливості ухвалення висновків і рекомендацій постійних комісій рад / В. Кулаківський // Віче. – 2007. – № 11. – С. 17–20.
155. Кульчицький С.В. Помаранчева революція / С.В. Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
156. Кухта Б.Л. Істон Девід / Б.Л. Кухта // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 243.

157. Куц Г. Україна в лабіринтах виборчих перегонів: проблема електорального розколу / Г. Куц // Віче. – 2007. – № 11. – С. 14–16.
158. Кынев А. В. Эффекты “майдана”: политическая система Украины после кризиса 2004 г. / А.В. Кынев // Полис. – 2005. – № 1. – С. 63–71.
159. Лавський В. Толерантність як умова поведінки в світлі комунікативної етики / В. Лавський // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 309–313.
160. Лазарев М.В. Политическая лояльность / М.В. Лазарев // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 5. – С. 262–274.
161. Лазоренко О.В. Теорія політології: для тих, хто прагне успіху: навч. пос. / О.В. Лазоренко, О.О. Лазоренко. – К. : Вища школа, 1996. – 179 с.
162. Лапкин В.В. Политические трансформации в России и на Украине в 2004 – 2006 гг.: причины и возможные последствия / В.В. Лапкин, В.И. Пантин // Полис. – 2007. – № 1. – С. 104–119.
163. Лебединська Г.О. Політичне відчуження як форма політичної участі / Г.О. Лебединська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2009. – № 3. – С. 137–140.
164. Лебон Г. Думки й вірування юрби / Гюстав Лебон // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6. – С. 118–152.
165. Ленин В.И. Крах II Интернационала / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 209–265.
166. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 27. – С. 299–426.
167. Ленин В.И. Конспект книги Гегеля “Наука логики” / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 29. – С. 77–218.
168. Ленин В.И. Война и революция / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 32. – С. 77–102.

169. Ленин В.И. Государство и революция / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 33. – С. 1–120.
170. Ленин В.И. Детская болезнь “левизны” в коммунизме / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 1–104.
171. Ленк К. Вебер / Курт Ленк, Рольф К. Гочевар // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – С. 437–451.
172. Лепський М. Соціальний опір: проблема індиферентності і протидії / М. Лепський // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 66–73.
173. Лисюк А. Комунікативний аспект політичного лідерства: культурологічні засади / А. Лисюк // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 99–108.
174. Лихи Т.Г. Бихевиоризм / Т.Г. Лихи // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 59–61.
175. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії: монографія / А.С. Лобанова – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
176. Логвиненко М. Про форми проведення маніфестацій / М. Логвиненко // Право України. – 2002. – № 8. – С. 101–106.
177. Лозовицький О. Аура дуче: політичний портрет Беніто Муссоліні / О. Лозовицький // Людина і політика. – 2000. – № 6. – С. 37–43.
178. Лонг С. Отчуждение (политическое) / С. Лонг // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 525–526.
179. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 5–38.
180. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 39–53.

181. Луман Н. Власть / Н. Луман. ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2001. – 250 с.
182. Луняк М. Насильство як правова та філософська проблема / М. Луняк // Право України. – 2002. – № 7. – С. 99–101.
183. Любарев А.Е. Голосование “против всех”: мотивы и тенденции / А.Е. Любарев // Полис. – 2003. – № 6. – С. 104–113.
184. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.
185. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Государь ; пер. с итальян. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2006. – С. 15–292.
186. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // Государь ; пер. с итальян. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2006. – С. 293–360.
187. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли // Государь ; пер. с итальян. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2006. – С. 361–736.
188. Малаканова О.А. Политическое лидерство / О.А. Малаканова // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. м-лов / под ред. Е.Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М; Весь Мир, 2001. – С. 191–212.
189. Малахов В. Интеллигенция и элита: становление в современной Украине [Украина: лидерство – элита – власть : материалы дискуссионного открытого заседания Киевского международного клуба “Политическая мысль”] / В. Малахов // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 20–21.
190. Малкіна Г.М. Принципи юридичної відповідальності і невідповідальності як складові статусу парламентарія / Г.М. Малкіна // Політологічний вісник. – 2008. – Вип. 34. – С. 97–105.
191. Мангейм Дж. Б. Наблюдение за поведением / Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич // Политология. Методы исследования / пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. А.К. Соколова. – М. : Весь мир, 1999. – С. 32–34.

192. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – С. 419–459.
193. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19. – С. 9–32.
194. Матвеев Р.С. Мировые политологические школы / Р.С. Матвеев // Матвеев Р.С. Теоретическая и практическая политология. – М. : РОССПЭН, 1993. – С. 37–43.
195. Матвеев Р.Ф. Политическая партия как неравновесная система [Формирование партий и партийных систем в современной России и послевоенной Германии: сходства и различия] / Р.Ф. Матвеев // Власть. – 2003. – № 12. – С. 18–21.
196. Матвеев С. О. Політична психологія : навч. посіб. / С. О. Матвеев, О. В. Добродум, О. В. Димова. – К. : ЦУЛ, 2003. – 216 с.
197. Матвеев С.А. Политология : учеб. пос. / С.А. Матвеев, Л.С. Буланенко, С.А. Михеїв. – 2-е изд. – Х. : Одиссей, 2001. – 336 с.
198. Мацієвський Ю. Між нормативізмом та функціоналізмом: академічна політологія в Україні на початку ХХІ ст. / Ю. Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 61–69.
199. Мацієвський Ю. “Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 7–22.
200. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18–32.
201. Медвідь Ф. Феномен “помаранчевої революції” в контексті розбудови громадянського суспільства / Ф. Медвідь, М. Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 44–55.
202. Межуев Б. В. “Оранжевая революция”: восстановление контекста / Б.В. Межуев // Полис. – 2006. – № 5. – С. 75–91.

203. Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте / В.М. Межуев // Полис. – 2004. – № 3. – С. 104–113.

204. Мелешкіна Е.Ю. Политическое поведение // Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. м-лов / Под ред. Е.Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М; Весь Мир, 2001. – С. 152–171.

205. Мелешкіна Е.Ю. “Воронка причинности” в электоральных исследованиях / Е.Ю. Мелешкина // Полис. – 2002. – № 5. – С. 47–53.

206. Мельничук Н.Б. Системність формування образу політичного лідера / Н.Б. Мельничук // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 42. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 719–725.

207. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Джордж Г. Мід ; пер. з англ. та передмова Т. Корпало. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 375 с.

208. Миллер У.И. Политическое поведение: вчера и сегодня / У.И. Миллер // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопал. – М. : Вече, 1999. – С. 297–308.

209. Милон Т. Нарциссическая личность / Т. Миллон // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 431.

210. Мироненко В. На пути к “пятой республике”. Украина после “оранжевой революции” / В. Мироненко // Власть. – 2005. – № 12. – С.52–65.

211. Мироненко О. М. Руссо / О. М. Мироненко // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004.– С. 587–588.

212. Мисуно А.В. Біхевіоризм політичний / А.В. Мисуно // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред.

Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 59–60.

213. Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих... / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 15–29.

214. Михальчишин Ю.А. Якісні індикатори антисистемної політичної партії нового типу на базі протестного руху / Ю.А. Михальчишин // Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 39. – С. 329–341.

215. Москаленко В.В. Біхевіоризм / В.В. Москаленко // Соціальна психологія : підручник. – К. : Центр навч. літ., 2005. – С. 76–90.

216. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи ; пер. с франц. Т.П. Емельяновой. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.

217. Мурадян А.А. Двуликий Янус. Введение в политологию / А.А. Мурадян. – М. : Междунар. педагог. академия, 1994. – 320 с.

218. Мухарьямова Л.М. Политическая лингвистика: становление понятийного аппарата / Л.М. Мухарьямова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – № 3. – С. 26–474.

219. Нагорна Л. Екологія політики: метафорична модель чи операційне поняття? / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 3–10.

220. Назаретян А.П. Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? / А.П. Назаретян // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 82–94.

221. Назаретян А.П. Агрессивная толпа. Массовая паника. Слухи : лекции по социальной и политической психологии / А.П. Назаретян. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.

222. Нальотов А.А. Виборчі технології як чинник впливу на електоральну культуру й поведінку та їхня роль у трансформації політичної системи / А.А. Нальотов // Віче. – 2007. – № 16. – С. 21–24.

223. Насилие // Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и состав.: Ю.И. Аверьянов. – М. : Изд-во Москов. коммерч. ун-та, 1993. – С. 191–193.

224. Нечай В.І. Політичне життя суспільства / В.І. Нечай // Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Академія, 2002. – С. 144–156.

225. Нижник Н., Пашко Л. Управлінська культура: теоретичне поняття чи управлінська поведінка? / Н. Нижник, Л. Пашко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 103–113.

226. Нисневич Ю. Законодательная деятельность как ключевой фактор в деятельности политической партии / Ю. Нисневич // Власть. – 2003. – № 7. – С. 42–47.

227. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Ю. Антоновского, К.А. Свасьяна ; предисл., примеч. К.А. Свасьяна]. – М. : Эксмо, 2007. – 640 с.

228. Новакова О. “Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 29–37.

229. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 82–90.

230. Обушний М. Політична культура – базовий чинник електоральної поведінки українців / М. Обушний // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 293–296.

231. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии / Д.В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 495 с.

232. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 119–154; № 4. – С. 114–155.
233. Основы політології : курс лекцій [навч. посіб. для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.] ; за ред. М. Сазонова. – Х. : Основа, 1993. – 448 с.
234. Основы політології / Ф.М. Кирилюк, М.О. Корж, І.П. Федірко та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2000. – 248 с.
235. Основы марксистско-ленинской философии: учебник для вузов / Ф.В. Константинов, А.С. Богомоллов, Г.М. Гак и др. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1980. – 463 с.
236. Павленко І. Правовий статус опозиції / І. Павленко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 16–30.
237. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження / Р. Павленко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 3–10.
238. Павлова О. Політична дія в структурі політичної діяльності / О. Павлова // Студії політологічного центру “Генеза”. – 1995. – № 3. – С. 146–149.
239. Пазенок В. Гуманізм, відкритий заново / В. Пазенок // Політика і час. – 1994. – № 11. – С. 59–65.
240. Пазенок В.С. Відчуження політичне / В.С. Пазенок // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 79.
241. Паппи Ф.У. Политическое поведение: мыслящие избиратели и многопартийные системы / Ф.У. Паппи // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 262–280.
242. Пастухов В.Б. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине / В.Б. Пастухов // Полис.– 2005. – № 1. – С. 25–35.

243. Пастухов В.Б. Третий срок Путина как альтернатива политическому ханжеству. Реплика политического циника / В.Б. Пастухов // Полис. – 2006. – № 2. – С. 162–172.

244. Пахарев А. Свита робить короля / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 23–31.

245. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 22–29.

246. Переверзій В. Церква і вибори: хроніка “помаранчевої” революції / В. Переверзій // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 80–89.

247. Перегуда Є. Становлення політичної опозиції в Україні в умовах переходу до індустріально-інформаційного суспільства / Є. Перегуда // Вісник Національної академії державного управління. – 2003. – № 3. – С. 402–406.

248. Перекальська О. Необіхевіоризм як соціально-психологічна модель “технології поведінки” і суспільного управління / О. Перекальська // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 144–150.

249. Петров К.Е. Структура концепта “тероризм” / К.Е. Петров // Полис. – 2003. – № 4. – С. 130–141.

250. Піча В.М. Політологія : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / В.М. Піча, Н.М. Хома. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ-2000. – 344 с.

251. Политическая наука в России: вчера, сегодня, завтра: Материалы научного семинара // Полис. – 2006. – № 1. – С. 143–156.

252. Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – 816 с.

253. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

254. Політологія: академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М.І. Панов (кер. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2006. – 520 с.
255. Політологія. Книга перша: політика і суспільство. Книга друга: держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина ; за наук. ред. Антоніни Колодій. – К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 с.
256. Політологія: навч. посіб. для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків : Фоліо, 1998. – 735 с.
257. Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Академія, 2002. – 528.
258. Політологія : підручник / за ред. М.М. Вегеша. – 3-тє вид, перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 384 с.
259. Политология для юристов : курс лекцій / под ред. проф. Н.И. Матузова и проф. А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – 774 с.
260. Политология. Курс лекцій : учеб. пос. / под. ред. М.Н. Марченко. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 255 с.
261. Политология : учеб. пос. для техн. вузов / М.А. Василик, И.П. Вишнякова-Вишневецкая, Ю.Г. Вилунас и др. ; под ред. М.А. Василика. – 4-е изд., перераб. и доп. – Спб. : Пионер ; М. : Астрель, АСТ, 2002. – 400 с.
262. Политология : энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
263. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу / І. Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 42–48.
264. Половко О.О. Політичний тероризм: спроба синергетичної інтерпретації / О.О. Половко // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 29. – С. 244–252.

265. Полянська В. Символічна політика як політична реальність: концептуальні засади дослідження / В. Полянська // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 83–88.

266. Попов М. Социальная аномия и её влияние на социализацию личности / М. Попов // Власть. – 2006. – № 2. – С. 42–48.

267. Попович М. Універсал не було складено як програму національних інтересів / М. Попович // Львівська газета. – 2006. – 22 вересня. – С. 5.

268. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. П. Поцелуев // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62–75.

269. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 528 с.

270. Пробийголова Н. Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 206–213.

271. Проскуріна О.О. Політична культура та політична поведінка соціальних суб'єктів з огляду політичного процесу в Україні / О.О. Проскуріна // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 16. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 495–499.

272. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В. Васютинський. – К. : ДОК–К, 1997. – 164 с.

273. Пугачев В.П. Введение в политологию : учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – 2-е изд. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 320 с.

274. Пушкарева Г.В. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели / Г.В. Пушкарева // Полис. – 2003. – № 3. – С. 120–130.

275. Пшизова С.Н. От подражания к имитации: партийное строительство на постсоветском пространстве [Формирование партий и

партийных систем в современной России и послевоенной Германии: сходства и различия] / С. Н. Пшизова // Власть. – 2003. – № 12. – С. 7–58.

276. Рабочий класс в странах Западной Европы: К изучению социальных основ политического поведения / А.А. Галкин, С.И. Васильцов, А.М. Салмин, С.В. Михайлов ; отв. ред. А.А. Галкин. – М. : Наука, 1982. – 375 с.

277. Радченко Л.М. Політична діяльність як спосіб реалізації політичних інтересів / Л.М. Радченко // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 29. – 43–50.

278. Разин А.В. Единство морали и политики: исторический опыт и современные реалии / А.В. Разин // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2006. – № 2. – С. 46–60.

279. Речицький В. Поняття політичної активності / В. Речицький // Культура, людина і право. – 2002. – № 4. – С. 1–5.

280. Розумний М. Український персоналізм як фактор політичної культури / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 91–99.

281. Розумний М. Політичні конфлікти та можливості подолання кризового сценарію / М. Розумний // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 296–303.

282. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 16–28.

283. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.

284. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75–92.

285. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 5–18.
286. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 3–17.
287. Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 5–14.
288. Рябов С.Г. Мітинг / С.Г. Рябов // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 360.
289. Рябошапко Л. Від універсалів української Центральної Ради до Універсалу національної єдності: політико-правовий вимір / Л. Рябошапко, С. Рутар // Віче. – 2007. – № 1–2. – С. 30–33.
290. Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон ; пер. з англ. вид. – К. : АртЕк, 2001. – 392.
291. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
292. Семененко М. Гуманізація політичної діяльності в призмі концепції ненасильства / М. Семененко // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 40–45.
293. Семененко М. Політика ненасильства: концептуальний аспект / М. Семененко // Нова політика. – 2000. – № 3. – С. 31–36.
294. Семенова Р.У. Соотношение политики и морали в русле дискуссионного поля современной политической науки / Р.У. Семенова. // Вестник Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – № 3. – С. 87–99.

295. Северинюк В.М. Політична участь як вияв політичної поведінки / В.М. Северинюк // Нова парадигма : журнал наук. праць. – 2006. – Вип. 55. – С. 140–152.

296. Северинюк В.М. Політична діяльність і політична поведінка (співвідношення понять) / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 2. – С. 122–128.

297. Северинюк В.М. Детермінація політичної поведінки як теоретична проблема / В.М. Северинюк // Нова парадигма: журнал наук. праць. – 2006. – Вип. 58. – С. 120–132.

298. Северинюк В.М. “Політична поведінка” в системі категорій політичної науки / В.М. Северинюк // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 34. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 540–547.

299. Северинюк В. Проблема насильства в “Зеленій книзі” М. Каддафі: між ісламом і політикою / В. Северинюк // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали п'ятої міжнар. наук.-практ. конф. – Кн. I. – К. : Фенікс, 2006. – С. 123–127.

300. Северинюк В.М. Універсал національної єдності в контексті теорії політичної поведінки (спроба неупередженого аналізу) / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 4. – С. 137–143.

301. Северинюк В.М. Біхевіоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації / Северинюк В.М. // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – К., 2007. – С. 323–335.

302. Северинюк В.М. Політичне відчуження: ознака “традиційного парламентаризму” чи риса “справжньої демократії”? / В.М. Северинюк // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали шостої Міжнар. наук.-теорет. конф. 8–9 червня 2007 р., м. Київ. – Кн. I. – К. : Фенікс, 2007. – С. 128–132.

303. Северинюк В.М. Методологічні засади класифікації політичної поведінки / В.М. Северинюк // Віче. – 2007. – № 18. – С. 17–19.
304. Северинюк В.М. Політичне лідерство в параметрах теорії політичної поведінки / В.М. Северинюк // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 27. – С. 187–196.
305. Северинюк В.М. Механізм правового регулювання в мусульманському праві : навч. посіб. / В.М. Северинюк. – Запоріжжя : Гуманітарний університет “ЗІДМУ”, 2007. – 96 с.
306. Северинюк В.М. Науково-теоретичні витoki та головні концептуальні засади політичного біхевіоризму / В.М. Северинюк // Грані. – 2008. – № 4 (60). – С. 119–124.
307. Сергєєв В. Стратегічне управління політичними партіями / В. Сергєєв // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 113–121.
308. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років / М. Сидоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 162–171.
309. Симонян Р. Грузия, Украина... далее везде? / Р. Симонян // Власть. – 2005. – № 1. – С. 8–11.
310. Сікач Я.Р. До питання про визначення поняття корпоративної культури в сучасній політичній думці / Я.Р. Сікач // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 42. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 746–751.
311. Сіленко А.О. Інформаційні технології створення образу політичного лідера / А.О. Сіленко // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 52–67.
312. Скар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів / О. Скар // Соціальна психологія. – 2004. – № 3. – С. 39–46.
313. Скуратовский В. Историческая ритмика украинских элит [Украина: лидерство – элита – власть : материалы дискуссионного открытого

заседания Киевского международного клуба “Политическая мысль”] / В. Скуратовский // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 18–19.

314. Словарь-справочник по социологии и политологии / Э.В. Тадевосян. – М. : Знание, 1996. – 272 с.

315. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / укл. Л.О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

316. Словник соціологічних і політологічних термінів / укл.: В.І. Астахова, В.І. Даниленко, А.І. Панов та ін. – К. : Вища школа, 1993. – 140 с.

317. Соколов В.М. Толерантность: состояние и тенденции / В.М. Соколов // Социс. – 2003. – № 8. – С. 54–63.

318. Соловьев А.И. Квазипартийные образования в поле российской политики [Формирование партий и партийных систем в современной России и послевоенной Германии: сходства и различия] / А.И. Соловьев // Власть. – 2003. – № 12. – С. 27–30.

319. Старостин А. Современные российские элиты: на пути к новой конфигурации / А. Старостин // Власть. – 2003 – № 7. – С. 48–55.

320. Стойчик І. Правляча сила. Формування та діяльність парламентської коаліції на основі правлячої більшості: світова практика й українські реалії / І. Стойчик // Віче. – 2007. – № 1–2. – С. 37–40.

321. Сулимов К.А. Политико-философское понимание политического насилия: поиски смысла / К.А. Сулимов // Полис. – 2004. – № 3. – С. 114–121.

322. Сутор Б. Политическая этика / Б. Сутор // Полис. – 1993. – № 1. – С. 61–71.

323. Сэмюел У. Конформная личность / У. Сэмюел // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003.– С. 328.

324. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, 1986. – 255 с.

325. Тард Г. Социальная логика / Габріель Тард. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 553 с.
326. Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии / Э.В. Тадевосян. – М. : Знание, 1996. – 271 с.
327. Тедеші Дж. Т. Деиндивідуалізація / Дж. Т. Тедеші // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 166–167.
328. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / Валерій Тертичка. – К. : Основи, 2002. – 750 с.
329. Ткач О. Особливості аксіології правди в контексті української політичної поведінки / О. Ткач // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 356–361.
330. Ткаченко Т.В. Проблеми формування інституту політичної опозиції в Україні / Т.В. Ткаченко // Віче. – 2007. – № 14. – С. 31–32.
331. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: теория и практика : сб. науч.-метод. ст. / отв. ред С.К. Болдырева. – 2-е изд., стереотип. – М.; Воронеж, 2003. – 368 с.
332. Толерантность / общ. ред. М.П. Мchedлова. – М. : Республика, 2004. – 416 с.
333. Тощенко Ж. Охлократія: відроджується феномен? / Жан Тощенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 26–36.
334. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 27–36.

335. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 86–96.

336. Траверсе О. Політичне лідерство як складова процесу самоорганізації українського соціуму / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 109–117.

337. Тупчієнко Д. Людина у політичному житті: онтологічні аспекти / Д. Тупчієнко // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 9–14.

338. Украина: лидерство – элита – власть: материалы дискуссионного открытого заседания Киевского международного клуба “Политическая мысль” // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 17–24.

339. Ульман Л. Модификация поведения / Л. Ульманн // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А. А. Алексеева. – СПб.: Питер, 2003. – С. 412–413.

340. Універсал національної єдності. – Режим доступу: <http://ntsu.com.ua/politclub/138.html>.

341. Уолцер М. О терпимости / Уолцер М. ; пер. с англ. яз. И. Мюрнберг. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.

342. Устименко С. Российская многопартийность и место партии власти в партийной системе / С. Устименко, А. Иванов // Власть. – 2005. – № 4. – С. 22–29.

343. Фатенков А.Н. Кто должен править: люди или законы, массы или личности? / А.Н. Фатенков // Полис. – 2005. – № 2. – С. 158–171.

344. Фельдман Д.М. Политическое взаимодействие элит стран СНГ / Д.М. Фельдман // Полис. – 2005. – № 4 (87). – С. 89–97.

345. Фергюсон Е.Д. Мотивация / Е.Д. Фергюсон // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 419–421.

346. Федірко І. Соціокультурні чинники політичної соціалізації / І. Федірко // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К. : “Київський університет”, 2007. – С. 347–350.

347. Фёдоров А. Нарциссизм посткоммунистической украинской элиты [Украина: лидерство – элита – власть : материалы дискуссионного открытого заседания Киевского международного клуба “Политическая мысль”] / А. Фёдоров // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 20.

348. Фидлер Ф. Эффективность лидерства / Ф. Фидлер, М. Кемерс // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 1041–1042.

349. Философия вождизма. Хрестоматия по вождеведению / под ред. В.Б. Авдеева ; пер. с нем. А.М. Иванова. – М. : Белые альвы, 2006. – 608 с.

350. Фост Д. Поведенческое вмешательство / Д. Фост // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 579–581.

351. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Э. Фромм ; сост. и общ. ред. В.М. Лейбина. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.

352. Фуко М. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко ; пер. с франц. Б.М. Скуратова под общей ред. В.П. Большакова. – Ч. 3. – М. : Праксис, 2002. – 384 с.

353. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. М.Б. Левина. – М. : АСТ; Ермак, 2005. – 588 с.

354. Хевеші М.А. Политика и психология масс / М.А. Хевеші // Вопросы философии. – 1999. – № 12. – С. 32–42.

355. Холмская М.Р. Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы / М.Р. Холмская // Полис. – 1999. – № 5. – С. 170–176.

356. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер ; пер. с нем. и послесл. О.А. Коваль. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2006. – 288 с.

357. Хоффер Э. Истинноверующий: Личность, власть и массовые общественные движения / Эрик Хоффер ; пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 200 с.

358. Хренов А.Е. Возникновение и институционализация политической науки; Бихевиоральная революция в политической науке; Постбихевиоральный период в развитии политологии / А.Е. Хренов // Политология : учеб. пос. / под ред. А.С. Тургаева, А.Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 14–25.

359. Хрустальова М.С. Моральні аспекти політичних трансформацій / М.С. Хрустальова // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2005. – № 1. – С. 108–112.

360. Цветков В.В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В.В. Цветков, В.П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

361. Цюрупа М. Військовий керівник і політичний лідер: аспекти взаємозв'язку і трансформації / М. Цюрупа // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 63–72.

362. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие : монография / А.А. Чемшит– К. : Укр. центр духовной культуры, 2004.– 528 с.

363. Чередниченко А.П. Цінності політичні / Чередниченко А.П. // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 719.

364. Черчилль У.: цитаты, остроты и афоризмы / Уинстон Черчилль ; сост., авт. введ. Доминик Энрайт ; пер. с англ. – Днепропетровск : Либри, 2008. – 192 с.

365. Чигрин В.А. Сельский электорат и особенности работы с ним / В.А. Чигрин // Політичний маркетинг та електоральні технології. – Запоріжжя : Гарт, 2002. – С. 105–114.
366. Чижова О. Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві / О. Чижова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 118–127.
367. Чувашова Н.И. Факторы нереализованности потенциала социального протеста в российском обществе / Н.И. Чувашова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2007. – № 2. – С. 119–128.
368. Чупрій Л. Аксиологічні основи політичної діяльності / Л. Чупрій // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 99–107.
369. Шаблінський І. Розуміння сили / І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 120–127.
370. Шаблінський І. “Агресія” і “насильство” – поняття не тотожні / І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 82–91.
371. Шаповал В. Перевірка на європейськість та політичну порядність / В. Шаповал // Юридичний вісник України. – 2006. – 16 вересня. – С. 2–3.
372. Шаповаленко М.В. Діяльність політична / М.В. Шаповаленко, В.С. Буцевицький // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 163.
373. Швачко Е.В. Толерантность как социальная ценность / Е.В. Швачко // Прикладная психология. – 2000. – № 5. – С. 17–27.
374. Шестопал Е.Б. Психологический профиль российской политики 1990-х / Е.Б. Шестопал. – М. : РОССПЭН, 2000.
375. Шипилов А.В. Демократия и толерантность / А.В. Шипилов // Социс. – № 3. – С. 38–44.
376. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

377. Щербенко Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства / Е. Щербенко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 118–125.

378. Элементы теории политики / пер. с польск. ; под ред. К. Опалка ; предисл. В.М. Макаренко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовск. ун-та, 1991. – 448 с.

379. Энгельс Ф. Похороны Карла Маркса / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19. – С. 350–354.

380. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 20. – С. 5–338.

381. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Энгельс Ф. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 23–178.

382. Эндрюс Р. Стили лидерства / Р. Эндрюс // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 863–865.

383. Этология агрессивности и этика ненасилия [От редакции] // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 3–5.

384. Юрій М.Ф. Політологія : підручник / М.Ф. Юрій. – К. : Дакор, КНТ, 2005. – 416 с.

385. Юсим М.А. Парадоксы Макиавелли / М.А. Юсим // Макиавелли Н. Государь / пер. с итальянского. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2006. – С. 5–14.

386. Яacobсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М. Яacobсон. – М. : Просвещение, 1969. – 317 с.

387. Якубовський О.Г. Еліта політична / О.Г. Якубовський // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

388. Якушик В. Українська революція 2004 – 2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19–36.
389. Arendt H. On violence / H. Arendt // Crises of the Republic. – N.Y., 1972.
390. Almond G., Verba S. The civic cultura / G. Almond, S. Verba. – Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1963.
391. Butler D., Stokes D. Political Change in Britain / D. Butler, D. Stokes. – London : Macmillan, 1974; originally published 1969.
392. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. The American voter / A. Campbell, P.E. Converse, W.E. Miller, D.E. Stokes. – New York : Wiley, 1960.
393. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. Elections and the political order / A. Campbell, P.E. Converse, W.E. Miller, D.E. Stokes. – New York : Wiley, 1966.
394. Downs A. An economic theory democracy / A. Downs. – New York : Harper and Row, 1957.
395. Key V.O. (jr.), Munger F., Heard H. Southern politics / V.O. Key (jr.), F. Munger, H. Heard. – New York : Alfred A. Knopf, 1949.
396. Key V.O. The responsible electorate: Rationality in presidential voting 1936–1960 / V.O. Key. – New York : Vintage, 1966.
397. Klapper J.T. The effects mass communication / J.T. Klapper. – New York : Free Press, 1960.
398. Lazarsfeld P.F., Berelson B., Gaudet H. The people's choice / P.F. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – New York : Columbia University Press, 1944.
399. Lorenz K. Agressie (das sogenannte Böse) / K. Lorenz. – Wien, 1963.
400. Marsh A. Political Action in Europe and the USA / A. Marsh. – London, 1990.

401. Merriam C.E., Gosnell H.F. Non-voting / C.E. Merriam, H.F. Gosnell. – Chicago : University of Chicago Press, 1924.
402. Milbrath L.W. Political participation. How and why do people get involved in politics? / L.W. Milbrath. – Lanham, 1977.
403. Miller W.E. One-party politics and the voter / W.E. Miller // American Political Science Review. – 1959. – Vol. 50. – P. 707–725.
404. Rice S. Quantitative methods in politics / S. Rice. – New York : Knopf, 1928.
405. Simon H.A. Model of man / Simon H.A. / H. Simon. – New York : Wiley, 1957.
406. Shumpeter J. Capitalism, socialism and democracy / J. Shumpeter. – London: Counterpoint, 1987; originally published 1943.
407. Tingsten H. Political behavior: Studies in elections statistics / H. Tingsten. – Stockholm; Knopf; London : P.S. King, 1937.
408. Verba S., Nie N. Participation in America. Political Democracy and Social Equality / S. Verba, N. Nie. – New York : Harper and Row, 1972.